

ОМОН МУХТОР

АФЛОТҮН

•РОМАН

•КИССАЛАР

ХИКОЯЛАР

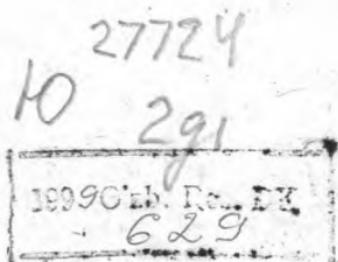

ТОШКЕНТ "МАҢНАВИЯТ" 1998

Омон Мухтор — ўз овозига, ўз услубига эга истеъдодли ижодкор. Хусусан, унинг кейинги йилларда ярататгани асарларида янги имкониятлар, янги йўллар ахтараётгани кувоючли ҳолдир. Езувчи тасвирларда, характерлар моҳиятини очиб беришда тажрибалар қилишдан чўчимайди, жаҳон ҳадабиётининг бой услубий анъаналарини дадиллик билан миллий материалга сингдира олади.

Ушбу китобга ижодкорнинг «Афлотун» помли янги роман билан бирга «Болаликка саёҳат», «Осмон узоқ, ер қаттиқ», «Вазифа» каби қиссалари ва айрим ҳикоялари ҳам киритилди.

Мусаввир: Баҳодир Жалолов

М 93

Мухтор, Омон.

Афлотун: Роман, қиссалар, ҳикоялар.—
«Маънавият», 1998.—192 б.

Ўз2

4702620204—19 25—98
М 25(04)—98

© «Маънавият», 1998

АФЛОТУН

(роман)

— Бу ердан шаҳарга қанча вақтда етиб бориш мумкин?! — деб сўради Суқротдан бир йўловчи.

— Кетавер, — деди Суқрот.

— Мен йўлни сўрайпман!

— Сен қандай юришингни кўрмасдан, буни айтиш қийин, — деди Суқрот.

(Эски нақл)

АРАФА

(Суқрот)

(Муқаддима ўрнида)

Милоддан олдинги 399 йил. Зиндон.

СУҚРОТ. Сен товуқлар қўндоқдан тушмай, нима қилиб юрибсан, Критон?! Ёки вақт эрта эмасми?!

КРИТОН. Жуда эрта.

СУҚРОТ. Ҳозир қайси палла?!

КРИТОН. Кун энди ёришяпти.

СУҚРОТ. Бу, қўриқчи сени қандай ичкарига қўйганига тушунмаяпман.

КРИТОН. У мени яхши билади, Суқрот, чунки мен бу ерга бот-бот келиб тураман. Бунинг устига, мен уни ҳар ҳолда, рози ҳам қилдим.

СУҚРОТ. Сен янги келдингми ёки анча бўлдими?

КРИТОН. Анча бўлди.

СУҚРОТ. Менинг ёнимда хаёл суриб ўтирмай, нега мени дарҳол уйғотмадинг?!

КРИТОН. Тангрининг ўзи арасин, Суқрот! Мен ўзим, бутун баҳтиқаролик етмагандек, сенга уйқудан ҳам қолишини раво кўрмайман. Ана, келиб, сенинг ширин ухлаётганингни кўриб, ажабланиб, майли, ором олсин, деган ўй билан, атайин сени уйғотмай турган эдим. Албатта, мен олдин ҳам, йиллар давомида, сенинг хатти-

ҳаракатингга қараб, ажабланганман; лекин бу кун, бошга кулфат тушганида, сенинг босиқ, сабр-қаноатли ҳолатингни кузатиб, ҳар қачонгидан минг чандон ажабланмоқдаман.

СҮҚРОТ (у 71 ёшда эди). Менинг ёшимда, ўлар эканман, деб тоқатсизланиб-типирчилаш ахир, кулгили, ярашмайди, Критон. Буни қоли бало, дейдилар. Чидайсан.

КРИТОН. Бундай пайт, қари бўлса ҳамки, умри поёнига етганлигини унутиб, тақдирга тан бермай, ўзини йўқотиб қўядиган, типирчилайдиган одам дунёда оз эмас, Суқрот! Сен уларга ўхшамайсан.

СҮҚРОТ. Буниси тўғри. Хўш, сен каллаи саҳарлаб нега келдинг?!

КРИТОН. Мен нохуш хабар олиб келдим, Суқрот. Кўриб турибманки, шахсан сен учун эмас, кўпроқ биз, мен ва мендек барча сенинг яқинларинг учун нохуш, оғир, чидаб бўлмайдиган даражада кўнгилсиз бир хабар билан келдим.

СҮҚРОТ. У нима хабар экан?! Делосдан қайтиб келганидан кейин мен ўлишим муқаррар бўлган кема етиб келдими?! (Муқаддас бу кема келмагунича, Афинада қатл маросимлари тўхтатилган эди. Суқрот ўз ўлими ни 30 кундан бўён кутмоқда эди).

КРИТОН. Кема-ку, ҳали келгани йўқ, лекин йўлда, Сунияда кемадан тушиб қолган кишиларнинг шаҳодат беришларича ва менинг тахминим бўйича, бугун келиши керак. Нима қилганда ҳам, бугун кема келадиган бўляпти ва сен, Суқрот, эртага ҳаёт билан видолашишинг мумкин.

СҮҚРОТ. Тангрининг ҳукми ҳукм, Критон. Унинг даргоҳи кенг! Фақат, мен кема бугун албатта келади, деб ўйламайман.

КРИТОН. Сен буни қаёқдан биласан?

СҮҚРОТ. Мен сенга айтаман. Демак, кема келган куннинг эртаси мени қатл этишади.

КРИТОН. Бунга масъул кишиларнинг айтишларига қараганда, ҳарқалай, шунга қарор қилинган.

СҮҚРОТ. Лекин менинг ўлашимча, бугун эмас, кема эртага келади. Мен буни бежиз айтмаяпман. Сен мени умуман, дарров уйғотмаганинг яхши бўлди, зероки, ўзим уйғонишмидан жилла бурун туш кўраётган эдим.

КРИТОН. Қандай туш экан?!

СҮҚРОТ. Тушимда оқ кийган ниҳоятда кўркам,

улуғвор бир аёл менинг ёнимга келди. У менга, Сүқрот, учинчи кун сенинг жанозаңг ўқилади, деди.

КРИТОН. Қизиқ туш кўрибсан, Сүқрот!

СҮҚРОТ. Ҳаммаси худди ўнгдагидек, Критон.

КРИТОН. Шуниси даҳшат. Лекин мен, суюкли Сүқрот, келишдан мақсадим бошқа. Сен менинг сўзимга кир, озод бўлишдан бўйин бурма. Ахир, сен ўлимга юз тутсанг, мен шўриш, маломатларга қолишимни ўйла! Ҳеч қачон, ҳеч қандай қиёси топилмайдиган яқин дўстимни йўқотиб қўйишим — бир томон; бизнинг муносабатимизни яхши билмаган кўп қишилар наздида, мен қўлидан келган ҳолда, гўёки сени қутқармаган, ҳатто ўз нақдинасини бу йўлда сарфлашни истамаган бир шахс бўлиб чиқаман. Бизни, дўстларига нисбатан пулни ортиқ қўради, деб айблаб, таъна тоши отишларидан ёмон нима бор?! Ахир, кўпчилик бизнинг уринишларимизга қарамай, сен ўзинг бу ердан қимир этмаганингга ишонмайди.

СҮҚРОТ. Қўпчиликнинг гапига қараб, ташвишланиш шарт эканми, азизим Критон?! Биз ҳисоблашадиган фикрли, заковатли одамлар ҳам борки, улар бўлган воқеани бўлган ҳолатида тушуниб олаверадилар...

* * *

Критон шу куни, Афинани тарк этишига ёрдам берини айтиб, Сүқротга илтижолар қилди.

Аммо Сүқрот, сенинг ҳақиқатинг менинг ҳақиқатимдан кучлироқ эканлигини исботла, кейин, майли, деди.

Критон исботлай олмади.

У Сүқротнинг ҳамюрти — Алопекадан; унинг ҳам ёши 70 га бориб қолган эди. Лекин бу одам, дўстликдан ташқари, Сүқротнинг мурид-мухлиси ва шогирдларидан бири эди.

Критон, Сүқротнинг иши Афина судида кўрилаётганида, ўғли Критобул, дўст-биродарлари Афлотун ва Аполлодор билан биргаликда жарима тўлашга бел боғлаган эди. Сүқротни қатл этишлари аниқ бўлгач, мана, энди уни Афинадан узоқроқ бир ерга қочириш пайига тушган эди!

Питфалик фожеий шеърлар ёзадиган ёш шоир Мелет (унинг отаси ҳам шоир, Мелет эди!) Сүқротнинг устидан судга арз қиласиди ва бу файласуфнинг осийлигига кафилман, деб қасам ичади. Афина марказидаги майдонда жойлашган Халқ мажлиси биносида ўтган судда боёнлардан, тери ошлайдиган устахоналар хўжайини Анит

ва нотиқ Ликон ҳам Мелетга құшилиб, қораловчи бүлишади.. Олдинлар ҳам Суқротни айبلاغан, унга ғайрлик-ғараз билан қараганлар учраб турарди! Суқрот ер остидаги нарасалар-у, коинот жумбоқлари билан шуғулланиб (жодугарлик ва мунажжимлик қилиб) ер ва осмон ишларига аралашади, деган фикр ҳукм сурарди. (Аслида, Суқрот табииёт фалсафаси ва коинотшуносликдан анча илгарилаң кетган эди!) Бу гаплар бекордан чиққан әмасди. Худо Суқротта түш таъбири, ғайдан хабар (ички бир овоз), Еру Осмон ҳикматини берган. (Суқротни инсон кимлиги ва унинг тафаккури қизиқти-рар эди, холос!) Ҳозирги қораловчи (Анит, Мелет ва Ликон)лар эса Суқротта бундай айб қўйишади:

- а) бошқаларга ўхшамаган ўз қараишлари билан ёшлиар, уларнинг тарбияси, фикрини бузмоқда;
- в) б) ҳамма (бутун Афина, балки Юнонистон) сиғинган худолардан юз буриб, янги илоҳа изламоқда, худосизлик қилмоқда.

Қораловчилар асосан, Суқротни давлат, дин, оила ҳаёти борасидаги муқим эътиқодларнинг душмани, деб билишар эди.

Исботланган, аниқ айбнинг ўзи йўқ эди.

Суд жараённда Суқрот уч қатла сўз олган эди.

У айтган эди:

«ёшлиар фикрини мен эмас, балки сизлар бузаётган-дирсизлар?! Буни билиб бўладими?!»

У яна айтган эди:

«мен илоҳа излаётган бўлсан, худосизлик қилган бўламанми?!»

Яна бундай:

«сизлар менга эмас, ўз-ўзларингга зиён етказмоқда-сизлар. Менга Мелетдан ҳам, Анитдан ҳам зиён тегмайди, улар бунга қодир эмас. Чунки дунёда ёмоннинг яхшига зиён етказа олишига мен ҳеч қачон ишонмайман!»

Судда овоз бериш ҳуқуқига эга 501 киши қатнашган, булардан 220 киши Суқротни ҳимоя қилган, 281 киши (оломон — оломон экан-да! Анитнинг ўз одамлари, тараффорлари кўплиги қораловчиларга қўл келиб) Суқротта қарши овоз берган эди. Мелет ўлим жазосини таклиф этган; Суқрот энди ўлим шаклини (ўзи-ўзига қандай ўлимни маъқул кўришини) танлаши керак эди. (Суддан кейин Аполлодор: «Менга сенинг ҳақ бўлатуриб, ўлимга бораётганинг айниқса, алам қилмоқда, Суқрот!» — деган эди. Бунга жавобан, Суқрот: «Мен ноҳақ

бўлиб, ўлдирилсан яхшироқмиди?! — деб кулимсираган эди. У яна: «Мен шусиз ҳам бир оёғи гўрда турган одамман; ўлим менга жазо бўлолмайди!» — деган эди).

Критоннинг маслаҳатига кириб, Суқрот Афина (Юнонестон)дан чиқиб кетиши мумкин эди! Агар жазм этса (ўзи-ўзини бадарға қилса), бу йўлда (шуҳратли, обручи одам эканлигидан) ҳеч кимнинг унга халал бергани қурби ҳам етмас эди! Яшаб юраверарди! Лекин Суқрот буни ўзига муносиб кўрмаган эди.

1. Файласуфлар Анаксагор ва Протагор, адиллар Софокл ва Еврипид, ҳайкалтарош Фидий, меъмор Каллистрат, ҳаким Гиппократлар Суқротнинг сафдошлари эди. Унинг умри шу даврада ўтган эди! Унга мамлакатдан қочиш — ўзини айбдор деб билиш, чекиниш, ўз эътиқодига хиёнат қилиш бўлиб туюлар эди.

2. Суқрот Критон ҳамда Эскин (деган нотиқ) билан болаликдан қадрдан эди. (Кейинчалик шулар иккиси унинг жасадини ҳам қабрга қўйишган эди!) Булар билан у гимназияда бирга ўқиган, ҳарбий хизматни бирга ўтаган эди. Ўша ўқиш, аскарлик пайтларида Суқрот Ватанга, халққа садоқат, қонунга итоаткорлик руҳини қони-жонига сингдирган эди. Фуқаро қонунга риоя қилиши шарт, деб биларди. (У ҳатто, судда: «Менинг боловларим ҳам қонунни бузмасликлари керак!» — деган эди).

3. Суқрот ўз Ватанидан бошқа жойда яшашини тасаввур ҳам қилолмас эди. У ўз уйи, оиласи (хотини Ксантиппа ва уч ўғли), дўстлари, шогирдларига қаттиқ кўнгил боғлаган эди.

4. Умуман, Суқрот ҳар қандай ҳолатда сабр-бардошли (қаноатли) киши эди. (У: «Ҳузур-ҳаловатнинг қули бўйиб қолган киши танасини ҳам, руҳиятини ҳам мажруҳ килиб қўяди!» — деган эди. Яна бундай деган эди: «Оз нарсага қаноат қилган одам донишманддир. Негаки, бу қаноат унинг маънавий бой эканлигини кўрсатади!») Шундай киши бўлганидан, Суқрот қисматдан қочиб қутуломайсан, деб ўз умрида бошга тушганни кўз кўришига ўрганган, буни ақидага айлантириб юборган эди...

Мана, Суқрот 30 кундан буён зинданда ётиб, Делосдан кема келишини — ўз ўлимини кутаётган эди.

* * *

Суқротнинг (фақат Критон ва Эскин эмас) дустлари, шогирдлари кўп, Ксенофонт, Симмий, Кебет, Антифон, Никострат, Парал (ва бошқалар) шулар жумласидан эди.

Афлотун ҳам Суқротнинг шогирди эди.

Бу аслида, икки хил одам, икки олам!

Суқрот камбағал оиласа (Софроникс исмли оддий тош йўнувчи хонадонида) дунёга келган. У (оз-моз мактаб кўргани-ю, фуқаролик бурчини бажариб, уч марта ҳарбий юришларда қатнашганини айтмаганда) чуқур билим эгалламаган, тириклийкини ўтказиш учун аниқ бир касб-корга ҳам ўрганмаган эди. Унинг бунга имкони бўлмаган! Суқротнинг афти-ангорида ҳам, юриш туришида ҳам салобат-улуғворликдан нишон йўқ эди. У — тепакал, миқти, пешонаси дўнг, бурни катта, лаблари дўрдоқ, кўзлари кесак терган — анчайин бадбашара ва бесўнақай киши. (Шу боисдан, Суқрот: «Гўзалик — ҳукмронлиги тез ўтиб кетадиган қироличадир!» — деган бўлса керак.) У кўча-майдонда, бозорларда қишин-ёзин ялангоёқ, кифтига ташлаб олган матога ўраниб, турқи-тароватидан қулларни эслатган алфозда юрар эди. («Кийиниша олифталикка бормай, нафис юришга ҳаракат қилинг. Қамтарлик — кўрк, исрофгарчилик эса ўзига бино қўйиш белгисидир!»)

Афлотун аксинча (зодагон Аристоннинг ўғли) тўқтўкин оиласа туғилиб ўсган. (Унинг аждодларидан бир томири шоҳ Кодрга, иккинчи томири машҳур қонунчи Солонга бориб тақалар эди.) Ёши йигирмага яқинлашганида, у ўз давридаги ҳар жиҳатдан баркамол инсонга айланади. От чоптириш, беллашувда тенгдошларидан ҳеч ким унга бас келолмайди. Кураш мусобақаларида биринчи ўринни эгаллаганди. Хушқомат, кўкси қалқон, елкалари кенг эди (унинг асл исми Аристокл бўлиб, кейинчалик кенглик — платос деган маънода Платон, Афлотун номини олган). У — шоир (эпик, лирик, драмавис), мусиқачи ва мусаввир эди. Фалсафа уни ҳаммадан кўп қизиқтиради. Гераклит ва Пифагор, Парменид ва Демокрит таълимотларини биларди.

Афлотун шогирд тутинганида, Суқротнинг ёши олтмишдан ошган эди. У бир пайтлар Аспазия деган қизни яхши кўрган; лекин бу қизнинг муҳаббатига эришолмаган. Мирто деган кизга уйланади; бир гал сафардан

(ҳали сафарларда юрадиган пайти эди) қайтганида, хотини сувга ғарқ бўлгани устидан чиқади. Кейинги хотини (Ксантиппага кечроқ уйланган) ундан ёши кичик; бу аёлдан туғилган икки ўғли ҳам нисбатан ёш эди. Суқрот қашшоқ яшаган ва ҳамон қашшоқ ҳаёт кечирмоқда. Унинг асосий машғулоти кўча-кўйда одамларга савол бериб, жавоб олиш (ёки уларнинг саволларига жавоб бериш), одамлар билан сұхбатлашишдан иборат эди. («Ўзини доно деб билган айрим кимсаларнинг жоҳил ва нодон эканликларини фош этганим учун — одамлар мен билан мусоҳабани соғинадилар».) Одамлар орасида гарчи «энг ақлли, энг доно киши» деб ном олган бўлсада, у ўзини фавқулодда ақл эгаси, деб билмас, мен барча нарсадан хабардорман, деб даъво ҳам қилмасди! Аксинча, ҳатто: «Менинг донишмандигим менда ҳеч қандай доноликнинг йўқлигидир!» — дер эди. (Лекин Суқротнинг сұхбатида бўлганлар кўпинча: «У мени сеҳрлаб, шундай кўйга солдики, минбаъд то ҳозир яшаганимдек аҳволда яшай олмаслигимни ҳис этдим!» — дейишарди). Унинг учун сұхбат (баҳс) нинг ўзи муҳим эди! («Худонинг ўзи мени шу ҳолатимда яратиб, куни бўйи, тинмай, ҳар жойда сизлардан ҳар бирингизни ғафлатдан уйғотиш, дунёдан воқиф этиш, тергаши ва покликка чорлаш учун—бу шаҳарга юборган!») Суқрот — ундан-да олдинроқ ўтган Шарқ файласуфи Конфуций (ёки номи эскидан келган ўзимизнинг Хўжа Насриддинни эслайсизми!) сингари — ОЛАМ ва ОДАМ ҳақида ўйламай ЯШОЛМАЙДИГАН халқнинг содда бир вакили эди! У одамларга баъзан тагдор саволлар ташлаб, киноя, кулги билан сўзлаб, уларни саросимага солса ҳамки, асосан, мулоим, хушфеъл, дарвешифат, ҳар бир сўзи самимий, кўнгли очиқ, камтарин инсон эди! Суқрот (яна Конфуций сингари) бирон асар (китоб) ёзмаган. У, инсон хотираси ҳар қандай ёзувдан кам эмас, деб тушунар эди.

Бутун Юноистонда ҳаёт таълимоти бўйича мактаби, файласуфлигидан кўпроқ ФАРОИИБ ИНСОН эканлиги билан шуҳрат қозонган Суқрот ёш Афлотуннинг ҳаётига сел бўлиб киради; унинг осмонида юлдуз бўлиб порлайди! Ҳаётга (дарёлар шовуллашидан қушлар сайроғигача) қаттиқ меҳр қўйган ва ҳаётдан доим баҳрамандлик туйган, жисман ва руҳан кучли, ўз қиласидаги ишини аниқ билган-режали («Ишни яхши бошласанг, ярмини бажардим, деявер!»; «Арзимаган ва бефойда нарсаларга керагидан ортиқ вақт сарфлаш нодонлик!»), келиш-

ған-кибор Афлотун, ўзига ҳеч жиҳатдан ўхшамаган Суқротга мангу банди-асир бўлиб қолади! Суқротни учратиб, Афлотунга шу пайтгача ҳаёти, бор илми, машғулоти йўққа чиққандек туюлган эди... Суқрот ҳам шогирдлари ичида Афлотун алоҳида ўрин тутишини сезади! Афлотунни учратишдан олдин у туш кўрган; тушида гўзал бир оққуш унинг кўксига келиб қўнган, сўнг ажиб нафма билан юксак фазоларга парвоз этган эди. Ва Афлотун рўпара келганида, Суқрот: «Мана, менинг оққушиим!» — деб нидо қилган эди...

* * *

Суқротнинг паймонаси тўлганида, Афлотуннинг унга шогирд тутинганига тахминан саккиз йилча бўлган эди.

Бошқа шогирдлар қатори Афлотун ҳам оғир кунда пири-устозига ёрдам қўлини чўзишга уринди. Бироқ...

Афлотун суд жараёнида қатнашиб, Суқротни ҳимоя қиласидиган нутқлар сўзлагани йўқ! Айниқса...

Суқрот (ниҳоят, Делосдан кема келиб, зиндонда ётган Суқрот) шогирдлари даврасида ўзига жазо танлаб заҳар ютганида, — шу сўнги нафасда Афлотун хайрлашиш учун унинг ёнига ҳам бормади! Уйда «касал» бўлиб, ётиб олди.

Бу етмагандек...

Ўша кунлари —

Суқротнинг кўксидан учган оққуш Афинадан аллақаёқларга чиқиб кетди.

Уни олдинда катта бир ҳаёт йўли
кутмоқда эди!

ОДАМЛАР ВА СОЯЛЛАР

(Рухсора)

(Биринчи қисм)

1

Усмон Рухсорани кўрмаганига кўп бўлди.
Минг йил...

Ҳар куни хаёлида шу ашула:

Бугун келасизми, ё
Кутайинми эртага?!
Индингами?! Ундан сўнг?!

Бу ҳафта келмайсизми?!
Келмайсизми ўн беш күн?!
Бир ойми?! Үндән күпроқ?!

Баъзан эса бундай:

Юрагимни бир ўт тафталаб,
Мен унгами, ўзимни тутдим?!
Сизни интиқ кутдим. Ҳафталаб.
Ойлаб кутдим.
Йилма-йил кутдим.

Яна баъзан бундай:

Сиз — ҳам мағрур, ҳам эркин, —
Аммо ажисб ҳаёли.
Ҳар қадамда юз эпкин,
Лекин ўйиндан холи.

Менинг умримда мангу —
Энди қолган шу ҳолат.
Олис йўлларнинг чангиги —
Наҳот бўлса, адолат?!

У Рухсорани қаттиқ соғинган! —
кўргиси келмоқда эди.

* * *

Ахийри, Рухсорани кўргани
Усмон ўзи йўлга чиққан эди.

(Чу, тулпорим, ёллари олтин,
Чу, қайдасан, баҳти манзилим?!) .

Бу одамлар йўлда унга келиб қўшилишдими ёки буларга у қўшилиб олдими?! — яхши тушунолмади. Афтидан, ҳозир бунинг аҳамияти йўқ эди.

Отлиқлар, туя мингандар, ҳатто жаҳир мингандар бор. Пиёдалар кўпроқ. Аҳён-аҳён битта-яримта арава ҳам учар эди. Усмонга ўхшаб, барча кутарилаётган тонгги қуёшга қараб секин судралиб боришар эди. Бутун бир карвон!

Чексиз саҳрода қум тепалардаги саксовул, юлғун, юзган, ковгар, ялпи қизариб ётган тикан буталарини оралаганча, одамлар сувсираб, ҳол-мадори қуриб, қудук томон вазмин сурилишмоқда эди.

Усмон хаёлга ботган (хаёлида Рухсора!) Лекин у ҳам чанқаб, оғзидан нафас ўрида олов чиқмоқда эди.

(Улар сув ташвишини қилиб, кейин яна ўз йўлидан кетишини мўлжаллаганми?! — шунга ўхшар эди! Хўп, воқеанинг давомини эшитинг.)

Ниҳоят...

қудуқ бошига

етиб келишди.

Бир тўп киши энгалиб, қудуқ ичига қарашди.

Усмон ҳам қаради.

Баъзан қудуқлар ичидаги бўлади, деб эшитган эди.

Бу қудуқнинг ҳам тубида нимадир ялтиарди!

Бироқ одамларга ой эмас, сув керак эди!

Пастга чалак туширишди. Чалак тарақлаб, қуруқ чиқди.

Яна туширишди. Яна, қуруқ!

Паришонланиб, одам тушириб кўришга қарор қилишиди.

Бир одамни белидан арқон боғлаб, узатишиди.

Қудуқдан бу одамнинг жасади чиқди. Унинг боши кесилган эди!

Иккинчи одамнинг белига арқон боғлашди.

Бунинг ҳам жасади чиқди. Қиличми, ханжар билан тилкалаб ташланган эди!

Учинчи одам журъатланиб, тушди.

Яна жасад. Бунисининг кўксидаги қўрошин!

Энди қудуққа тушгани ҳеч кимнинг юраги дов бермай қўйди.

Усмон, одамларга сув олиб чиқсан, уларни шу балоқазодан қутқарсан, ўшандаги албатта, мурод-мақсадимга етаман, менга Рухсорани кўриш насиб этади, деб ўйлади. Бунга ўзича ишонди.

— Мен тушаман, — деди одамларга Усмон. — Аммо мени оёғим билан эмас, бошим билан туширинглар!

— Нега бош билан?! — сўрашди одамлар.

— Бошим билан шўнгимоқчиман! — деди Усмон ҳазиллашиб. Кейин, тушунтирди. — Бош билан тушмаса, оёқ остини кўриб бўлмайди. Мен бошни ишлатмоқчиман!

Усмоннинг белига одамлар арқон боғлаб, уни тушира бошлашди.

У энг аввал, қудукнинг тепадан туюлганидан кўра анча чуқур эканлигини сезди. Қарасанг, кўзинг тинади. Тубсиз ўпқон! Тушиш, тушавериш керак. Қизиқ жойи, етти қулоч арқон ҳам чўзилиб, етмиш қулочли бўлиб қолгандек.

Шундан сўнг:

қудук деворларидан негадир овоз чиқиб, унга таниш, қачонлардир ўқиб-унутиб юборган бир шеър унинг қулоқларида акс садо бера бошлади.

Кунлар худди жанубга тўп-тўп

Учган қушлар! Кетдилар ўтиб...

Усмон ажабланиб, яна бироз пастга тушган эди, туб тубданми, аллақаердан ҳазин қироат товуши эшитила бошлади:

Аъзузу биллаҳи минаш-шайтонир роҳийм,

Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм.

Алҳамду лиллаҳи Роббүл оламийн

Ар-роҳманир роҳийм

Молики явмиiddин...

У лаҳза ичида болалик пайти Бухорода отаси етак-лаб борган —

гоҳ Қулижон рехтагар,

гоҳ Остон мисгар,

гоҳ Қори Абдураҳим —

уйида тўпланган ажиб давраларни эслади.

Бу давраларда бухоролик уламолар

Маснавийхон,

Сулаймон хўжса,

Тўрон маҳсум,

Ғуломжон мутавалли,

Мулло Шокир,

Қори Ислам,

Қори Ҳомид,

Қори Қўзойнак —

илму ҳунар эгалари:

Сафо хўжса,

Усто Амин,

Усто Очил,

Рӯзи бобо,

Шакар бобо —

қатнашиб, шомдан то саҳар суҳбат қуришар,
қироатхонлик қилишар эди.

Усмон худди шу лаҳза ичида сергакланиб,
эътибор берди:

юқоридан оймикан, деб ўйлаган, қудуқ тубида ял-
тираб ётган — гул солинган каттакон
мис лаган экан!

Усмонлар уйида бир пайтлар шундай лаганлар бўлар
эди.

Унинг отасини, таниган-билганлар баъзан Сайдхўжа,
Сайджон мисгар, лекин кўпинча Ака Сайд, дейишар эди.
Усмон мана, энди пайқади:

лаган атрофида барваста, кўзлари катта-катта бир
неча киши қўр тўкиб ўтиришар эди!

Усмон яна уч-тўрт газ пастга тушгач, хаёлида Бухо-
родаги давра ҳали жонланиб турганидан, —

қудуқ тубида ўтирганларга мўмин тикилганича:

— Ассалому алайкум, қадрдонлар! — деди овози дў-
риллаб.

Мис лаганини қуршаганлар саломга алик олишди. Ке-
йин:

— Сен бу ёқقا нега бош билан тушдинг?! — деб қи-
зиқсинишиди.

Усмон ўзини йўқотмади. Дарҳол гап топиб берди:

— Оёқ билан тушсан, сизларга нисбатан одобсиз-
лик бўлар эди!

Унинг жавоби афтидан, қудуқдагиларга маъқул кел-
ди. Улар арқонни бўшатиб, уни лаган устига ўтқазишиди.

Шу пайт ўтирганлардан бири, бехосдан қўлида кў-
ринган — сувми, шарбатми, шаробми?! — лим-лим ко-
сани Усмонга узатди:

— Ич!

Усмоннинг ҳамон ичи ёнаётган эди.

Бироқ у бошини чайқади:

— Мендан кўра... тепада болалар бор. Кексалар!
Ҳаққим йўқ.

— Бу одамлар барчаси ташналиқ азобини чекишига
маҳкум! Қанча дарёлар, денгизларни қуритганлар. Пар-
рандаю даррандаларни қирганлар. Ер юзи хароб, тубан...
Сен уларга ачинма!

— Сизлар шунинг учун тушганларни ўлдирдинглар-
ми?!

— Улар ўзларини ўзлари ҳалок қилдилар!
Орага вазмин сукунат чўкди.

Усмон шу палла
қизиқ бир ҳолатни түйди.

Карвондагилар катта-кичик, ҳамма унга — худди ўзига ўхшаш туюлди! Түғрироғи, назарида бутун бир карвон эмас, яланг саҳрода бўлган — ЕЛФИЗ у эди! Яна, тўғрироғи, унинг ШАХСАН ЎЗИ гўёки — ҳам тепада, ҳам пастда! — ИККИга бўлинган эди. Икки жойда тургандек эди.

Хозир қачонлардир отасидан эшигтан бир воқеа Усмоннинг ёдига тушди. Ёдига тушди, деб ҳам бўлмайди! Қандай рўй берган бўлса — шундай, рўй бераётган ҳолатда — Усмоннинг кўзлари ўнгидаги жонланди.

* * *

...Хона энсиз эди. Тўққиз болорли, лекин долон — йўлакни эслатар эди.

Ака Сайд остона ҳатлагани заҳоти, пойгакда ўтирган икки йигит дик этиб ўринларидан туриб, уни қўлтиридан тутишди. Ўртароқда ўтирмақчи эди, қўймай юқорига бошлишди.

У дераза ёнидан жой олиб, фотиҳага қўл очди. Юзига қўл тортгач, хонада ўтирганлар билан сўрашмоқчи бўлиб, у ён-бу ёнга қаради. Сўнг, рўпарасига тикилганича, қотиб қолди.

Бошқалар ҳам нафас ютиб, шу томонга юз буришгандек эди.

Аввалига, Ака Сайд, орқа деворда ойна бор эканми, деб ўйлади. Бироқ деворга чўғдек гилам осилган; гилам пастида — у томонда ҳам, — меҳмонга, ошга келганлар тизилиб ўтиришар эди!

Ҳеч қандай ойна йўқ эди!

Ака Сайднинг нақ рўпарасида эса, унга ўхшаш бир одам!!!

Одамга одам ўхшайди, албатта.

Аммо рўпарадаги киши ойнадаги аксдан фарқ қилмас эди!

Ака Сайд сингари (унинг ҳам) соқоли оппоқ, икки юзи қип-қизил, кўзларида қорадан кўпроқ мовий бир ўт чақнар, қошлари қуюқ, ёши тўқсон атрофида, лекин елкаларини тик тутиб ўтирас эди!

Афти-ангоридан ташқари, рўпарадаги киши ҳам — йўл-йўл одми яктак кийган, бошига ғангиз фўта ўраган эди!

Бир сўз билан, Ака Сайднинг рўпарасига —

Иккинчи Ака Саид ундан олдинроқ
келиб ўтиргандек эди.

(Одамга одам ўхшайди. Бу даражада бўлмаса ҳамки, даврадами, кўча-кўйдами, масалан, бозор ёки ҳаммомдами, баъзан ўзингизга монанд кишиларни учратасиз! Аммо Худо иккита бандани ҳеч қачон бир хилда яратмаган. Ҳатто эгизакларнинг ўзларига хос жиҳатлари бўлади! Фақат, Намруд, Фиръавнлар барча одамларни бирдек қиёфага солишни исташган... Бундай паллада инсон беихтиёр ноқулайлик сезади. Қисинади. Па-ришонланади. Ака Саид ҳам шундай ҳолатга тушган эди!)

Бир пиёла чой ичиб, бир бурда нон едими?! Хонада бўлганлар уни-ю, унга ўхшаган кишини ҳамон кузатиш яптими?! — Ака Саид билмас эди. Қачон ош тортиб, қачон лаган (бухороча, табақ)ларни йиғиширишди?! — бунга ҳам у аҳамият беролмади.

Меҳмонлар гурр этиб ўринларидан туришаётганида, ўзига келди.

Яна, икки йигит, қўлтиғидан тутиб, уни долон — йўлакни эслатган хонадан ташқарига чиқариб қўйишиди.

Кучада Ака Саид кўзи билан

одамлар орасидан

бояги одамни қидирди.

Лекин, ажабки,

Энди бир эмас,

бир неча киши —

унга ўхшаётгандек

эди...

* * *

— Ҳаққим йўқ! Мен барибир, одамларга ачина-ман, — деди Усмон бу гал қатъий, қудуқ тубида ўтиргандардан бири узатган чинни косани қайтариб.

— Сен Рауфни изла. Шунда сув йўли очилади! — дейиши мис лаган атрофидагилар, муроса қилгандек оҳангда.

Усмон бу гапга тушунмай,

у ёқ-бу ёққа аланглаётган эди...

қудуқнинг бир четида

очилган қопқага

кўзи тушди.

Ўўрнидан туриб, индамай,

қопқадан ичкарига йўналди.

Рауф ким?! Қайси Рауф?!
 Усмон нега бу одамни излаши керак?!
 Қаердан, қандай излайди?!
 (Ахир, у Рухсорани излаши керак эди-ку!)

Хўп, сув йўли нима учун шунда очилар экан?! Рауф-
 нинг қудуққа бирон даҳли борми?! —
 Қудуқдагилардан буларни сўрамоқчи эди! —
 аммо ботинмадими?!
 Бунинг устига...
 У беихтиёр
 отаси учун (демакки, ўзи учун ҳам).
 азиз бир инсонни эслаган эди.

Мис лаганин қуршаган барваста, кўзлари катта-катта
 кишиларнинг мақсадига тушунмаган бўлса-да, улар
 худди шу Рауфни, пир ва пешводек одамни кўзда тути-
 шаётганини кўнглида ҳис этди. Қолганини суриштириш
 айни пайтда, ортиқча эди!

Ана, қопқадан ичкарига кириб, Усмон тор, узун бир
 кўчани кўрди.

Тўғрига қараб кетаётиб, у нечундир ўз қони-жонида
 Пири Зиндоний билан юзлашгани бораётган Мирзо Улуф-
 бек сингари ҳолатни туйди! Рауф ҳақида отаси (Ака
 Сайд)дан эшитган ҳикоятлар унинг хаёлини банд эта
 бошлади...

* * *

— Тур, кал, ётаверасанми, ҳаммомга қачон борасан?!

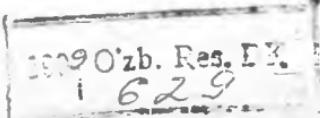
Рауфнинг ўйига Файзулла Хўжа кўпинча яrim ке-
 чаларда бостириб келиб, унга шундай тегишар эди.

(Катта Тўнтариш — инқилоб рўй берган, дунёning
 авра-астари ағдарилган, ҳаёт қонларга беланган эди!)

Аслида, Файзулла Хўжадан Рауф ўн ёш катта эди.

Лекин Файзулла Хўжа (кичик жуссали, тоза-озода
 ва хушрўйгина йигит) ёшлик йилларидан АРБОБ, РАҲ-
 БАР, БОШ эди. Ўзидан катта кишиларга ҳам қаттиқ-
 қаттиқ ганириб, тенг-тўшдек муносабатда бўлишга
 одатланган эди. Бундан ташқари, Рауф билан унинг қа-
 чонлардир тамал тоши қўйилган дўстлиги бузилмаганди.
 От тепкисини от кўтаради. Рауфга у бирдек ҳазиллаша-
 верар эди. Умуман, Файзулла Хўжа катта-кичик дўст-
 лари орасида Рауфни ўзича яхши кўрар эди.

Рауф — кал эмасди. Унинг тақир манглайи ялтирадар,

аммо бошининг орқа томонида сочи мўл, узун, елкала-рига тушиб турар эди. Ҳаммом борасида... у баъзан аҳволи қандайлигини ўйлашга ҳам эринган, бепарво, дарвешсифат киши эди. Кимдир «ҳаммом» деса, «ие, ие» деб жаҳли чиқар эди. Рауф роҳиблар киядиган ридодек чакмонга бурқаниб, белини эски бир латтами, ип биланми боғлаб юрар эди.

Файзулла Хўжани у ҳам яхши кўрар эди, Лекин унга йилдан-йилга оралари узоқлашиб, икки ўртада жарлик пайдо бўлгандек туюлар эди. Рауфнинг назарида, Файзулла Марк Брут қаршисидаги Юлий Цезар эди; ёшлидаги (халқ эрки, манфаати тўғрисидаги) қасамлар, интилишларга (чекинибми, ўзгарибми) хиёнат қилгандек эди. («Балки, адашган, алдангандир? Суюниб-эркаланниб юрибди-ку, келажагимиз порлоқ, деб!» — қабилидаги азобли ўйларга ҳам борарди Рауф.) У Файзуллага бу борада сўзлашнинг фойдаси йўқлиги (ва энди Қатта Тўнтаришдан кейин яна бир тўнтаришнинг иложи ҳам йўқлиги) ни ҳис этиб, эзилар эди.

Рауф — замонни тебратган киши (АРБОБ, РАҲБАР, БОШ) эмас, қатордаги фуқаро! Шунга қарамасдан, Файзулла Хўжадан каттароқ ШАҲС, Чинакам ФАЙЛАСУФ эди! Дунёда НИМАЛАР бўлгани-ю, НИМАЛАР бўлаётганини яхши билар эди!

У ўтмишми, ўзи кўриб турган замонми?! — ҲАҚКОНИЙ баҳо беришга одатланган эди.

Маърифат бобида Рауф (ғурур ва изтироб билан) — шундай деб ёзган эди:

«Шарқ адабиётининг ҳашаматли, рангли бир тарихи бор. Бу дабдабали тарихнинг олдидан ўтганда, бу кунги Оврўпо адабиёти ҳам шапкасини олиб, салом бериб ўтадир. Шунга ўзини мажбур кўрадир...

Ёниб-битаёзган чироқ энг сўнг давомда ялт этиб бирдан кўтариладир-да, ўчиб қоладир! Бизнинг тил ва адабиётимиз ҳам, Умархон даврида ялт этиб кўтарилгач, ўчиб қолди. Умархон давраи адабиясидан кейин, адабиётимизнинг жанозаси ўқилгоч, тилимиз гарib қолди...»

У айниқса, сўнгги асрда (қурбонлар-қонлар, исёнлар-бўронларга қарамай) олдингидан баттар, кундан-кунга тасқара ва энг муҳими, йўлни йўқотиб (Худо кечирсин, подага ўҳшаб) ўзни ҳар ён ташлаган намойишда юрибмиз, деб ўйлар; ўзи РУПАРА ҚЕЛГАН (кўриб турган) замондан кўнглида қаттиқ норозилик сезар эди! («Бундай инқилобни биз истамаган эдик!»)

Рауф ошкор

шундай деб ҳам ёзган эди:

«Шўроларни Туркистондан қувмоқ Ер юзини ўз қора
қанотлари остига олғон бир алвастини йўқ этмоқ, чўч-
қани масжиддан ҳайдамоқ, Қуръонни ҳайвон тепкисидан
қутқармоқ, демакдир!»

У ҳаётни (даражатлар, қушлар, Ер, Осмон — Худо
яратган неки бор!) севар, шу боисдан, бирор (масалан,
Файзулла Хўжа) билан ортиқча баҳслашмай, Файзулла-
га эргашиб одамлар тўп бўлиб бораётган йўлга ҳам
қарамай, ШАХСАН УЗИНИКИ бўлган ИЎЛДА давом
этмоқда эди!

(«Отлиқ пиёдага салом бериши керак!» — деган гап
ҳаётда бирон пайт амалга ошганми?! Файзулланинг ури-
нишлари — бекор. Сенинг уринишларинг ҳам — балки,
бекор... Жаҳолат кучли! Лекин сен ЯШАШга мажбу-
сан!)

Шунинг баробарида, Рауф
УЛИМдан ҳам
қўрқмас эди!

(Озодликнинг
кўнглумдаги
бўтмас-туганмас
ишқи...)

ОЗОДЛИҚ ИШҚИ — Рауф учун
ҲАЁТГА МУҲАББАТдан ҳам
юқори тураг эди...

4

Усмон

тор, узун кўчадан катта бир кўчага,
кейин, кенг бир майдонга чиқди.

У, Ер остида турли корхоналар, тайёрагоҳлар, ҳатто-
ки шаҳарлар бор, деб эшитган, қаерлардадир ўқиган
эди. Аммо ўзи тентираган саҳро остида бундай шаҳар-
мамлакатнинг борлигини — ҳали қудукқа тушганида,—
тасаввур ҳам қилмаган эди.

Шаҳар-мамлакат янги (бу сизга Бухоро эмас, кўҳна,
лекин навқирон, деёлмайсиз!); биронта масжидми-мад-
раса, эски обида кўзга ташланмас эди. Бинолар ҳайбат-
ли, кўркам. Атроф ялаб қўйгандек тоза...

Бироқ ажабланарли жойи, кўринмайдиган чироқлар-
ми-қандиллар ёритиб турса ҳам шаҳар-мамлакат қоп-
қора. Зулмат-зимистонга чулғаниб ётгандек! Бундан ҳам

ажабланарли жойи, кезган билан одам тугул, ит ёки мушук, дегандек тирик жон учрамайди!

Шаҳар-мамлакатда Усмоннинг илк таассуроти:

У, мен ўлмаганмиканман, деб ўйлади.

Усмон бир пайтлар шундай ҳолатни бошдан кечирган эди...

* * *

Улар тўрт киши (Усмон ва оғайнилари) қаҳвахонада сұҳбатлашиб ўтиришар эди. Розиқ унга бехосдан тикилганича, қизиқ гап қилди:

— Мен сиз ҳақингиздаги фикримни албатта, ёзаман. Агар ҳозир улгурмасам, ўлганимда ёзиб қолдираман...

Эшмат ва Тошмат (исмларининг аҳамияти йўқ) бу гапнинг мағзини чақишмади. Эътибор беришмади. Усмоннинг ўзи ҳам, саросималаниб, муносабат билдирамади. Мақтov эшитгандек, синиқ жилмайди, холос.

Лекин орадан кунлар, ойлар ўтиб, бу воқеа унинг хотирасидан кўтарилимади. Аксинча, бот-бот эслаб, ҳар эслаганида, Розиқ мен ҳақда нимани ёзмоқчи экан, тавба; унинг фикри яхшими, ёмонми (ижобийми ёки салбий?!), деб ўйлаб, асабийлашар, юраги санча бошлар эди.

(Умуман, Розиқнинг баъзан ичимдагини топ, қабилида сирли, мавҳум гапириш, баъзан ҳар кимга кибрланиб-заҳарли тилда баҳо бериш одати бор. Олдин ҳам бир гал, Усмоннинг бошлиғи тўғрисида гап чиққанида, у: «Тўра шаклланган аҳмоқ! Сиз шаклланмаган...» — деб бигиз санчган эди.)

Усмон этак силкиб, тупуриб, Розиқ бўлган даврадан ҳеч қачон туриб кетмас (кетолмас) эди. Розиқ билан доим ҳисоблашиши, одоб сақлаши керак. Бу — бежиз эмасди!

Розиқ — Замон Фарзанди, Обрули Файласуф эди! Тўп-тўп кишилар эргашиб, унга — унинг даражасини «тушунтириб» юришар эди. У илм оламида ДАҲОга айланган эди!

Усмон ўзини бирордан кам, деб билмасди. Уз иқтидорига ишонарди! Бундан ташқари, Розиқни (ахир, бу Суқрот ёки Афлотун эмас! Форобий ҳам эмас! Борингки, Рауф ҳам эмас!) Пир, Пешво деб билиб, хушомадгўйлик қилишга ҳам бўйни ёр бермас, тоқати йўқ эди! Аммо Усмонни ҳеч ким ДАҲО билан бир ўринга қўймас эди! Шу боисдан, Усмон ўзини БОШҚАЛАРдек, ЭЛ ҚАТОРИ тутишга ҳаракат қиласди! Шунга аввалдан ўрганган эди!

Қаҳвахонадаги сұхбат, Розиқнинг тагдор гапини у яқинда (Рухсорани күрганы йўлга чиқишидан жилла илгари) яна эслади. Ҳозир буни, айниқса, эслайдиган ҳолат эди.

* * *

— Эй Худойим-е! Худойим! Художон!
Усмоннинг қорнига бирор пичоқ суқиб, бураб-бураб олаётгандек эди.

Уни беморларни қабул қилиш хонаси йўлагидаги бир тахтага ётқизиб қўйишган. Тиббий ёрдам машинаси ҳакимлари энди касалхонадаги луқмонларга қўшилиб, нималарни дир аниқлаш, қофоз тўлдириш билан банд.

Қорнини чанглаб, думаланиб ётган аллақандай бемор ўладими, қолади?! — барибир! ОЛАМ ундан юз ўғирган. Уз-ўзича ҳаёт кечираётган ОЛАМ ундан УЗОҚЛАШМОҚДА эди. Азоб — уники! Бошқа БАРЧА учун—
БЕГОНА ҳолат!

— Тинчидиган нимадир беринглар. Мусулмонлар!
Уладиган дори берсанг ҳам майли. Падарига лаънат!

Лекин афтидан, бу ерда мусулмонлар йўқ эди. Хонада кимдир чойнакни тарақлатиб, чой қуяр, кимдир соvigан чойни хўриллатиб ичарди. Колганлар ҳоргин, мудроқ товушда сўзлашишмоқда. Унга ҳеч ким жавоб ҳам қайтариб ўтирмади.

У — тирик жон. Ҳаётни яхши кўради!

Худди шу аснода, у, —

мен энди ўламан, деб ҳам ўйламоқда эди.

Аслида, бу ҳолат роппа-роса икки ойдан буён давом этмоқда эди!

Икки ой бурун эса...

эрта тонгда эшик қоқиб, совуқ хабар келди.

— Усмон! Дўстинг Маҳкам дунёдан ўтди. Пешинда чиқаришади.

Маҳкам чиндан ҳам, унинг дўсти эди. Аммо Усмоннинг бундай дўстлари оз эмасди! Уларни ҳар ҳолда, бирорига киндиги боғланган, деб бўлмасди! Бунинг устига, Маҳкам ундан уч-тўрт ёш кичик эди. Усмон эмас, асосан Маҳкам Усмонни қадрлаб, уни суроқлаб, дўстлик қилиб юрар эди!

Албатта, орага ўлим тушганида, бу нарсаларни фажат шунчаки эслайсан.

У пешин бўлишини кутишга сабри етмади. Апил-тапил ювениб-кийиниб, Маҳкамлар уйига қараб кетди.

Уша куни кутилмаган бир ишкал чиқди. Кечаси касалхонадан олиб келинган жасадни қайтиб касалхонага олиб бориш (ёришми?!) керак экан! Шу боисдан, режа бузилиб, дафн маросими кечки пайтга (аср намозига) қолдирилди.

Кун совуқ эди. Усмон кунни дарвозахонада шам қотиб ўтказди.

Жасадни касалхонага олиб кетишаётганида, унинг юраги бир қалқди.

Кейин, Маҳкамни тупроққа төпшираётганды...

Усмон — одамлар орасида яшаган одам эди. У «туғилиш» сўзи сингари минг марталаб «ўлим» сўзига дуч келган, қанча кишиларнинг маросимларида қатнашиб, қанча янги қабрларни кўрган, ҳатто азиз отажон, она жонини ўз қўли билан ерга қўйган эди! Бироқ Усмон бу воқеаларнинг ёнидан то ҳозир (бутун изтироб, бутун доди-фарёдларга қарамай) «лоқайд-сўнік» ўтган эканими?! — бор тафаккури, бор қалби билан «қатнашмаган», ҳеч нарсага тушунмаган, ҳеч нарсани теран ҳис этмаган эканими?! —

дарвоқе:

тахминан йигирма йил олдин, йигирма ёшида у бирорнинг майитига тасодифан кўзи тушган, лабларига учук тошиб касал бўлиб қолган эди. Бу пайтда ҳали Тошкент эмас, Бухорода эди. Отаси (Ака Сайд) ҳам ҳаёт эди; уйқу олдидан қария, оёқлари учиди ўтириб, уни ўқиган, сўнг: «Болам, шу одам сенинг тушингга киради. Унга, сизни Худо раҳмат қилсин, энди мени тинч қўйинг, деб айт!» — мазмунида гап ўргатган эди. Усмон отасининг пандини бажарган ва йиллар суронида, бу воқеани унтиб ҳам юборган эди!

Хуллас, ўша куни негадир Усмоннинг юраги қалқди.

«Демак, мен ҳам бир куни (буғун бўлмаса, эртага) ўлар эканман!» — деган хаёлга борди. Тўғрироғи, ўзидан ёши кичик дўстининг дунёдан ўтганини кўриб, дунё омонаят эканлиги, ўлимнинг барҳақлигини бирданига ҳис этди! (Ақлан тушуниш билан баданингда туйиш фарқ қилас экан!)

Маҳкамлар уйидан ўша куни паришонланиб қайтди. Бошқа бормайман, деб қарор қилди.

Фотиҳага ҳам, маъракаларга ҳам бормади.

Узини узоқ тута бошлади.

Лекин ўлим тўғрисидаги ўй (Маҳкамга боғлиқ бўлмаган ҳолда, ўз-ўзича) унга барибир ёпишиб олгандек эди.

Эҳтимолки, бу ҳолатдан қутулиш ҳам мумкин эди-ку,
шу орада яна бир кичик воқеа рўй берди.

Кўчада кетаётган Усмон муюлишда, хароб бино пин-
жида қунишиб ўтирган одамни кўрди. Бу одамнинг ёни-
даги тахтачага «фолбин» деб ёзилган эди. Усмон яқин-
лашди. Фолбинниғ олдида қандайдир хатлар солинган
қути, бир қўлида — ювиб-таралганми, оқ-момиқ сичқон
бор эди. Усмон фолбинга юзланди:

— Мен қанча яшайман?! Умрим неччи йил?! Айт!
Мени бўлмаган гаплар билан алдама...

Фолбин бепарво жилмайди.

Сичқонни силаб-сийпаб, қулоғига нимадир деб шип-
шиди.

Сичқон қути бўйлаб югурди. Кейин, хатлардан бири-
ни тортиб-ажратди.

Усмон хатни очди. Кафтдек қофозга «40» рақами бел-
гилаб қўйилган эди!

Усмон тўрт-беш кун ўтиб, фолбинни яна учратди.

Анча кун ўтгач, яна...

40!

40!

(*Қирчиллама*
қирқида —
қирчинидан
қирқилган...)

У кундан-кунга
қуриб-чўкиб,
хасталана бошлади.
Ва...

шундан кейин...
бир куни...
қулади.

(Корнига бирор пичоқ суқиб, бураб-бураб олаётган-
дек эди!)

Усмон, мен энди ўламан, деб ўйламоқда эди!

Иўқ...

Усмон ўлмади.

Беморларни қабул қилиш хонаси йўлагидаги тахта-
да қорнини чанглаб, думаланиб ётиб, у қаҳвахонадаги
сухбат, Розиқнинг илмоқли гапини эслади. Дастлаб,
яна, Розиқ мен ҳақда нимани ёзар экан, деб ўйлаб, унинг
бир азобига юз азоб қўшилгандек бўлди. Аммо...

шундан сўнг...

— Эй Худойим-е! Худойим! Художон! — деб

ЕЛГИЗ ҮНГА ёлбораётіб...
бекосдан сергакланды...
Розиқми, башқасими сен түғрингда ёзганини ёзавер-
майдими?!
Сен барчага ёқиши истадингми?!
Барчанинг сен ҳақдаги фикри яхши (ижобий) бўли-
ши шартми?!
(Барча бир хил либосда бўлиши керак! Сен ҳам...
шундайми?!)
Нега сен ҳақда ҳеч ким —
ёмон хаёлга бормаслиги, ёмон сўз айтмаслиги (ёз-
маслиги) керак?!
Биз нақадар бемаъни тарбия олганмиз!
(Одамлар нима деркин?!)
Холбуки, ана, сен
ЕЛГИЗ ҮНГА рўпара турибсан!
Эзгу ва ёвуз ишларинг (яхши ва ёмон амалларинг)
учун ҮНГА жавоб берасан!
Сенинг ҚИСМАТИНГ ҳам ҮНГА боғлиқ!
Фолбинми, ҳакимлару луқмонларми?! — улар
сенга ўхшаган бандада...
Усмоннинг энди қайтиб
жисмига жон
кира бошлаган
эди!

5

шаҳар-мамлакат
кўчалари, майдонларида айланиб юриб, —
Усмон, мен ўшанда (беморларни қабул қилиш хона-
си, ўйлагидаги тахтада) ўлганмиканман?! — руҳ тирик
қолганидан, ўлмадим, деб адашаётган бўлсам-чи?! —
мазмунидаги
кўнгилсиз гапларни беихтиёр
хаёлидан кечирди.
Шу сонияда, унга кейинги рўй берадиган воқеалар
Ер усти-ю, Ер остидаги
ўз руҳининг саёҳати бўлиб туюлди.
У қудуққа тушганидан буён (балки, тушмасдан ҳам
олдин), ва ниҳоят, мана, шаҳар-мамлакатга қадам қўй-
ганидан буён бир муаммо устида бош қотирмоқда, —
бир савол уни қийнамоқда эди:
қудуққа (ундан олдин) тушганлар нега, қандай ҳалок
бўлдилар?!
«Улар ўзларини ўзлари ҳалок қилдилар!» —

Усмон бу гапнинг ҳам мағзини чақмаган (ҳамон ч-
қолмаётган) эди!

Хозир шу түғрида яна ўйлаб,
бехосдан
эслади...

* * *

...Сизлар, афиналик жаноблар, бироз шошдинглар, Шаҳримизга ғайирлик билан қарайдиганлар сизлардан энди айб излашади, ном қозонганды мутафаккир Сүқротни ўлдирдинглар, деб юзларингга қора суркашади. Мен балки мутафаккир ҳам эмасдирман, лекин улар буни таъкидлаб, сизларнинг бўйниларингизга тавқи лаънат осишади. Агар сизлар шошмаганларингда, бу кўнгилсизлик рўй бермасди; мен ёшим ўтиб, ўлим остонасида турганимдан, ўзим тез орада дунёни тарк этиб қўя қолардим! Мен бу гапни барчангизга эмас, менинг ўлимимни истаганларга айтаман. Уларга қарата яна айтаманки, о жаноблар, мен ҳақда, бошини асрани учун керакли бир вож-сўзлар тополмади, бизни ён бершига мажбур қиолмайди, шунданча ана, жазога ўғлиқиб турибди, деб ўйлашларинг мумкин. Йўқ, асло. Менда сизларга топиб бергани сўз эмас, балки бирорлардек алжираш, сизга ёқадиган намойишда обидийда қилиб, бекор-номуносиб ҷулдирашга безбетлик ва шармандалик етишмади. Мен бошимга олдин ҳам хавфу хатар тушганида, бундан саросималаниб, қулларча мутелик йўлини тутмаганман ва бугун ҳам минг йўсунда эшилиб, қандай бўлмасин, ўзини ҳимоя қилганча тирик қолгандан, ҳозиргиdek мағрур ҳимоят йўлини тутиб, ўлимга юзланишни афзал, деб биламан. Зероки, суддами, жанг-жадалдами, менми, бошқами ҳеч кимга найранг ишлатиб-бир амаллаб, ўлмдан қочиб-қутулиш ҳуқуқи берилмаган. Зероки, жанг-жадалда масалан, қўлингдаги қуролинги ташлаб ёки душманга таслим бўлиб, баъзан ўлмдан сақланиш мумкин; ўлаганини айтиб, ўлаганича иш тутган кишиларнинг бундан бўлак оғир шароитларда ҳам, ўлишга тўғри келганида, баъзан қочиши ҳоллари юз беради. Ўлмдан ҷўчиб-қўрқиб, жонингни асрани унчалик қийин эмас, о жаноблар, ўлимга нисбатан инсонни ўз чоҳи тубига тортадиган ахлоқий бузилишлар, маънавий емирилишдан асраниш минг чандон мушкулдир. Мен, кекса ва мискин бир киши беозор мўминлик йўлини танладим; менинг қораловчиларим, кучли ва тажсанг кишилар (Мелет, Анита Ликон) маҳдудлик, аёвсиз нобакорлик йўлини тан-

лашди. Мен энди сизнинг ҳукмингиз бўйича ўлим қопкаси томон бормоқдаман. Булар эса эзгуликнинг ҳукми бўйича бўхтон ва залолат қопқаси томон кетишмоқда. Ба мен, ўзимга тегишили жазо билан қолдим. Лекин булар ҳам ўзларига тегишили жазо билан қолажаклар. Буши азалдан шундай белгиланган эди. Шундай бўлди...

* * *

Кейин-чи?

Кейин, Суқрот ўлгач, унга ўлим тилаганлар ҳам тинч яшаб юришолмади!

Афина гайирлик билан қарайдиганлар майли — афиналиклар ўзи рўй берган воқеадан кундан-кун норозилик сеза бошлашди. (Тарихнинг мангу ўйини! Бирорни ўлдириб, унинг қабри устида замонлар бўйи надомат ила аччиқ кўз ёшлар тўкиш!)

Тез орада

Мелет, Анит, Ликонга ҳаёт учун зарур, муқаддас «ўт ва сув» ҳаром қилинди, дейишади.

Яна ёзишларича,
уларни юртдан бадарға қилиш ҳақида ҳукм чиқарилган.

Яна ёзишларича,

ҳеч қандай ҳукмсиз (судсиз) улар қатл қилинадилар.
(Тошбўрон қилиндилар, деган фикр ҳам бор.)

Яна ёзишларича,
афиналиклар нафрат-ғазабига дош беролмай, —
улар ўзлари ўзларини осган...

* * *

Усмон қудуққа (ўзидан олдин) тушганларга нима бўлганини билмас (билимаётган) эди.

Шу боисдан, мени қандай насиба кутмоқда?! — мен ҳам (шу боришда) кўп ўтмай, ўзимни ўзим ҳалок қилмасмиканман?! — деб ташвишланиб, кўнглида озор туймоқда эди!

Унга ҳамон мен аввалроқ ўлганмиканман?! — руҳтирик қолганидан, ўлмадим, деб адашаётган бўлсан-чи?! — мазмунидаги ўй ҳам (бояги ташвишга зид ҳолда) осойишталик бермаётган эди.

Яна, унга кейинги рўй бераётган воқеалар

Ер усти-ю, Ер остидаги

ўз руҳининг саёҳати бўлиб туюлмоқда эди.

У, мен (аллақачон, балки Суқрот, Афлотунлар замонидаёқ) дунёдан ўтганман, деяверишга —

тайёр эди-ку, лекин...

одамлардан минг бора
осон ўлим йўқ, деб эшитган эди.
Олдин хабар келади, деган гап ҳам қулогига чалин-
ган эди.

Назарида, хасталаниб (беморларни қабул қилиш хо-
наси йўлагидаги тахтада) ётганида (ҳам) —

иш ўлим даражасига бормаган, —

Бу ҳақда ХАБАР келмаган эди!

Шунга қарамасдан...

Усмоннинг ҳозир яна юраги қалқди. Нечундир ўғли
(Собир)ни эслади.

Тирик одамга хос — чуқур хўрсинди.

Кейин, у ўзини чимчилаб-туртиб кўрди.

Қетаётган ўлида тўхтаб, депсинди.

Ниҳоят, ўлмаганига (ўзича) қаноат ҳосил қилди!

Хўп?!

Бу шаҳар-мамлакат нега қоп-қора?! Зулмат-зимис-
тон?! Нима учун тирик жон кўринмайди?! Усмонни (ўл-
маган, деб) сафга қўшмагандан ҳам, бутун ўтган-ўлган
одамларнинг шаҳри-мамлакати эканми бу?!

Усмон Рауфни қаердан, қандай топиши мумкин?!

Тўхта! Балки ХАЛҚ ДУШМАНИ бўлиб, ўз шаҳри-
мамлакатидан олиб кетилган, отилган, осилган, қабри
номаълум (ѓури-кафани йўқ) минг-минглаб жафодийда-
ларнинг СҮНГГИ, АБАДИЙ шаҳри-мамлакатидир бу?!
Рауф шулардан бири бўлса, яна — уни қаердан, қандай
топасан?!

Усмон шаҳар-мамлакат кўчалари, майдонларида ай-
ланиб юриб, — боши қотган эди.

— Ҳаёт мени доим кети берк кўчага тиқади. Ҳудога
шукрки, мен чиқиб кетаман! — отаси баъзан
шундай дер эди.

Усмон тушунмаган экан! Ҳолбуки, бир пайтлар...
қама-қама йиллари эди...

* * *

Ака Саид

Файзулла Хўжага нисбатан ҳам, —

Рауфдан анча ёш эди.

Лекин оз-моз қариндошлиги борлигидан,

Тошкентга йўли тушганида журъатланиб, —

Рауфнинг уйини қидирди.

Рауф ўз ҳовлисидаги дараҳтлар остида

маъюс ва маҳзун кезинар эди.

Бухородан меҳмон келганини кўриб, нечундир қаттиқ
ҳаяжонланди. (Бунинг боиси кейинчалик аён бўлди!)

Сайдни ичкарига бошлади.

Хотинига дарҳол дастурхон ёздириб,
овқат қилдирди.

Алламаҳалгача сўзлашиб ўтириб, Сайддан

Бухоро тўғрисида бетартиб, нималарни дир сўради.

Ниҳоят, хона тўридаги жавонни очиб, қалинроқ китоб-
дек мўъжаз сандиқни олганича, Сайднинг олдига қўйди:

— Бу сизга омонат, йигит. Асррагайсиз!

(Худо кечирсин! Ўшанда Ака Сайд аввалига: «*Бу —
машҳур одам. Давлатманд, албатта. Отаси Абдураҳим
бойдан ҳам бир нарсалар қолган! Қўлидаги зару зеварни
тардисар қилиб, менга юкламаётганмикан?!*» — деган
бемаъни хаёлга борди. Паришонланиб ўрнидан туриб
кетди. Орқага тисарилди. Аммо...)

Рауф яна

маъюс ва маҳзун
қиёфага кирган эди.

Сайдга шошмаслигини ўтингандек, имо қилди.

— Бу битган-битмаган ёзув. Бир кун насиб этса,
улусга ярап... Мен буни ўз биродарларимдан ҳеч кимга
ишонмайман! Булар сиёсадон, аҳли илм, аҳли санъат.
Лекин мен зиёли атамадим. Бири қўрқоқ, бири хушо-
мадгўй, бири ҳар кун янги либос кийғон ҳақиқатпарам!
Менга барчаси меҳрибон турса-да, инониб бўлмас... Сиз
илмдан кўпрак ҳунар кишиси. Сиздан эҳтимол, гумон
ҳам қилинmas!

Сайд хижолат чекканидан, аллабир нарсаларни ғуд-
ранди.

Аммо Рауф афтидан, унинг гапини эшитмади ҳам.

— Менинг куним саноқли. Гуноҳим бўйнимда, —
деди у, четга, ўйчан, фаромуш тикилиб. — Биз ўзимиз-
ни ўзимиз ҳалокатга олиб келдик! Бизни алдадилар...
Иўқ, шахсан мен эмас. Мен ҳақиқатни англашга урин-
дим. Ҳаммага ўхшашни талаб қилдилар. Бажармадим...
Лекин мен-да, юртни сарсонликка, хароботга, тубан ҳол-
га тушишдан тўхтата олмадим! Ният бошқа эди, йигит...
Меним қолган гуноҳларим ҳеч! Қўрқмасмен...

Ўша куни Ака Сайд

мўъжаз сандиқни сафар халтасига жойлади.

Эртаси куни

харид қилган совфа-саломни

иккинчи бир халтага солиб,

поездда

Бухорога қараб жүнади.

У ўйламаган эди:

ЭЗГУЛИКНИНГ — қўли қисқа.

ЕВУЗЛИКНИНГ — қўли узун!

ЭЗГУЛИК — содда.

ЕВУЗЛИК — маккор!

Фақат, Худо кўнглига солган эканми,
поездга минганида, Ака Сайд, кейинги халтани ёнида
сақлаб, сафар халтасини юқоридаги ўриндиқнинг бир
бурчагига шунчаки ташлаб қўйган эди...

поезд Самарқандга етганида

(у Рауфнинг уйига кириб-чиққанини бирор хабар
қилган бўлиши керак!) —

тўрт йигит, сиз билан гаплашадиган гап бор, деб
уни поезддан тушириб қолдиришди.

Шу кетганча,

унинг беш йил умри

совуқ бир ерларда чириди.

Уша йиллари «дум» деган гап ҳукм сурар эди. Мабо-
до (Самарқандда сафар халтасидаги) сандиқни кўриб-
титкилашса, Ака Сайд Рауфнинг «думи» бўлиб, отилиб
кетиши ҳам мумкин эди! Оддий мисгар эканлигию «оз-
моз қариндош» лигидан бўлак «айби» йўқлиги учунгина,
азоб-уқубат, саргардонликдан кейин, ҳар ҳолда, унга қу-
тулиш, Бухорога қайтиб, яна анча йил яшаш насиб этди.

Бир томондан, шундай!

Иккинчи томондан, Ака Сайд

қолган бутун ҳаёти давомида

Рауф топширган омонатни ўлда «ташлаб» кетгани,
айниқса, сандиқ кимнинг қўлига тушиб, нима бўлга-
ни?! — тўғрисида ўйлаб,

шу армон, шу жумбоқ изтироби билан

дунёдан ўтди!

Усмонга отасидан

бу армон, бу жумбоқ изтироби

«юққан» эди:

— Рауфнинг битган-битмаган қандай ёзувлари бор
эди?!

— Сандиқни поездда кўриб қолиб, олган КИШИ
ҳаётми?! У ким?! Қаерда?!

— Бирон журъатли ОДАМ, сандиқ қўлига тушиб,
асраганмикан?!

— Ҳеч ким асрамаган бўлса-чи?! Йўқолган бўлса?!

Дунёда йўқолган йўқотилган, йиртиб-ёқиб ташланган) ёзувлар (қўлёмсалар) озми?!
Инсоният бирон пайт УТМИШдан сабоқ олмаслиги— шундан эмасмикан?!
Тўхта! Сабоқ олган пайтлар ҳам бор...
Афлотун!
(Усмонни хаёл яна узоқларга олиб кетди.)

* * *

Афлотун
ўзи-ўзини алдашни истамас эди.
(«Ўзи-ўзини алдаш — даҳшат, чунки бунда доим алданувчининг ўзида алдовчи мужассамдир!»)
У, Суқротни танлаган-тутган йўлидан бирор қайтара олмаслигини яхши билар эди!
Бунга (шогирд эканлигидан) Афлотун, ҳаққи йўклигини ҳам ҳис этар эди!

Ута эҳтиросли (ҳаётда кўпроқ ёрқин ҳолатларни кўришга ўч) бўлганидан, у ўлимга бораётган (ўлим ҳолатидаги) Суқротнинг ёнида туришга тоқат қила олмас эди!

Шунинг баробарида (бунга зид ҳолда, ажабки!) Афлотун устози сингари ҳаёт зарбаларига бардошли, чидамли эди. («Ҳар қандай доноликнинг замини сабр-қаноатдир!»)

Яна, устози сингари, Афлотун РУҲ (ўлим фақат жисмнинг тугаши) БАРҲАЁТЛИГИга, У ДУНЕДА жавоб борлиги, мукофот ва жазо БАРҲАҚ эканлигига ишонар эди! (Бу унга таскин берар эди!)

Шу сабабларга кўра, Афлотун, Суқрот ўзига жазо танлаб заҳар ютганида, уйда «касал» бўлиб, ётиб олган эди.

Суқротнинг ўлими Афинада қора кунлар бошлангани белгиси эди!

Буни билганидан, Афлотун тезда Афинани тарқ этган эди.

Қачонки, Мелет, Анит, Ликон ҳалқнинг нафрат-ғазабига йўлиқишиганида, бунга ҳам Афлотун «жўнроқ» қараган эди! Зероки, Суқрот сингари у: «Евузликка қарши ёвузлик қилишдан бирон натижга циқмайди!» — деб тушинар эди...

Афлотун тўғрисида хабари йўқ киши, бу ишлари билан у Суқротга хиёнат қилмадимикан, деб ўйлаши мумкин.

Ундаи эмас, албаттага!

(Афлотун ҳаётда ўзи ЮРАДИГАН ЙУЛни яхши билар эди!)

Умуман,

Суқротни Афлотунсиз,

Афлотунни Суқротсиз тасаввур қилиб бўлмайди!

Афлотун ўзининг БУЮК ВАЗИФАСИЙ (шогирдлик бурчи)ни бажарди.

У ДЕЯРЛИ БАРЧА асарларини МУСОҲАБА шаклида ёэди ва —

БАРЧА (битта-яримта мустасно) асарларини

СУҚРОТга бағишлади!

АФЛОТУНсиз СУҚРОТ ТАРИХДА МУҚАММАЛ қолмаслиги МУҚАРРАР эди!

7

Усмоннинг боши қотган эди:

Ер устида оддий бир сандиқ топилмаётганида, —

Ер остидан Рауфни қидириб, топиб бўладими?!

Лекин у энди кўчалар, майдонлардан шаҳар-мамлакатнинг бир этагига бориб қолган эди.

Бу манзара унга таниш эди.

Усмон олдин, шу кунга қадар ҳам, уч марта Ер остига тушшиб чиққан, Ер остини кўрган эди.

Биринчи марта нотинч замонларда одамлар (оила-оила, тўп-тўп) беркиниб яшаган фор (катаюмба, деймизми)...

уни ўртоқлари бошлаб боришган эди.

Үй шаклига солинган ҳар хил туйнуклар, ётиб-туришга мўлжалланган супачалар, ибтидоий даврни эслатган ўчоқлар-у шам қорайтирган уйдим токчалар! Гарчи бу ерда яшаганлар дунёдан ўтишган бўлса-да, форда тирик бир руҳ сезилар, фор — тирик инсонлар макони эди.

Иккинчи марта Усмон, аксинча, сайёҳлар орасида сон-саноқсиз тош зиналардан пастга тушшиб, Ер остидаги даҳмага дуч келган эди. Бу ерда, йўлакка ўхшаш узун йўлкаларнинг икки төмонида шиша тобутлардаги мўмиёнланган жасадлар ётар эди. Булардан аксари шунчаки уйқуга кетгандек туюлса-да, бу жойнинг ўзи жуда қўрқинчли эди.

Учинчи марта Усмоннинг тарихчи бир дўсти билан йўлда учратгани аниқ, табиий форнинг ўзи; на ўлик, на тирикдан нишон бор, АБАДИЯТ кишининг ёдига туша-

диган буюк бүшлиқ эди. Бу ерда туман қоплаган хайбатли дүнгликлар ва ўнгирлар, яқин-йироқда минг йиллар давоми бунёд бұлган, оқариб-сарғайыб ётган чақмок-тошлар күзга ташланарди.

Усмон шаҳар-мамлакат этагида

күриб турған манзара —

буларнинг барини гүёки ўзида мужассам этган;
шунинг баробарида, —

уларни қайтармас эди.

Атрофга ҳарир бир парда түшалған эди.

Чексиз ўраманинг юксак шифтидан ҳаммомдаги каби чирт-чирт сув томчилар эди.

Оёқ остида чуқур-чуқур күлларми, ҳовузлар қаторлашган, улар бир-бирига уланибми-туташиб кетган эди.

Усмон бехосдан ажабланди:

у — кўкси муздай, — негадир
ташналикини сезмай қўйған эди!

Бироқ Ер устида одамлар Сувга ИНТИҚ эди!

Усмон БҮНИ унутмаган эди. Фақат:

1. Бу сув ичишга ярайдими?!

2. Чуқурликдан уни қандай олиб бориш мумкин?!

Еки йўл очилса бас, қудуқ остигача ўзи борадими?!

3. Дарвоқе, Рауф! Рауфнинг сувга бирон дахли борми?!

Усмон кўлми-ҳовуз бўйидаги бир тошга келиб ўтириди.

Шу сонияда унинг хаёлидан, мендан олдин қудуққа тушганларга ҳам Рауфни топиш буюрилган, улар топишолмагани учун ўлдирилган (ҳалок қилинган) бўлишса-чи?! — деган бемаъни бир гап ўтди. Бунга ишонмаса ҳамки (бошқалар Рауфни қаёқдан Усмончалик билишади!), кўнгли ғашланди.

Энди нима қилиш керак?!

Одатда, фолбинлар косадаги сувга ташлаган —
тангага тикилсанг,

излаётган одаминг билан

мулоқотда бўлар эмишсан!

У болаликда шундай деб эшитган эди.

Бу ерда фолбин йўқ. Бу гапга ишониш ҳам қийин!
Шунга қарамасдан, Усмон

ихлос-эътиқод билан

чўнтаgidan бир ҳовуч танга чиқариб,
сувга ташлади.

Худоё, тавба...

Сув ўзи-ўзидан биқирлаб қайнай бошлади.
Кейин, күтарилаётган ажиб рангин буғ тарқаб,
қайтиб тинди.

Кейин, кўлми-ҳовузда

учта сурат жонланди. Булардан:

бирида эгнида яктак, бошида дастор, ихчамгина со-
қол қўйган ориқ-озғин киши;

иккинчисида қора костюм кийиб, бўйинбог таққан,
тоза қирилган юзи осойишта, кўзлари катта, ўтлуғ —
чиroyли киши;

учинчисида пала-партиш кийинган, ранги сўлгин,
кўзлари мунгли, бўй-басти ўрта, анчайин нозик киши —

ҚИЕФАСИ

акс этган эди!

(Усмон бу суратларни илгари қачон, қаерда кўрган
эди? — эслай олмади. Ҳозир бу шарт ҳам эмасди.)

Суратлар илк қарашда

уч кишига тегишли (уч одамга ўхшар),

аммо аслида суратдагиларнинг УЧАЛАСИ ҳам —

БИРГИНА РАУФ эди!

(Энди Рауфдан қолгани шу эди!)

Улар сув юзида шунчаки қалқиб,

лаҳза ичидя яна ғойиб бўлди.

Сурат — сийрат эмас, албатта. Лекин Усмон, менинг
Рауфни топганим шу бўлса керак, деб ўйлаб, кўнгли
ёришиб, ўрнидан қўзғалди.

У кўчалар, майдонларни айланиб, изига қайта бошла-
ди.

Нихоят, тор, узун кўчага етиб келди.

Буёғи нима қилсан экан, деб гангиб турган эди...

бирдан

ўзини кўча эмас,

белигача сувга ботган ҳолда, қудуқ ичидя кўрди.

Юқоридан тушган арқоннинг бир учини шошмай бе-
лига боғлаб, тепадагиларга:

— Торт! — деб бақирди.

Одамлар Усмонни қудуқдан тортиб чиқаришиди.

— Энди bemalol чеълак тушираверинглар! — деди

Усмон.

* * *

Карвон яна саҳрова ўз йўлидан кета бошлади.

Кейин...

Усмоннинг ҳол-мадори қуриган; уни дам сайин муд-

роқ босмоқда эди. Қанча йўл юришди?! Одамлар ўзи-
ўзидан нега, қаёққа тарқашди?! — англаёлмади.

Бир маҳал...

чексиз саҳрода ЁЛҒИЗ ЭҚАНЛИГИни пайқади!

У қум тепалардаги саксовул, юлғун, юзган, ковгар,
ялпи қизариб ётган тикан буталарини оралаб, гоҳ йиқи-
либ, гоҳ туриб, кимсасиз саҳрода Мажнундек судралиб-
тентира бормоқда;

«сув, сув» деб бекордан умидланиб-тўлғонган йўлов-
чи каби

«Рухсора, Рухсора» деб шивирламоқда;
олдинроқ бўлганидек, яна унинг оғзидан нафас ўр-
нида

олов чиқмоқда
эди.

БЕГОНА ҲАЕТ

(Рауф)

(Иккинчи қисм)

8

(Уфқ ёнар, уфқ. Уф-ф!
Карвон борар қумликда.
Қум. Қум...
Туяларда ҳазин қўнғироқ:
Чўли ироқ, чўли ироқ.
Тун. Қун. Тун...)

* * *

(Бу — олисдан келаётган кимнинг садоси?!
Бу — қўнғироқ жаранглайптими, офтобми?!
Бу — жимирилаётган нима, сувми, саробми?!
Бу — сенми, яна бир муҳаббат гадоси?!)

* * *

(Карвон энди йўқ. Усмон ёлғиз.
Лекин бутун бир карвон унинг ортидан
судралиб келаётгандек ҳамон —
изма-из.)

(Ва ниҳоят:
булар — нима, хаёлми, тушми?! —
Усмоннинг кўзлари олдида айлангани-айланган.

Сен қочиб қутулолмайсан, Усмон!
Овчи мўлжалга олмоқда милтифи билан
Энг юксакда учайдган қушни,
Бош устида чирпирак осмон!)

* * *

(Саҳрода тўзон;
олдинга босиш ўлимдан қийин;
унинг кўзларига қум сепилмоқда эди.
Кейин...)

9

У Рухсорани кўргиси келмоқда эди!

* * *

— Дада! Кейин нима бўлди?!

— Ҳеч нарса! Тамом... Тайёрами, пирпиракми?! —
Осмонга учган киши маълум вақт ўтиб, барибир Ерга
тушади. Сени, чексиз саҳрода адашиб-улоқиб юрганинг-
да, Ердан кўтариб олған парпарак ҳам. Учеб-айланиб,
ахийри Ерга келиб қўнади. Бусиз илож йўқ. Инсоннинг
маскани — Ер! Инсон — тупроқдан яралган.

— Рауфни айтмадингиз! Унинг сувга дахли бор экан-
ми?!

— Бор! Албатта... Дунёни шу тахлит кишилар тутиб
туради! Улар жисми ўлганда ҳам, барҳаёт...

Аслида,
БУ ВОҚЕА —

Усмон ўғли билан шундай суҳбатлашиб, —
якун топиши мумкин эди!

АММО...

ривоятнинг ҳам, эртакнинг ҳам НИҲОЯСИ бўлади.
(Демак, воқеанинг давомини эшигинг.)

Афтидан, йўл ҳали узоқ эди.
Саҳрода яна қанча саргардон судралиш керак?!

Рухсорани қачон кўради?!

Усмон билмас эди.

Гоҳ йиқилиб, гоҳ туриб бораётган эди...

* * *

кутилмаганда
улкан қум тепаликдан ошиб, —
Рухсоранинг ўзи
унга қараб кела бошлади.

(Лайли билан Мажнуннинг саҳродағи учрашувига ўхшаб!)

Мана, яқинлашди.

Усмон Рухсора томон отилиши,

Рухсорани бағрига олиши,

юрагида йиллар бүйи тұпланған дардларини түкиб солиши —

керак эди! Лекин шу сонияда ногақоний бу учрашувдан

беихтиёр саросималанди.

Бунинг устига, Рухсора ҳам

Усмонга ғамгинми, үпкаланибми тикилған эди.

— Сиз халқдан узилиб қолдингиз! — деди ниҳоят Рухсора. (Карвондан, одамлардан анча узоқлашдингиз эмас, — негадир худди шундай деди!)

— Мен уларга хизмат қилдим. Сув олиб чиқдим! Бу дўзах саҳродаң энди ҳаммани кифтимда ташиб ўтиш қўлимдан келмайди, — ғудранди Усмон ўзини оқлагандек оҳангда.

— Сиз ўзгарибсиз! Олдинлар одамларга кўпроқ қайишар эдингиз, — деди Рухсора. Бир дам хаёлга чўмиб, қўшиб қўйди. — Сиз Рауфни барибир, топганингиз йўқ!

— Мен Ер остидан уни қандай топаман?! — асабийлашди Усмон.

— Ер ости бўлмаса, Ер устидан қидирмайсизми?!

— 50 йил унинг ҳатто номини тилга олиш ман қилинган эди! Гапирсанг, бошинг кетарди... Ҳозир ҳам уни деб бирор жонини бермайди. Оломон учун бу гаплар бир пул! Йўқолган шунчаки қўлләзмалар топилмаётганида, Рауфни топиб бўлар эканми?!--озор чекиб, оғриниб сўзланди Усмон.

(У беихтиёр хаёлга толди. Ўзича ўйлади:

ҳалиги учта сурат, холос.

Рауфнинг бирон ҳайкали ҳам йўқ. Ҳайкал қўйиш мумкин! Аммо —

унга БУНИНГ кераги борми?!

Бизда ҳайкал олдиндан расм бўлмаган.

Одамлар номи—турли ҳудудлар, боғлар, масжид-мадрасалар, уларнинг дахмаларида сақланиб қолган.

Сўнгги асрдагина доҳийларга ҳайкал қўйинш одат тусиға кирди.)

(Дарвоқе...

«доҳий» деган тушунча билан яшаган қабилаларда эскидан ҳам ҳайкаллар бўлган! Жоҳилия даврида, масалан, арабларда Ҳубал, Лот, Уззо, Манот деган ҳайкал-

лар бор эди. Булар шу исмдаги кишиларга нисбат бериб, қўйилган эди. Ўшанда араблар бу ҳайкалларга СИФИНИБ, кейинчалик уларни бутга айлантириб юборган — БУТПАРАСТЛИК авж олган эди...

У сергакланди...)

— Сиз Рауфни топмагунча мен билан кўриша олмайсиз! — Рухсора шуни билдириб, қайтиб —
улкан қум тепаликдан ошдими ёки
пардек учди-кетдими?! —
ғойиб бўлди.

Усмон аввалгидан баттар саросималанди.

Қудуқقا тушганида қудуқ тубида ўтирган барваста,
кўзлари катта-катта кишилар шу йўсинда шарт қўйишган эди. Уларнинг йўриги бошқа эди! Нега Рухсора унга
бундай шарт қўяди? (Ерлик шуми?! Дилдорлик шуми?!)
Бироқ Усмон шартни (яна) бажаришга мажбур эди.

(Чу, тулпорим, ёллари олтин,
Чу, қайдасан, баҳтли манзилим?!)

У, мана, жилла тўхтаб, боз йўлга тушган;
қўмда сирпана-сирпана
олдинга сурилмоқда эди.

Мен Рауфнинг дарагини (энди) қаердан, қандай
топаман, деб ўйлаб,
унинг хаёли қочган,
кўзларидан мудроқ ҳам
чекинган эди.

Шунинг баробарида.

Усмоннинг кўнглида...

Худойим! На Рауфни топишдан, на Рухсорани кўриб,
уз баҳтига эришишдан умид (аниқ бир ишонч) —
назарида,
Бу йўл Абадий Шундай Давом Этаверадигандек
эди!..

Ва шунинг баробарида...

* * *

Минг уч юз йигирма түққизинчи ҳижрий йилнинг
муҳаррам ойи.

— Амир Аҳадхон жаноби олийлари қазо қилдилар!
Яшин тезлигига бу хабар чор атрофга тарқалди.
Киш. Совук.

Қор бир маромда ёғади.

Бухорога дала-даштдан қароқчидек ўзини урган
шамол тори-танг кўчаларда изиллаб кезиб, оч итдек
увиллайди.

Одамлар аллақачон сандал очган.

Битта-яримта боёнлар уйида (масалан, Файзулла
Хўжанинг отаси Убайдулла Хўжа, Рауфнинг отаси Аб-
дураҳим бой) янги расм бўлган рус печлари лопиллади.

Шаҳарнинг кўпчилик аҳолисини ташкил этган, асо-
сан куни кўчада ўтадиган ҳунармандлар паст-баланд
дўконларда япасқи темир манқалга чўғ солиб, оёқ учига-
кўйиб ўтиришади. Кўча-бозордаги ошпазлар ўчоғи ол-
дида гоҳ наҳор, гоҳ шом тўп-тўп ҳар хил кишилар йи-
филишиб, кўкарган қўлларини ўтга тутишади.

Амир Аҳадхон Карманадаги ўз боғида (чорак аср
тахти эгаллаб тургач) бандаликни бажо келтирган.

Карманадан келиб, тахтга минган

Амир Олимхон эса:

«Биз ҳалқнинг осойиши, фароғатини самимона бир
тарэда истаймиз! Ва Тангри таолонинг кўмаги бирла
раиятнинг бахти, юрт ободонлиги йўлига ҷолишгай-
миз!»—

мазмунидаги сўзларни айтиб,
бунга ўзича инонмоқда эди!

Ҳолбуки, ҚИСМАТ

бошқа эди...

унинг оғир, нотинч

атиги ўн йил

ҳукм суриши

олдиндан белгиланган.

* * *

Тоқи Саррофон остидаги дўконда
намози пешиндан бўён

Ҳакимжон сарроф Қосимбек деган киши билан
сўзлашиб ўтиради.

— Худо кимга беради, кимга йўқ. Ана, Олимхон...
Ол, қулим дегандан кейин, нима қиласан! Айшингни
сураверасан-да...

Сарроф ўзи амирликка гүё даъвогар-у, бу бошқага буюрганидан доғда қолгандек, алам ва мутелик қоришиқ оҳангда сўзлар; умуман, ҳозир унинг ҳасратидан чанг чиқмоқда эди. Қосимбек нималарнидир ғўлдиради, холос. Эшик олдида курсичада у яланг эски чопонга ўраниб, ғужанак бўлиб олган; тўзиган, йиртиқ этикдан кўкариб кўриниб турган оёқларини манқал томон чўзган эди. Отасидан қолган бойликни кўкка совуриб, ярим дарвеш, ярим девона кўйга тушганидан, — шаҳарда ҳеч ким уни одам қаторига қўшмас эди. Фақат сарроф... Ҳакимжон болаликдан дўст бўлишганини эслар, жўрасига меҳр кўргузиб, кўнглидаги дардларигача яширмай айтар эди! Лекин Қосимбек саррофнинг олдига бунинг учун эмас (биров одам қаторига қўшиб-қўшмаслиги унинг учун аҳамиятсиз!), кўпроқ бекорчиликдан, исингани ва муҳими, катта-кичик халталардаги йирикмайдаги пулларни томоша қилиб, бундан роҳатланиб, хаёл суриш учун келар эди!

Дераза олдида ўтирган Ҳакимжон сарроф шу куни қош қорайгунча дардини дастурхон қиласар эди-ку, бехосдан хаёли бўлинди. Дераза ортидан бир соя юриб ўтди. Кейин, дўкон эшиги очилиб, қорга бурканган ўн ёшлардаги бола ичкарига кирди. У совқотган ориқ қўлларини кўксисда ўнғайсиз қовуштириди:

— Ассалом, амакижон.

— Ваалайкум ассалом, — деди салмоқлаб, ингичка юзида кўзлари ичга ботган, паҳмоқ соқолли сарроф. Кейин: — Бу жияним Сайджон! — таништириди Қосимбекка. Беозор жилмайди: — Ака Сайд!

Қосимбек бошини кўтариб, оstonада қотиб турган болага ғамгин қаради ва яна, ҳаётдан зериккан ҳолатда нигоҳини чўғлари милтираётган манқал томон бурди.

— Ҳожи бобом сизни сўраяптилар. Ҳозир боринг экан, — деди Сайджон (Ака Сайд) саррофга.

— Ҳозир? Нега, айтмадиларми?!

У бошини чайқади.

— Ҳм. Ҳўп. Келадилар, дегин.

Бола (Сайджон) чиқиб кетгач, сарроф эриниб-асабийлашиб ўрнидан турди. Халталар оғзини боғлаб, уларни сандиққа солиб қўйди. Сандиқни беркитди. Ниҳоят, манқалдаги ўтни ҳам ўчириди.

Қосимбек паришонланиб, эшик олдида қаққайган эди.

— Бироз пул! Қарз... — деб пицирлади у, саррофдан кўра ўчган манқалдан ҳамон кўз узмай.

— Эй пул... Пулдан гапирманг! Минг марта айтдим.

— Майли. Бошқа пайт... — эшикни очаётиб ғудранди итоаткорлик билан Қосимбек.

Ҳакимжон сарроф түқ-түкин яшаса ҳамки, үзини ғариб, қашшоқ деб билар, бирор пул сұраганида хафа бўлиб кетар эди! Шу аснода ярим дарвеш, ярим девона кимса билан дўстлашиб, кун ора мулоқот қилиб юрганини ўйлаб, ҳар қачонгидан кўпроқ ғаши келди. Аммо бу — янгилик эмасди! У доим ёлғиз қолганида орани шарт узишга қарор қиласар, кўзга кўз тушғач, фикридан қайтиб, яна Қосимбекни суюниб қаршилайверар эди! Аҳвол шу эканлигидан, сарроф баъзан, мен ўзим ҳам ярим дарвеш, ярим девона бўлсан керак, деган хаёлга борар эди. Қосимбекка — бир томондан, унинг кўнгли ачир эди. Иккинчи томондан, — ҳамма бало шундаки! — Ҳакимжон сарроф соғ, ҳушёр одамлардан биронтаси олдида дардини шоён ёра олмаслигини яхши билар эди. Унинг дарди-алами эса кўксига дарё бўлиб чайқалар эди!

Ана, ҳозир ҳам кўчада гуп-гуп ёғаётган қор остида қунишганча бораётисиб, таги тешик дунёнинг бемаънилигидан у изтироб чекмоқда эди... Кун бўйи танга санайсан, ёнингда ҳемири йўқ! Сенга озгина эркалик насиб этса, дунёнинг бир чети ўпирилармиди? Наҳотки, сенинг умринг майда пулни йирикка, йиригини майдага алмаштириб, кимларнинг қўли кирини ҳидлаш билан ўтса?! Бирор кекириб юради. Бирор нонга зор. Дунё нега бундай яралган?! Ҳамма бой, ҳамма тенг... эй, қани! — бу ҳам мумкин эмас. Беш бармоқ баравар бўлолмайди! Лекин сенда нима айб?! Яшагинг келади...

Ҳакимжон ёши энди қирққа етган бўлса-да, үзини қариб қолгандек ҳис этар эди. У ўз ҳаётидан кўнгли тўлмаганидан, Қосимбекнинг ёнида акалари Салимжон ва Каримжон, отаси Ҳожи бободан, керак бўлса ҳатто амир (олдин Аҳадхон, энди Олимхон)дан шикоят қилаверар, ҳаммани бўралаб ҳам сўкар (шу боисдан, унга Қосимбек керак!) эди.

Сарроф кўчада кетаётиб (сўнгги пайтларда нечанчи бора) Қосимбек билан хайр-хўшлашишга қарор қиласди. Шунинг баробарида, бошқа бирон дўсти, дардкаши йўқлигини ҳам эзилиб ўлади.

Тори-танг кўчалардан масжид-мадрасалар қуббасигача қор босган эди.

Ҳакимжоннинг бошидаги шоҳи салладан тўпланган қор озғин юзи, пахмоқ соқолига сизиб тушмоқда эди.

У күп йил буун бирорга ичкуёв бўлиб, отаси уйидан узоқлашган. Ҳозир, анча кундан бери болалиги ўтган ҳовлига бош суқмаганини эслаб, отамиз нега бизни сўроқлаган эканлар, деган хаёлдан нотинчлик сезмоқда эди. Ҳожи бобо албатта: «Қийналиб кетдинг, болам. Ма, ол!» — деб бир ҳамён пул бергани уни чақирмайди. Баъзан нимадир юмуш буоради. Гоҳо койиш ёки панд-насиҳат қилиш учун ҳам чақиради. Қария болаларига нисбатан қаттиқ-қўл! Айниқса, дини ислом борасида зифирдек ҳам шаккокликни кўтармайди.

Ҳакимжон сарроф шуларни ўйлаганича, Гавкушон гузаридаги баланд ҳовлининг қўш табақали гужум дарвозаси олдига келиб тўхтади...

* * *

Зилзила пайти Ер остидан гувиллаган бир овоз чиқ-қанидек ёки асов от пишқириб-сапчиб, устидаги чавандозни ағдариб ташламоқчи бўлганидек бир ҳолат анчадан буён сезилмоқда эди!

Ҳожи бобо

Бухорода

бошқалардан олдинроқ —

ўша гувиллашни эшишиб, отнинг нотинчлигини кўз олдига келтирган эди! У ҳаётининг катта қисмини дунё кезиб ўтказган; дунё кўрган киши эди. Яқин орада минг йиллик тарих чокидан сўклиши, суронлар, сарсон-саргардонликлар рўй бериши, ота-болага, бола-отага бегона йўл тутиши муқаррар эканлигини ич-ичидан ҳис этар эди. Шу боисдан, сунгги кунларда унинг хаёли қочган, ҳар қачонгидан кўпроқ руҳи чўккан эди. Фарзандларини чақириб, уларга бот-бот гап уқтириб турганига қарамай, бу ҳақда у бирон пайт очиқ-ошкор сўзламаган эди! Мана, энди шунга қарор қилган эди.

— Жадид билан қадим деган гап юради. Огоҳ бўлинглар! Қўшилманглар! Дунёда эскидан ғалаёнлар бўлиб туради. Иблиснинг иши! Бундан қон тўкиш, баҳтсизлик қолади. Мусулмонга муносиб эмас! Қўшилманглар! Огоҳ бўлинглар!

Ҳожи бобо

фарзандларига шу қабилда

яна бир нималарни

тушунтириди.

Аммо ўғиллари рухсат олиб, уйдан чиқиб кетишгач,—

у олдингидан баттар
паришонланди!

Назарида, күнглида ҳис этганини ўз жигарларига
англатолмаган; бундан ҳам муҳими:
унинг АНГЛАГАНИИ болалари мутлоқ ҲИС ЭТИШ-
МАГАН эди!

Салимжоннинг хаёли янги хотин олиш билан банд;
Каримжоннинг хаёли амирга яқинроқ суриниш (жой
эгаллаш) билан банд;

Ҳакимжоннинг хаёли оз-моз мулк тўплаш билан
банд! —

Ҳожи бобо эзилиб кетди.

Булар қачон одам бўлади!

Булар қачон халқ бўлади!

Бухоро — фалокат остонасида, қиёмат остонасида
турганини ўн йил, йигирма йилдан кейин тушунишади-
ми?!

Ушанда ҳам тушунишмаса-чи?!

Ҳожи бобо сандалга ярмигача кўмилиб, ўринга чу-
зилди.

У худобехабар болаларидан ҳам кўпроқ ҳозир ўзи-
ўзидан норози эди! Унинг мақсади «кўшилманглар»,
«огоҳ бўлинглар» деб чайналиш эмас эди. Ҳожи бобо
аниқ бир манзарани чизмоқчи эди:

1. Унга Амир Абдулаҳад бемаврид қазо қилиб, Амир
Олимхон бемаврид тахтга мингандек туюлар эди.

2. Бухорода Русия ҳукмини ўтказаётганидан буён
(Амир Музаффар даври. У ўзи билиб-билмаган ҳолда,
Русиянинг бутун Туркистонни қўлга киритишига сабаб-
чи бўлган, хизмат қилган эди!) ҳукуматнинг аҳволи қи-
зиқ (ҳам хўжайин, ҳам хўжайин эмас!) ҳолатда эди.
Халқ икки томондан зулм чекар, шунинг баробарида,
бевосита қайси томонга қарашини билмаганидан, ички
бир парокандалик юзага келган эди. (Бу тарихда ке-
йинчалик ҳам анча узоқ давом этди!)

3. Бухорога Амир Музаффар, кейин Амир Абдулаҳад
даврида кўплаб татъар домлалар ёпирилишган эди. (Бу-
лар орасида татарчани ўрганиб, татар домла «бўлиб»
олган руслар ҳам учраб турар эди!) Улар мусулмон
эканликлари, мусулмончилик шартларини бажаришга-
нидан, аҳоли ичига эмин-эркин кириб кетишган эди.
Аммо Русия фуқароси бўлишганидан, Русия сиёсати би-
лан яшар ва шу сиёсатни юргизишар эди.

4. Бундан беш йил муқаддам Русияда кўтарилиган
исён-фалаён нафаси Бухорога етиб келган эди. Шу ора-

да Туркия ёшлари ғалаёнлари-ю, Эрондаги тўполонлар ҳам рўй бериб, Бухорога ўз нафасини уфурган эди; бир ўзгариш кутилаётган ҳаво пайдо бўлган эди.

5. Амир Абдулаҳад ўзига довур ўтган шоҳлар-у, амирларнинг аксари сингари нафсга, кайфу сафога ўч эди. Шунга қарамасдан, Абдулаҳад етарлича ақлли, ўзига хос заковатли эди. У тақводорлар орасида — тақводор, шоирлар орасида — шоир эди. Давлатни бошқаришда ҳам салоҳиятга эга эди. Одам танир, кимга қандай вазифани юклаб, кимни қай йўсинда ўз рикобида тутишни яхши билар эди. Манғит амирларидан (Амир Насрулло ёки Амир Музффардек золим эмас) Абдулаҳад одил, шафқатли Амир деб ном чиқарган эди. Адоватли ишларни ҳам қон тўкмасдан, тинч ҳал этиш мумкин, деган ақидага риоя қиласар эди! Иилида бир-икки Русияга борар, рус подшоҳлари билан муносабатни бузишдан ҳам, чуқурлаштиришдан ҳам сақланиб турар эди. Бухорода давлатни асосан, Қозикалон билан Қушбеги бошқаришар эди. Абдулаҳад ўз қароргоҳини олдин эски Кармана шаҳрида, кейин сал нарироқдаги Олчин деган жойда, кейин яна нарироққа жилиб, Хайробод деган жойда тиккан, умрини шундай четда ўтказган эди. Бухорога ҳам йилда бир-икки келар эди. Унинг энг аввал, шу тахлит яшаб, салтанатни осойишта сақлаб тургани ажабланарли эди! Бундан ташқари, у Бухородан четланиб, ҳатто бу осойишталикка кўпроқ эришган-дек ҳам эди! Русиядан келган ҳар хил вакиллар-у, арабблар эриниб Карманага бориб юришмас, демак ҳадеб Бухоро ишига аралашиболмас эди. Бухорода катта бир муаммони кўтариб, жанжалга айлантиришнинг ўзи ҳам имконсиз эди.

6. Амир Олимхон отасидек омадли эмасди. Аксинча, фожеий шахс эди. Унинг таҳтга миниши дунё лим-лим косадек чайқалаётган пайтга тўғри келган эди. Олимхон табиатан ҳам, бугун ўтсин, эртага бир гап бўлар, қабилида яшашга мойил эди. У таъсирчан, серҳаяжон эди; бирорларнинг сўзини эшитиб, фикри бир кўчадан тез иккинчи кўчага оғаверар эди. У Кармана ёки бошқа бир жой эмас, Бухорода қўним топиб, ўзим шахсан давлатни бошқараман, деб ўйлаган эди. Олимхон атрофоламдан Бухорога кучли бир тўфон бостириб келаётганини (бир Уйғониши, ўзгариш кутилаётганини) англамаган, англаган тақдирда ҳам, бу тўфон ўз бошига ёғилиши мумкинлигини ўйламаган, бунга аҳамият бермаган эди! У амирликка шу ҳолатда қадам қўйган эди.

Хожи бобо бу манзарани чизаман-у, болаларимнинг кўзлари мошдек очилади, деб ишонган эди.

Аттанг!

Ҳар бир инсоннинг (масалан, Амир Аҳадхон билан Амир Олимхонга ўхшаб) ўз ҳаёт, ўз қисмат йўли бор. Ҳакамлик қилиш кимнинг қўлидан келибдикি, Ҳожи бо-бонинг қўлидан келса! Баъзан қўйиб бериш керакмикан, деган хаёлга борасан ИНСОН!

Ҳожи бобо кўзларини чирт юмди.

Дунёда нима инсонга боғлиқ-у, нима Аллоҳга боғлиқ?! — ажратиш қийин. Бизнинг ақлимиз етмайди!

У ўтган суҳбатни хотирасида тиклашга уринди.

— Жадид билан қадим деган гап...

Бунга Ҳожи бобо ҳар ҳолда, бекорга тўхталгани йўқ.

Ёшлар (ёш бухороликлар) жадид (янги) бўлиб, қадим (эски) кишиларга қарши кундан-кун жунбушга келишяпти. Тараққиёт, ислоҳ деб бор тартиб-тизимни бузуб ташлашга шаҳд этишяпти! Баъзилар ёшларни Аҳмад Донишнинг эркин фикри йўлдан чиқарди, дейишиди. Бу унча тўғри эмас. Ҳалиги манзара! Бунинг устига, Бухоро ёшлари Русия, Туркия, Арабу Ажам дегандек турли юртларда ўқиб қайтишяпти. Дунё кеза бошлаган савдогарлар ҳам ҳар ердаги ҳаётни қиёслаб, Бухородаги тартиб-тизимдан ич-ичларида норозилик туйишяпти! Умуман, ёшлар ҳақ. Бухоро жаҳолат ботқоғига ботган. Неча юз йиллик занжир-кишанли зиндану Регистонда ошкор одам сўйишдан тортиб кўча-бозорда девордаги сояга ҳам қалтираб-букилиб қуллуқ қилишларгача — ҳаётнинг аҳволига маймунлар • йиғлайди. Ҳаммаёқда порахўрлик, ўғрилик, бузуқлик. Мактаб-мадрасалар-чи?! Ениб ташласанг, ҳаққинг кетадиган аҳволда. Илмга на ҳурмат, на иштиёқ. Ёппасига саводсизлик; шогирдан домласигача алифни калтак дейди. Булар майли. Қайсилир даврага кириб, бир оғиз тўғри гапни гапириб бўлмайди. Ақлли одамнинг ҳолига вой, ёлғон, бемаъни ҳар қандай фикрга қўшилгандек, бошини силкиб ўтиришга мажбур. Йўқса, бошининг ўзи кетади. (Аҳмад Дониш бу жоҳилликни билмаса-ю, ҳуркиб-ҳайиқмаса, туғилиб-ঁсган она шаҳрида рус фуқаросига «айланиб» олармиди?! Ўз сўзини айтиш, бемалол яшаб юриш учун бошқа либос киймай иложи қолмагандир-да?) Ёшларнинг зулматдан, эрксизликдан, аҳли ҳукамо одат қилган валақлашлардан тўйиб, бўғилиб қад кўтараётганини аслида, қўллаш керак! Ёшлик — беғуборлик! Ёшлик — журъат, ғайрат! Шундай! Лекин... Лекин...

- Ёшлик — соддалиқ, нодонлик ҳамдир!

Бу кунги ожизгина ҳаракат — эртанги исён-фалаён-нинг бөшланғич шакли!

Кейинги суронлар, сарсон-саргардонликлар муқаддимаси!

Бухоро ёшлари шунчаки, сүник ҳаётга ранг кириши, поймол бўлган ҳақ-ҳуқуқ тикланиши — дунёда маърифатли, кўркам яшаши истаб, бутун аждодлари ва яқин уз ота-боболарига қарши қўл кўтараётганларини — буюй бир гуноҳга йўл тутаётганликларини ҳали билмайдилар. (Ҳали уларнинг эгнида тўн, бошида салла; турқи-тароватларидан ота-боболар йўлидан кетаётган-у, озгина эътиrozлари ҳам борга ўхшайдилар, четдан бироннинг гапига қулоқ солишини истамайдилар, холос; бошларини чайқаб, ўз ҲАҚИҚАТларини баён этмоққа шошадилар!) Улар ўзлари кўтарган калтак бир куни минг йиллик тарих, урф-одат, миллат, дин устида синишини (мамлакатга бегона бир ҳаёт бостириб келаётганини) билсалар экан! Улар сувни тўқаман, деб кўзани ҳам синдиришга шайланганликларини билсалар экан! Билмайдилар. Ҳали тасаввур ҳам қилмайдилар... Яна аламли жойи, баҳт, озодлик истаб, Бухоро доирасида ўз мақсадларига интилиб, Ёшлар билмайдиларки, дунёда улар ҳаёлига келтирмаган «катта мақсадлар», манфаатлар бор. Балиқларни кўрдим демай ютадиган наҳанглар бор. Узун қўллар бор. Сендан ўқ ясаб, сени ўз милтиғига жойлаб — отадиган устомонлар бор! (Бир куни ҳали босмачи атаб, сени ўз-ўзингга қарши чиқиш, ҳатто ялтоқланиб куйлашга ўргатадилар: «Уйинг куйгур, босмачи! Бош боғламай, ўлсанг-чи! Босган изинг куяди...») Ким дўст, ким душман?! — ажратолмай қолсан! Олис-олисдан келаётган яккам-дуккам оёқ шарпалари, аччиқ-аччиқ нолаларни эшитсанг экан! Ўлимга юзланган кексалар, норасидалар, ёниб, тутаб ётган уйлар, ҳувиллаб қолган майдонлар, қорайиб пастлаган осмонни кўрсанг экан! Сен фофил банда...

Ҳожи бобо томоғи қуруқшаганини сезди.

Қўзларини очди.

Қўлларини ерга тираб қўзғолган бўлди.

Қоронги тушаётганини пайқаб, биринчи навбатда сандал устидаги лампа-чироқни ёқди

Кейин, бир пиёла чой ичди.

Кейин, деворга кифтини суюб, яна қўзларини чиртюмди...

Агар шу воқеалар барчаси Аллоҳнинг иродаси бўлса, —

Ҳеч ким монелик кўрсатолмайди!

Қочиб ҳам қутулолмайди!

Лекин инсон барибир, нималарни дир ҳисоб-китоб қилмай, чора изламай яшаёлмайди. Бусиз ҳаётда маъно қани?!

Ҳожи бобо

ниҳоят ҲАҚИҚАТни англагандек, бу гал
кўзларини катта очди.

У чарчаган эди. Кўпдан буён лоҳаслик сезар эди.

Шу аснода унга юрагида уйғонган НОТИНЧЛИК қўтарилиб, бўғзига қараб сурилиб келаётгандек туюлди. Ажиб бир мадор туйди... «Мен қўймайман! Йўл бермайман!» — деб ўйлади ўзича, Бухорда бўлаётган ҮЗГАРИШлар тўғрисида.

Кейин, ЁШЛАР тўғрисида:

«Улар ўзларини ўзлари ҳалок қиласаптилар!» — деб ўйлади.

(«Ўзлари билан бирга, халқни ҳалокатга бошлайтилар!» — деб ҳам ўйлади.)

Кейин, яхши эмас, ухлаш керак, деган ҳаёлга борди. Лампа-чироқни ўчирди.

Аммо

шу пайт...

ногаҳон хонага тўкин бир ёғду тўшалди.

Ҳожи бобо шошиб деразага қаради. Осмонда ой порлар эди!

Ҳовли юзида қалин-оппоқ қор нурга кўмилиб, жимирлар, сирли БУ ОЛАМ кишини ОЛИЙ БИР МАҚОМга чорлаётгандек эди!

«Мен қўймайман! Йўл бермайман!» — деб ўйлади ўзича яна Ҳожи бобо.

Назарида, у ҳозир, вақтни ўтказмай, кўксини тутибми, гавдаси биланми, Бухорони форат қиласиган КУЧНИ қайтариши, катта-кичик ҳаммани фалокатдан асрashi керак эди!

Ҳожи бобо ўрнидан туриб, деворни тутганча-каловланаб, эшикка йўналди.

Ҳол-беҳол эшикни очди. Ҳовли ўртасигача кавушини судраб, оёқларини бир-бир босиб борди.

Сунг тўхтади.

Юрагидаги НОТИНЧЛИК ҳамон бўғзига қараб сурилмоқда эди.

У бошини кутариб, қиздирилган чилдирмадек ой,

көлинлар устидан түйларда сочилган тангадек юлдузлар, ёрқин, тиниқ осмонга қаради.

Аллоҳим, кечир! —
ерга гурс әтиб ийқилди...
Эрталаб уни ҳовли юзидан топиб,
ичкарига олиб кириши.
Хожи бобо
тилдан ҳам,
оёқ-құлдан ҳам қолган эди...

11

Бир маҳал Усмонға —
үзи юмшоқ булат устида чўзилиб ётгандек туюлди.
Балки, қуёш нуридан ярқираб-жимирилаган қалин-оппопқ қор устида ётгандир?!

Булат ҳам,
қор ҳам эмас,
бу — нам тортган қум эди!

Усмон ўриндан турганча, у ён-бу ёнга аланглаб, үзининг қандайдир чуқурлик (яна күлми-ҳовузми, лекин суви йўқ) тубида эканлигини пайқади. Атрофда қум тоғлари кўкка юксалган эди.

Бу жойни Ер усти ҳам, Ер ости ҳам деса бўлаверади!

Усмон чуқурликка афтидан, тўзонда сурилибми, сирғалибми?! — сезмай, тушиб кетган эди. Шу дамда эслади...

унга ўхшаган кимса саҳрода адашиб, шундай ўрага тушган экан. Қум ўрада бу одам бир хотин («Қумдаги хотин») ни учратади. Кейин, улар чуқурликда қолиб кетадилар!

Япон саҳросига хос аҳволни билиш қийин. Аммо бизнинг саҳроларда бундай чуқурликда узоқ туролмайсан! Бир кун ё бир тун ичида тўзон чуқурликни кўмиб, нарироқда бошқа ўра очиши мумкин! (Бизда шамоллар КУЧЛИ!)

Карвон энди йўқ. Изма-из судралиб келаётганга ҳам ўхшамайди. Қўнғироқ ҳам жарангламаяпти. Жимжит. — «Сиз ҳалқдан узилиб қолдингиз!»
Рухсора ўпкаланишга эҳтимол, ҳақли.
Одамларга қайишиш керак!

«Одами эрсанг, демагил одами —
Оники, йўқ ҳалқ ғамидин ғами...»

(Навоий)

«Биз бошқаларнинг бахтини ўйлаб,
ўзимиз ҳам бахтга эришамиз!»

(Афлотун)

Шундай! Лекин...

одамлар (кўпчилик) тутган йўл доим тўғри, деб бў-
ладими?!

(Ахир, улар, афиналик жаноблар, Суқротни ўлдириш-
маганими?!)

(Кўпчилик қудуқдан сув олиб чиққаннинг қадрига
ҳам етмайди!)

Оломон қайси пучмоқларга отмайди ўзини...

ШАХС баъзан ХАЛҚдан узилиб ҳам қолаверади!
(Суқрот сингари.

Афлотун сингари.

Форобий сингари.

Машраб сингари.

Рауф сингари...)

Усмон Рауфни топиш (ва Рухсорани кўриш) учун —
ЎЗ ИУЛИдан БОРИШга мажбур эди!

У (тушидами, ўнгидами?! — ҳалигина) бир қур дий-
дор кўрсатган Рухсорани қўлидан тутиб, ёнида олиб
қолмагани (қололмагани)га ҳозир ўқинмоқда эди. Де-
мак, қидириш, биринчи навбатда бу чуқурликдан юқо-
рига кўтарилиш керак!

Энди яна Рауф...

Сен Ер остида (қабри номаълум, гўри-кафани йўқ)
топилмаган-бўлмаган шароитда, уни Ер устида —
қаердан, қандай топасан?!

Бу — имконсиз ҳол! Рухсора тушунса экан?! Тушун-
майди. Қабул қилмайди...

айтдими («Ҳукм — ҳукминг, рой — ройингдир!») умр
бўйи ўзингни шу йўлга тикаверасан!

Усмон қум тоғларидан бирига

чирмашиб чиқишига урина бошлади...

* * *

У ўзи (чуқурликка тушгунчами, кейинми) эслаган
воқеалар мағзини энди чақа бошлади.

Ҳожи бобонинг ўғилларидан бири

Салимжон — Ака Сайднинг отаси,
унинг (Усмоннинг) бобоси эди.

Ҳакимжон сарроф эса, (Рауфнинг отаси) —

Абдураҳим бойнинг хизматчиларидан бири эди.

Хўш?! Яна икки кишининг (узуқ-юлуқ, пала-партиш)
ҳикояти...

* * *

Когон шаҳрида «Бухоройи шариф» номи билан фореча, «Турон» номи билан туркий тилда газета чиқа бошлади.

(Қримда чиққан «Таржимон», Искандарияда, сўнг Қоҳирада чиққан «Чеҳранамо», Мисрда чиққан «Парвариш», Калькуттада чиққан «Ҳаблул-матин» газеталари Бухорога келиб туради).

Бухоро ёшлари жиддийроқ ҳаракатга киришмоқчи бўлиб, энг аввал «Болалар тарбияси» исмида яширин бир жамият тузишди. Жамиятнинг асосий иши ташвиқот (дан иборат) эди.

1914 ўкув йилида (жаҳон муҳорабаси бораётган пайт) ёпик ва ғайри расмий бўлган мактаблар сони беш-олтитага етди. Бундай бошланғич мактаблар билан бир қаторда, катта ёшдаги саводли кишилар учун ҳам мактаб ва саводсизлар учун кечки синфлар очилган эди.

Худди мана шу вақтда Амир одамлари барча мактабларнинг муаллимларини йиғиб, аркка — Қушбегининг олдига олиб бордилар. Қушбеки улардан минбаъд муаллимликни йиғишириб қўйиш ҳақида тилхат олди. Агар ким буни бажармаса, сургун қилинади, деб огоҳлантириди.

У тizzаси олдидаги бир қоғозни кўтариб қараганча:

— Рус ахборнавислари бир неча кишини, сиёсий суҳбатлар қиласалар; Россиянинг шикасти, Германия ва Туркиянинг ғалабасидан сўйларлар, деб ёзмишлар. Сенинг исминг шу орададир! — деди.

Мен:

— Бунинг ҳақиқий сабабини албатта, ёзган одам билар. Лекин мен ҳамиша газет ўқийман. Эҳтимол, во-қеанавислар шундан сиёсий суҳбатларни гумон қилгандирлар. Бу асоссиз нарса! — дедим.

Қушбеки:

— Сиз бир мулла ва машҳур кимса! Сизнинг газет ўқишингиз диққатларни жалб қиласадир. Сиз Қуръон ўқинг, китоб ўқинг, муносиби шул! — деди.

Мен:

— Қуръон ва китоблар ҳам ўз вақти, ўз навбатида ўқилур. Мен мутолаага ҳарисман; ҳирсум ишқ даражасига етишган. Агар бирон кун газет ўқимасам, хафақон касалига гирифтор бўлурман! — дедим.

Қушбеки тizzаси олдига ишорат қилиб:

— Бизга ҳам газетлар келади. Ўқимайман, денг. Сизга рухсат, — деди.

Бу шароитда жамият баъзи-баъзида, жуда хилват жойлардагина йиғилар эди. Чор охранкасининг буйруғига кўра амир ҳукумати шубҳали кишиларни тезда қўлга тушириш мақсадида сиёсатдан сўзлагувчи ёки газетхони бўлган ҳар бир гузарга махфий агентлар (жосулар) тайинлаб қўйган эди...»

* * *

«Тахминан олти ёшларда эдим.

Бир куни онам билан холамнинг уйига бордик.

Шум, нотинч эдим. Уйда шўхлик қилган бўлсан керак, мендан ташқарига чиқиб ўйнашимни сўраши.

Ховлига чиқиб, эндиғина оstonада ўтирган эдим, бехос тарақ-туруқлаб, уч от қўшилган катта бир фойтун кўринди. Фойтуннинг усти қизил духоба билан қопланган, отлар устига ҳам қизил духоба ташланган эди.

Ажабо! Фойтун кўчада шиддатланиб келаётib, мен ўтирган оstonага етганида, таққа тўхтади. Фойтунда катта бахмал болишга суюниб, паранжи ёпингган бир аёл ўтиради. У юзини очиб, сурма тортилган қоп-қора, пи-чоқ дамидай ярақлаган кўзларини менга тикди:

— Она қизим! Хоним уйдамилар?!

Холам Бухородаги тўй-ҳашамларда, ҳатто амир аркдаги кўп базмларда ҳам қатнашиб юрган раққоса бўлиб, уни Хоним дейишарди. Үрнимдан қўзғолиб, холами чақириб келдим.

— Тузуккинамисиз, Хоним?! Бинойимисиз?! — деб сўраши бояги хотин. — Аркда бугун базм бор, — деди шундан сўнг. — Ҳазратим Раҳимхонга тўй беряптилар.

Мен Амир Олимхоннинг Султон, Шоҳмурод, Раҳим деган ўғиллари борлиги, ўша куни гап шулардан кенжаси тўғрисида борганилигини кейинчалик билдим. Шу фурсатда эса, мени фақат аркда базм бўлаётгани қизиқтирди.

Қайтиб ичкарига кириб, оёқларига маҳси, эгнига шоҳи кияётган холамга гидрикапалак бўла бошладим:

— Мен ҳам борай, хайми?! Жон хола...

— Қўй, болам. Сенга нима бор. Арк ёмон жой...

Холам билан онам мени шаштимдан қайтаришга анча уринишди. Аммо мен қайсарланиб олган эдим. Томоша кўргим келмоқда эди! Ахийри, улар менга ён беришиди. Холам каттакон бир қизил рўмол топиб, ус-

тимга ёпди. Эгнимдаги қалами кўйлакни рўмол билан паналаб, мени ясантирган бўлди.

Кўчага чиқдик. Фойтунда ўтирган хотин мен ҳам эргашаётганимни кўриб, авзойи ўзғарди. Холамга шу ишингиз келишмади, мазмунида гап қилди.

Фойтун кўчадан-кўчага, гузардан-гузарга ўтиб, Регистонга келди. Темир қуббали дарвозадан ингичка йулакка кириб, бу ердан арк ҳовлисига кўтарилди.

Мен кеч қоронғисида ногаҳон ўзимни билурий қандиллар кундузгидек ёрнган, ғуж-ғуж аёллар давра қуриб ўтирган ҳайбатли бир хонада кўрдим. Хона деворлари этагига ташланган қалин кўрпачалардан жой олган аёлларнинг юзи очиқ, манглайларида ҳилол шаклидаги заррин пешонабанд, бўйинларига шода-шода маржон, марварид осилган эди. Бизни арка бошлаб келган хотин сингари буларнинг ҳам сурма тортилган кўзлари ярақлар, қулоқларидағи кафтдек исирғалар, бармоқларига тақилган узуклар-у, қўллари бандидаги тилла билакузуклар қандиллардан ёған шуълада ярқиради.

Холам менинг бир ёнимда, бизга таниш бояги хотин иккинчи ёнимда ўтиришди. Буларни даврада хуррам қаршилашган, афтидан, бу хонада тўплланганлар бир-бирларини яхши билишар эди.

Ҳамма ғовур-шовур кўтарилиб, ўзаро гурунглашибар; шокиали еллиғичлар билан осойишта елпинишар эди. Бирданига хона жим бўлиб қолди... Кейин, барча гурр этиб ўрнидан турди. Хонага икки аёл қандайдир-кампирни қўлтиқлаб киришди. Кампир оғир тақинчоқлар билан безанган, унинг жуссаси кичик, лекин елкалари, бўйинни тик, кибор тутишидан у ўзини тоғдек ҳис этажани кўриниб турар эди. Аёллар эгилиб-букилиб:

— Ассалому алайкум, Эшон ойим...

— Эшон ойим, саломатгина юрибсизми?! — чуғурлаша бошлашди. Кампирни тўрга олиб чиқиб, лўла-болишлар орасига ўтиргизиши.

— Бу киши ҳазратнинг ойилари! — пицирлаб менга деди холам. Мен аввалига «Қайси ҳазрат экан?» — деб, тушунмадим. Сўнг гап амир устида бораётганини пайқадим.

Кампир (балки, кампир ҳам эмас, шунчаки катта ёшдаги аёлдир!) кўхлик; қошларига ўсма тортиб, ўзига етарлича оро ҳам берган эди. Унинг афти-ангоридан ўзини тутишигача, ажиб таманно кўзга ташланарди.

Ниҳоят, қиздирилган чилдирмалар даранглаб кетди. Гоҳ нари, гоҳ берни ёқдан, раққосалар ўртага чиқиб, рақсга туша бошлашди. Эшон ойим вазмин, хомуш ўтирас, онда-сонда бирон раққосага «балли» деб қўяр эди.

Базм қизигандан қизирди. Ўйин навбати холамга келди. Мен холамнинг машқларини кўриб юрадим. Бироқ унинг қандай рақсга тушишини тасаввур ҳам қилолмасдим. Холам бир ўт экан; аёлларнинг мастона қий-чуви остида, оққушдек даврада парвоз эта бошлиди.

— Балли, Хоним. Бугун яхши ўйнадингиз! — деди Эшон ойим ва...

олдинга энкайиб, менга тикилиб қолди.

— Бу қизча ким?!

— Мен... мен... — пицирлади саросималаниб, ёнимга келиб қўнган холам.

— Отинг нима?! — унга аҳамият бермай, мендан сўради Эшон ойим.

— Рух... Рухсора... (Ўшбу ҳикоя эгасининг ҳам исми шундай! — эди.)

— Қизимиз бизга битта ўйнаб берсин!

Барча аёллар шуни кутаётгандек, мени тортиб-юлқиб, ўртага сурниб ташлашди. «Ўйна! Ўйна!» — деган хитоблар янгради. Кимдир устимдаги рўмолни торти, яланг кўйлакда қолдим. Бўйнимни қисиб, фаромушлануб турар эдим.

Хонага сукунат чўккандек эди (чилдирма ҳам ҳадеганда дарангламаётган эди.) Шу пайт кўзим тушди... Эшон ойимнинг қаршисида юзи караҳт бир аёл чўнқайиб ўтиради. Аёлга у нимадир дегандек бўлди. Аёл ўрнидан сапчиб, эшикни очди. Кўп ўтмай, қўлида кумуш лаъли, яна эшикда кўринди. Лаъли устида тугун бор эди, ўртага келтириб қўйиб, очди. У ҳамманинг олдида мени шир ечинтириб, янги кийимлар кийдирди, ясантириди. «Ўйна! Ўйна!»

Чилдирма энди дарангламоқда эди.

Мен тўйда ясатилган той эдим. Бунинг устига, орқамга қамчи туширилган эди! Холамга тақлид қилиб юришимга қарамай, ўйинни билмас эдим. Аммо давра да айланишдан булак иложим ҳам йўқ эди! Айландим...

— Бу қизни менга берасиз! — деди Эшон ойим ўйин тугагач.

— Мингта қизим бўлса, сизга қурбон! Лекин бу
қиз бошқа...

— Менга барибир! У менга керак... Биз уни тарбия-
лаймиз!

Шундай қилиб, мен кўп йиллар аркда қолиб кет-
дим...»

12

Амир Олимхон,
Хакимжон сарроф,

Қосимбек,

Ака Сайд,

Ҳожи бобо,

Янги Уламо,

Раққоса...

ва албатта,

Рауф ҳаётига тегишли

бу узук-юлуқ, пала-партиш воқеалар —

мана, ниҳоят Усмоннинг кўзлари олдидан ўтди-кетди!

Ортда қолган карвондек... ёки

кумга сингиган тўрт-беш томчи сув...

Усмонга (ҳозирча) бу ВОҚЕАЛАР тўғрисида мушо-
ҳада юритиб ўтириш ортиқча туюлмоқда эди! Шунчаки
эслади-қўйди. Рауфни топишимиға фойдаси тегармикан,
деб ўлади, холос. Маъно чиқмади... Албатта, бундай
чуқурликда туриб, Рауфни тополмайсан!

Усмон гоҳ у, гоҳ бу қум тоғига чирмашиб, —

анчадан буён юқорига кўтарилишга уринмоқда эди.

Гоҳ этакнинг ўзидан, гоҳ камарга етганда сирғалиб,—
қайтиб пастга тушиб кетар эди.

(Бу — қудуққа тушгандан ҳам баттар эди!)

Икки-уч марта ҳатто ана, чиқиб олдим, деганда —
тоғнинг нақ чўққисидан суринган қум билан бирга
сирпаниб,

чуқурликнинг ҳув узоқ ўртасига бориб тушди.

Шунда...

эй мен Абдураҳим бойга ўхшаб қолдим-ку, деган
гапни у туйқусдан «топиб олди». Пичирлаб такрорлай
бошлади.

Абдураҳим бой...

Абдураҳим бой...

Абдураҳим бой...

Мен Абдураҳим бойга ўхшаб қолдим!

* * *

- Да-да...
- Гапир, ўглим!
- Мен тушунмадим. Нега Абдураҳим бой?!
- Балки, Рауф учундир! Ахир, ота-бола...
- Йўқ. Бошқа... У ҳам бир пайт чуқурликка тушганмиди?!
- Тушган! Саҳрода судралиб... Мен фақат бу во-кеани унуган эканман...

* * *

*Гарчи улар жұн қарап,
Бир қарамас, ўн қарап.
Бошда сизни күтариб,—
Ерга кейин, тұнкарап...*

УЛАР, дегани қим?! (Хожи бобо әслаган нақанглар, устомонларми?!) —

СИЗ, дегани-чи?! (Ёшлар, майдонга тушганларми?!) —

бу — бирон шоирнинг шеърими ёки кимдир күчакийда түқиб, одамлар орасида тарқатганми?! —

Усмон билмас эди.

Лекин Бухорода одамлардан
кейинги суронлар, сарсон-саргардонликлар түғрисида
неча марталаб эшилган эди.
Қисқаси...

Хожи бобо бир кунлар ҳис этган
ДАВР келган эди!

Халқ иккига бўлинган эди.

Булар энди (янги, маърифат истаган) жадидлар
билан қадимлар (жоҳиллигидан ёшларга қарши күча-
га таёқ күтариб чиқадиган оддий муллалар) эмасди.
Кимдир Катта Тўнтаришга тарафдор, кимдир душман
эди!

(«Икки тўлқин курашмоқда...»)

Халқ иккига бўлинган эди!

Ота ва бола — қирпичноқ,
она ва қиз — юз кўрмас,
ака ва ука,
ака ва сингил — одамлар —
бир-бирини тушунмайди!

Ким ҳақ, ким ноҳақ?! — айтолмайсан.

Тўпхолон—бозор. Бўрон...

Абдураҳим бой

у томонга ҳай, бу томонга ҳай —
күшилмаган эди!

У тижорат кишиси эди. Үз ишини яхши биларди.

Менинг сиёсатга ақлим етмайди, дер эди.

Унинг ёши ҳам ўтган эди...

Бир карра
ўғли билан кўришгани
Тошкентга келди.

Ўғлининг уйини қидириб, тополмади. Вақт ҳам кеч бўлиб қолган эди. Кайковус ариги бўйидаги ғарib бир чойхонага кирди. Тунни шу ерда ўтказишга қарор қилди.

Бу одам энди умуман бой ҳам, савдогар ҳам эмас, қари дарбадар эди. (Ҳатто бош олиб кетадиган тайин жойи ҳам йўқ эди!)

Чойхонада унга тўшаб берилган ўринда ёнбошлаб, бир чойнак чойни эзиб ичди. Кейин, йиртиқ-сиртиқ яктагини ечиб, оёқларини ўради. Бошини ёстиққа қўйди.

Қўпдан буён у иссиқ тўшакда, осойишта, ширин ухлашга орзуманд эди. Аммо қўпдан буён ҳеч ерда қўним тополмаганидек, ором ҳам насиб этмаётган эди. Ухлаёлмас, туни бўйи мижжака қоқмас эди.

Қизиқ жойи, дарбадар одатда, ўйқудан эмас, ўзига буюрган омонат (ўткинчи) ўриндан кўнглида шикоят сезар эди!

Ҳозир ҳам остидаги пахтаси қотиб, тахтага айланган кўрна, тер иси ўрнашган ёстиқдан ўзича қандайдир озор туйди. Бунга ўраниб олган яктагининг увадалигидан аламми-изтироб қўшилди. (Бухоролик ёшлар, болалар оталари, оналари бир куни шундай хор, саргар-дон бўлишини билишганими?!)

Ў! Бундан озгина муддат илгари Абдураҳим қандай бадавлат эди! Амирни сариқ чақага олмасди!

(Амир Олимхонга беписанд қараб, ер билан яксон қилиш ўғлига ундан юққанмикан?!)

Аслида, отасидан унга озгина, арзимас мулк қолган эди.

Абдураҳим чаққон эди. Савдогарликка қўл урди. Қишлоқлардан пахта ва юнг сотиб олиб, бошқа шаҳарларга (гоҳ Москов, гоҳ Истамбул) элтиб сотоверди. Қўлига пул кира бошлади.

Ўшанда унинг омади чопди.

Бир куни Сари-пули Рўғангарон гузаридан ўтиб кетаётган эди, шаҳар қозисини кўриб қолди. Қози отасидинг ошнаси эди. Уни қўймай, ички-ташқи, болохонали

ховлисига бошлади. Чой қилди. Кейин, «сизга бир ҳан-
гома, тақсирижон», деди. Кейин, узоқдан гап бошлади:

- Мустабшира отли бир пари бор...
- Қаерда?! — кулди Абдураҳим.
- Уз шаҳримиз, Бухоро... Таърифини эшитмаган

экансиз, дунёга келмабсиз! Бу — махфий гап, локин
сизга айтай... Амир Аҳадхон ҳазратимнинг бир неча
маҳрамлари кўча-кўйда юриб, хонадонларга кириб, са-
рой учун қиз топишади! Алқисса, маҳрамлар шу пари-
ни кўриб, ҳазратимга мақтаган. Ҳазратим яқо ушлаб,
менга олиб келинглар, деган...

— Буни нега менга достон қиляпсиз?! — яна кулди
Абдураҳим.

— Аввал гўш қилмайсизми?! — инжиб деди қози. —
Хў-ўш, Амирим парини олай, деб турсалар катта бир
амалдорлари ҳузурларига кириб, ер ўпид «бир қошиқ
қонимдан кечсангиз, аъло ҳазрат!» депти. Амир: «Ба-
хай?!» дептулар. «Азбаройи Ҳудо, бу қиз ўғлимга унаш-
тирилган!» — депти амалдор. Амирим марҳаматли одам,
шу палла кайфиятлари ҳам чоқ экан «баҳтли бўлсун!»
— дептилар... Амалдор тўйни тезлатибди! Хулласи ка-
лом, тўй куни ҳам етиб келипти. Ўғил-доммод эрталаб
ёру жўрасига базм берипти. Баъд азин, «кечаси келин-
ни уйига борамиз, унгача бир ухлай!» — деб бўш хо-
нага кириб кетипти... Анча вақт ўтибди. Эшикка ана
қарасалар, чиқмайди, мана қарасалар, чиқмайди, ахий-
ри офтоб ботибди. Одамлар танг бўлуб, уйғотайлук,
деб ичкарига кирибдилар. Кўрсалар, ўғил-доммод ёт-
ти... Шу, дeng, икки йил бўлди, келин, пари бечора ҳа-
мон боши маломатдан чиқмайди! У ёндан ҳам, бу ён-
дан ҳам йўли очилмаган...

— Ҳикоятдан мурод не?! — қизиқсинди Абдураҳим.
— Мурод?! Шу парини сизга олиб берай, тақсирижон!
— Бир йигитнинг бошини егани камми?!
— Ҳусни жойига-да! Париликка пари...
— Ҳуснига нон ботириб емасман...
— Ота авлоди сипоҳи, она авлоди савдогар. Таг-
тугли. Зиён кўрмайсиз! Мен айтаман, унинг шаръян
геноҳи йўқ. Инчунинки, хоҳиши Ҳудо не бўлса, шу бўла-
дир! Бир қизни бекор маломатдан қутқармоқ ҳам йи-
гитнинг иши. Савоб...

Абдураҳим бир неча кун бу гапни ўйлаб юрди.

Ниҳоят, қозининг гапи маънили эканлигини ҳис этди.
Мустабшира бонуга уйланди.

Құлидаги бир мулки икки бұлди.
Кейин, Бухорода «завуд очмоқ» орзусига тушди..
Очди.

Кейин, Марғилонга бориб, «завуд очди».
Марғилонда бир неча йил яшади.

Кейин, Қашқарга жұнади.
Анча йил Қашқарда яшади.

Бисот-бағали ДҮНӘ БҮЙЛАБ сочиlgан эди!
Истаган жойда — ўзи истагандек ҳаёт кечирар эди!
Кутилмаганда...

Қатта Тұнтарыш рүй берди.

Абдурахим .

ўзи чирмаша-чирмаша күтариlgан

тепаликдан —

ортға, қуыига бирдан
шиддат билан сирғалиб (сирпаниб)

түшгандек бұлди!

У икki-уч марта Бухородан қочишии ўйлаб,
чегарага борди.

Аммо иши юришмади.

Уни тутиб, қамашди.

Қамоқдан чиққаң, ҳамма нарсадан мосуво ҳолга
түшганига қаноат ҳосил қилди. Үнинг ҳовлилари ҳам,
дүқонлари ҳам — бор мулки таланған, ўғирланған, му-
содара қилинған эди!

У эндi хизматчиларидан Ҳакимжон сарроғнинг дү-
конида бир-икки күзи түшган (бу нима қилиб юрибди
бу ёрда, деб ғаши келған) Қосимбекни баъзан эслар
эди.

Ұзича ўйлар эди:

чархи қажраftor!

Амир Олимхон — Қосимбек...

Файзулла Хұжа — Қосимбек...

Мен — Қосимбек...

Ұғлим — Қосимбек...

Биз ҳам үз давлатимиздан айрилдик!

Абдурахим үғлини күп йилдан буён күрмаган эди.
Бу кунги қиёfasини тасаввур ҳам қилолmas эди...

Ұғли туғилганида,

бой уйда әмасди.

Навбатдаги бир тижоратдан қайтганида, духобага
үралған чақалоқни келтириб, құлига тутқазиши.

У болани манглайидан ўпди.

— Исли не бұлди?!

— Абдурауф қўйдик!

— Рауф! Яхши...

Кейин, яна ўз ташвишларига ботди. Ўғлинин кам кўрар эди!

Бир куни, нима бўлди-ю, дераза олдида Мустабшира бону билан сўзлашаётib, ҳовлига қаради. Ҳовлида бир йигитчага каптарга дон сепар эди. Йккита курка ҳам унинг атрофида айланиб юрар эди.

— Бону! Ўғлинг неччида? — деб сўради Абдураҳим.

— Үн етти...

Бой қўлидаги чойни индамай ичиб, ҳовлига чиқди.

— Яхшироқ кийининг, ўғлим!

— Хўп, дада.

— Дарров!

Рауф шоҳи яктак, амиркон маҳси кийиб, бошига оқ дастор ўраб чиқди. Бой уни кўчага етаклади.

Бирон ерга борадиган бўлса, ҳеч кимга ҳисоб бериб ўтирмас эди. (Ўзига хон, ўзига бек эди!) Унинг қаерда нима иш билан банд эканлигини уйига хабар берадиганлар топилар эди.

Ўғлинни бошлаб, шу кетганча...

қишлоқлар, шаҳарлар, дарёлар, денгизларни ке-чиб,

улар Маккага бордилар.

Макка, Мадинани зиёрат қилдилар.

Кейин, Туркия, Эрон, Русиянинг бир неча шаҳарларини айландилар...

Бу олис сафардан Бухорога қайтиб келишгач, —

Абдураҳим яна ўғлинни «унутди».

Аҳён-аҳён юзма-юз келишар; у энди ўғлига «Ҳожи» деб мурожаат қиласар эди:

— Ҳожи! Бизга қачон кўмак берасиз?!

— Хизматингизга тайёрман, дада!

Шу билан, гап тамом эди.

У Мустабширадан ташқари, Марғилонда Орзухон, Қашқарда Қиличхонга ҳам уйланган эди... Орзухондан бир қиз, бир ўғли бор эди. Абдураҳим буларни ҳам беш-үн кўрган эди, холос... Бир куни ҳовлида Мустабшира бону озгин болакай, пахмоқсоҳ қизалоқни кўрса-тиб:

— Бой, буларни танийсизми?! — деб сўраган эди.

У «таниб олишга» улгурмай, Абдуфаттоҳ билан Маҳбуба «дадажон» деб бағрига отилишиди.

Лекин кейин, барibir буларни (ҳам) яна «унутиб» юборди.

(Бу хонадондан Маҳбуба, чамаси узокроқ яшади.
У Бек деган озар кишига теккан эди. «Маҳбуба Раҳим
қизи» имзоси билан кўп шеърлари ҳам эълон қилин-
ган!)

Абдураҳим Тошкентда ўғлининг уйини топган тақ-
дирда ҳам, бу ерда яшаб қолмоқчи эмас эди, албатта.
У, Рауф шуҳратли бир одам эканлигини эшитган эди.
Кўнглида бироз фахрланарди. Шунинг баробарида..

ЯНГИ ЗАМОН КИШИЛАРИга (жумладан, ўғлига
нисбатан ҳам) у қандайдир БЕГОНАЛИК ҳис этар эди.

«Гирт нодонлик, бу — ҳали у қадар катта иллат
эмас; ҳар нарсани оз-оздан ўзлашириб, ўзингни би-
лимдон деб ўйлаш ундан баттарроқ фожиадир!» (Аф-
лотун).

Абдураҳим ўзи ҳақида ғирт нодон, янгича яшамоқни
истаганлар тўғрисида эса «билимдон»лар, деб ўйлар
эди.

У ўғлининг юз-кўзига шунчаки тикилмоқчи эди!
«Одамлар бошларига бирон мушкуллик тушганида,
ҳамма нарсадан, ҳатто тақдирдан, Тангридан зорлана-
дилар-у, ҳеч қачон ўз-ўзларидан норозилик сезмайди-
лар!» (Афлотун).

Абдураҳим бу тоифага кирмас эди.

У мен бой бўлай, улуғ бир ишлар қиласай деб, умрим-
ни шу мақсадга тикиб, атрофимдаги одамларга, айниқ-
са фарзандларимга кам меҳр кўргуздим, ҳато қил-
дим! — шундай фикрга келган; аллақачон ўзи-ўзидан
норозилик сезишга одатланган эди. (Уни энг кўп эза-
диган ҳолат ҳам шу эди!) «Дунё муҳаббатдан бошқа
нарсага ярамас экан!»

Қари дарбадар

эртаси куни

ўғлининг уйини қидириб юрмади. (Топмадимми,
топмадим! — деб ўйлади.)

Бухорога қайтди.

Кейин, дашти-саҳрода жўнади.

Кейин...

яна...

чегарага қараб кетди...

бир тепаликка күтарилди.

Шу аснода

чуқурликни қум күмаётганини пайқади.

Олдинга —

құмда сирпана-сирпана —

сурила бошлади.

Орадан күп ўтмай...

ортда қолғанми-йўқолған карвон ҳам
етиб келди.

У карвонга қўшилди.

Отлиқлар, тuja мингандар, ҳатто хачир мингандар...
пиёдалар...

Бутун бир карвон!

Энди яна (дунёнинг айланиши) —
эски (аввалги) манзара...

Қум тепалардаги саксовул, юлғун, юзган, ковгар,
ялпи қизариб ётган тикан буталарини оралаб, сувси-
раган, ҳол-мадори қуриган одамлар қудук томон ваз-
мин суринишмоқда эди.

Усмон ҳам.

Хаёлга ботган.

Уни ҳамон олдинги (уша) саволлар қийнамоқда
эди:

Мен Рауфни топаманми?!

Менга Рұксорани кўриш насиб этармикан?!

МУҲАББАТНИНГ САРОИИ

(Собир)

(Учинчи қисм)

14

(Мұхаббатнинг саройи кенг әкан, йўлни йўқотдим-ку.
Асрлик тош янглиғ — бу хатарлик йўлда қотдим-ку.)

Караашма денгизин кўрдим, на нозлик тўлқини бордир,
Ҳалокат бўлғусин билмай, қулочни катта отдим-ку.

Ажаб дунё әкан, бу ишқ дунёси, аё дўстлар,
Бу дунё, деб у дунёни баҳосиз пулга сотдим-ку.

Үнинг гулзорида булбул ўқиб, қон айлади бағрим,
Кўзимдин ёшни жўйайлаб, аламлар ичра ботдим-ку.

Қаландардек юриб дунёни кездим, топмайин ёрни,
Яна кулбамга қайғулар, аламлар бирла қайтдим-ку.

Мұхаббат осмонида гүзал Чүлпон әдим, дўстлар,
(Күёшнинг нурига тоқат қилолмай, ерга ботдим-ку.)

* * *

Мұхаббатнинг саройи кенг экан...
топмайин ёрни...
яна кулбам...

* * *

Осмонга учган киши маълум вақт ўтиб, барибир
ерга тушади,

Бусиз илож йўқ.

Ишоннинг маскани — Ер...

* * *

Чексиз саҳрода тентираган
Усмон ҳам «қайғулар, аламлар бирла»
ўз кулбасига қайтди...

* * *

Ривоятми, эртакми?! — тугади...
Ҳаёт-чи?!

15

Ҳаёт ҳамиша озгина баҳт, озгина омад келсин, деб
машақатлар, кулфатларга чидаш ва албатта, —
УЗ ОДАМИЙ ҚИЁФАНГНИ САҚЛАБ ҚОЛИШ
учун
ҳар қадамда ЭЗГУЛИК ва ЁВУЗЛИК тўғрисида
ўйлаш, интилиб-курашиб ЯШАШдан
иборат экан!

* * *

Усмон дунёга җелиб, кўргани — ҚИЙИНЧИЛИК эди.
Унинг ота-онаси қўли қисқа кишилар эди.
(Ака Сайд қамалиб чиққан. Қасби-кори ҳам касод-
га учраган эди.)

Усмон кейин ҳам кўпинча юпун, оч-наҳор кун ке-
чирди.

(Эй ҳамон...)

Ушанда ДАВР қизнқ эди.

Аҳолининг тўқсон фоизи бир хилда «камбағал-дех»
қон оиласида туғилдим» деб ёзади. Мумкин! Ёки, бемалол «камбағалпарвар ҳукумат» дейиш мумкин (кепрак ҳам!) Аммо...

камбағалман, деб бўлмайди.

Аксинча, бойман, деб ҳам.

Камбағалман, десанг — ҳаётдан, даврдан норози,
шикоят қилганга ўшайсан! Бойман, десанг — душман!
— Қандай яшаяпсиз?!

— Ҳамма қатори! Кўпчилик қандай бўлса, биз ҳам шу!

(*Бўлинганни бўри ер,
аўрилганни айиқ ер!*)

Машина винти, деган гап чиққан. Мен катта бир машина винти (Одам, Шахс эмас!)
Кўпчилик! — яхши.

Ҳамма! — яхши.

Тенглик! — яхши.

Лекин Худо азалдан ДУНЁни бошқача яратган-да...

Ит-мушуклар ҳам тенг эмас. Бирлари кўчада қолади. Бирлари пар ёстиқда думалайди!

Атрофга қарасанг, барибир бой билан камбағал бор.
Ойни этак билан ёполнайсан!

(«Ойни этак билан ёпиши ҳам мумкин!»)

Гапнинг индаллоси...

Усмон афтидан, омадли ҳам эмасди.

(Оз-моз илм билан шуғулланишдан бўлак бирон иш унинг қўлидан келмас эди. Уқувсизми, хаёлпарастми?! — шунаقا эди.)

(У баъзан ўғлига, мен бир пайтлар, ёшлигимда зўр эдим, дегиси келар эди-ку, кейин Насриддин Афандига ўшаб, ўшанда ҳам гўл эмасдим, деган гап кўнглидан кечар эди.)

Усмон уйидан (ўз кулбасидан) чиқаётib, бугун бир кўнгилсизлик рўй бермасмикан, деб ҳар гал (аксар) хавотирланар эди.

Қаёқдаги воқеалар рўй берарди ҳам! Унинг йўлида, кўчада албатта (у қоқилиб кетсин учун) тош ётган бўлади. Усмон мингандарахт шохи қарсиllib синмаса, бекор. Ҳеч қачон ит йўламаган кўчаларда унга эшакдай ит ириллаб ташланади. (Усмон итдан қўрқар эди. Қўрқмаган одамга ит индамайди, деб эшитган эди. Яна кулгили шундай гапни эшитган эдикни, итга қараб сен ҳам ҳурсанг, сени девона деб ўйлаб, муомалада бўлишдан ҳайнқади, ўзи нари кетаверади!)

Бу узоқ «даромад»га қарамасдан...

айтиш керак:

у (чиндан) ҳаётни яхши кўрар эди!

Гоҳ-гоҳо бўлса-да, ўзини омадли ҳам, бахтли ҳам
ҳис этар эди!

Унинг бахти, омади: Худо унга ДУНЁНИ (имкон
қадар) англайдиган ТАФАҚҚУР берган эди! Усмон
(Розиқ деган йигит сингари) Обрўли (Даҳо) Файласуф
бўлмаса ҳамки, ҳар қалай ўз ишини эплаб юрган
ОЛИМ эди!

Усмоннинг бундан ҳам олдин (энг катта) бахти,
омади:

Собир деган ўғли эди...

16 -

— Собир! Ўғлим... болам...:

Эшит! Сенга айтадиган гапим кўп. Тўпланиб қолди.
Анчадан буён гаплашолмадим. Мени кечир...

Очиғини айт! Биринчи навбатда...

«ривоятми, эртакми?! — тугади...» деган гапга ишон-
дингми?

Нега «кейин нима бўлди, дада?!» — деб сўрамаяп-
сан?!

Мен ўзим «тугади» деб ўйлаган эдим. Энди қара-
сам, —

Бу йўл Абадий Шундай Давом Этаверар экан!

Индамасанг ҳам сезиб турибман, сен ишонганинг
йўқ.

Сўрамаётганингга сабаб...

хўп, бу тўғрида ҳали сал туриб! Ҳаммасини Бир-
Ипга тизмасам, бўлмайдиганга ўхшайди...

* * *

Мен учун — Бухоро азиз! Қиндиқ қоним томган!

Лекин қисматми, анча йил бурун мени Тошкентга
олиб келди.

Энди...

* * *

(Бухорода туғилдик гарчи,
Гарчи берди Бухоро камол,
Бухородан оламиз хабар —
Гоҳ-гоҳ келиб, лайлаклар мисол.
Болаларнинг кўзида соғинч,
Соғинч бизнинг кўзимизда ҳам;

*Болаликнинг ҳайрати билан —
Тор күчага ташлағыз қадам.
Эхромларни айлаб зиёрат,
Сўнг осмонга учамиз дарҳол.
Бизни маъюс кузатар дўстлар, —
Лайлакларни кузатган мисол!)*

* * *

Тошкентлик бўлиб қолдим.
Шу ерда умрим ўтапти.
Талабалик йиллари эди. Анора деган қиз билан
танишдим. Уйландим...

Турмуш унмади. Ажралдим...
Ҳозир, кўп йиллардан кейин ўйлаб кўрсам, —
Анорой ёмон аёл ҳам эмаскан.
Бироз чарс. Бироз кескин. Шу билан бирга, бағри
очик, қўли очик.

Бизни асосан ҳаёт мاشаққатлари эди. Шундай бў-
лиши керак...

(Мен — ҳеч ким; бечора Суқротни эсла. Миртадан
кейинги хотини Ксантиппа қашшоқлигини юзига солиб,
уни баъзан ҳаётдан безор қилиб юборар эди... Била-
сан-ку, ўғлим, Суқрот: «Мен бирор ҳақ тўласа, таълим
бериб, тўламаса, бош бурибманми?! Мен бирон ман-
фаатни кўзлаб, одамларга таълим берганим йўқ!» —
деган эди... Рауф-чи?! Абдураҳим бойнинг ўғли, лекин
муҳтоҗлиқда, ночор қолган пайти қанча!)

Биз яхшироқ яшасак, баҳтли бўлармидик, демоқ-
чиман.

Қисқаси...

сен дунёга келдинг, болам...

17

Мен тез орада уйдан кетдим.
Аҳён-аҳён сендан хабар олар эдим. (Яна Абдураҳим
бойга ўҳшадим-ку!) Биз, эр-хотин ахир, ажралган эдик.
Сен улгая бошладинг.

Мен ҳис этар эдим: оила бузилганида, ота ёки она-
дан кўпроқ БОЛА изтироб чекадй. Ярим етим! Бироқ
бошқа илож йўқ эди. («Ким ушатса шишани, битмас
яна пайванд ила!»)

Сенинг юз-кўзингда онангдан, айниқса мендан (ва

бунга қўшилиб, бутун ҳаётдан) норозилик сезилар эди. Ўз-ўзингнинг аҳволингданми, атрофдаги одамларданми, умуман рўй берган воқеаданми?! — уялаётганга ҳам ўхшар эдинг. Баъзан қисингандек. Баъзан «портлаб» кетгиси келган. Баъзан эса кўзларинг бақрайган: ҳеч нарсага тушунмаяпсан...

(Гуноҳим кўп! «Оллоҳим, Ўзинг кечир гуноҳларими-ни. Каттаю кичигини, олдингию кейингисини, ошкораю маҳфийисини...» Гуноҳим кўп!)

Ушанда аксар зиёлилар болаларини рус мактабида ўқитишар эди. Катта одам бўлади, замонга тезроқ ас-қотади, деб ўйлашар эди. Инсоф юзасидан айтганда, бизнинг ўзбек мактабларига нисбатан рус мактабида тарбия яхшироқми, билим кўлами ҳам кенгроқми эди. Аммо бу мактабда ўқиган бола тили, тарихи, маданияти, расм-русумлардан, ўз халқидан, бутун Шарқдан узоқлашиб қолар эди! Бу нарсаларга у хатто мазах аралаш қарашга одатланар; уни энди ЎЗБЕҚ дейиш ҳам қиин эди!

Сен ҳам рус мактабида ўқий бошладинг (янги шаҳарда, яқин атрофда ўзбекча мактабнинг ўзи ҳам йўқ эди!)

Ота-бала, орамизда аллақачон бир жарлик пайдо бўлган; кундан-кунга кўзни тиндириб, туви теран ўнгирларда кўринмай кетаётгандек эди. Мен СЕНИНГ УҒЛИМ ЭҚАНЛИГИНГ тўғрисида кам ўйлар; шароит шундай шаклланган; менга бу оғирлик ҳам қиласар эди!

Шу тахлитда кунлар ўтиб (мактаб тугади),
сен бир пайт аскарликка жўнадинг...

18

Аввалига онанг сен яхши хизмат қилиб юрганингни билдириб турди.

Лекин кейин...

менга сендан хатлар кела бошлади.

Қисқа фурсатда ажабо, сен бирдан ўсиб-ўзгарган эдинг!

Муҳими:
орамизда жарлик ҳам йўқола бошлагандек эди!

* * *

Салом, дада!
Софмисиз? Ишлар яхши кетяптими?!

Мен ҳам ёмон эмас.

Узбекча ёздим. Хатоси бўлса, кечиринг. Ўз тилингда ёшиш, гапиришга нима етсин экан! (Куда приятнее на родном языке!) Сиз ҳам менга ўзбекча жавоб ёзинг.

Сурат юбормоқчи ёдим. Бўлмади. Бу ерда қийин. Тушсан, юбораман. Сиздан ҳам хат ва суратингизни кутаман. Альбом қилмоқчи ёдим, менда расминги ўйқ.

Сиз билан кўп нарсаларни гаплашгим, сиздан нималарни дир сўрагим келади.

Ҳаво бу ерлар учун ҳали унча совуқ эмас, 30 дараҷа. Атроф дараҳтзор (тайга). Қор. Қиши бўлсаям, шундай чиройлики (просто чудо)!

Хозирча шу. Кейин яна ёзарман.

Собир.

* * *

Софға-салом юборган экансиз, олдим. Раҳмат, дада.
Соғлиғингиз яхими? Иш?

Мен ҳам юрибман. Биз янги жойга кўчдик.

Ҳавоси ажойиб. Жуда чиройли. Дараҳтлар сариқ, қизил бўлиб ётипти. Қайин кўп. Келинчак.

2 ойдан буён шу ердамиз (бу ерда вақтинча). Таниш, дўст топдим. Бухоро, Қашқадарёдан болалар оғайним.

Мен олдинлар билмас эканман. Ҳар жойда ўзбекча гапириш ҳар хил экан. Шева. Тошкентликлар «вуз», «вотти» деб гаплашаркан. Бухоро билан қашқадарёликлар тоҷикчани қўшиб, аралаштириб... Мен андижонликлардан фарғоначани ўрганяпман.

Қандай гаплашса яхши, деб талашиб турадилар. Мен уларга, бунинг кераги ўйқ, ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига, дейман. Биттаси менга, сен уйга борсанз (гражданкада ҳам) одамларни яраштириб юрасан, дейди.

Бошқа нима ёзишини билмайман. Кунлар бир-бирига ўхшаши.

'Вақт бўлганида, ёзиб тураман. Сиз ҳам ёзинг.

Мен (имзо)

* * *

Ассалом, дада.

Дам олишда экансиз. Қаерда, қандай дам олдингиз?

Мен ҳар қачонгидай, хизмат. Дўстларимдан, онамдан хат олиб турибман.

Күп ўқийман. Ўйлайман. Ҳаётнинг қадри! Бир марта яшаш... Муносиб умр кечириши, дейдими?! Инсонда баъзан ҳайвонда бўлмаган ҳайвонликлар... Аскарликда юриб, кўп нарсани кўрдим! Ўргандим.

Бир йигитга жавоб беришган экан, Бухорога бориб келди. Тошкентда уйга ҳам кирибди. Мен сиз билан учраиса, деган эдим, телефонни йўқотиб, кўришолмабди. Афсусландим.

Мана, мен қайтишимга ҳам ярим йил қолди. Энди камроқ хат ёёсам керак. Уйга боришингга яқин қолган сайнин, хатни қўйиб, ўзинг боргинг келади. Хат билан қаноатланмайсан.

Альбом тайёрлаяпман. Йўлгаям ҳозирдан тайёргарлик.

Менга бироз пул. 50 сўмча. Онамдан сўрадим-ку, иложлари борми, билмайман. Ёзган хатларига қарашгана, сал қийналаётган бўлсалар керак.

Яқинда суратга тушган эдим, кеча беришди. Сизга биттасини эсдаликка юборяпман.

(Суратда бешта ўзбек йигит қисм олдида,
йўғон иккита гўла ёнида; учтаси тик турибди,
иккитаси ўтирибди. Ўтирганлардан
бiri, бошқалардан нозикроқ, ранги
очиқроғи — Собир!)

Бир неча кун тинмай ёмғир ёғди. Бугун тинди, ер ҳам қурий бошлаган. Лекин қор совуғи. Ёғса керак. Кечалари салқин. Тошкентда ҳозир иссиқ. Ҳали ёз.

Хўп, шу билан тутгатаман. Жавоб кутаман.

Ўғлингиз Собир.

* * *

Дада! Яхши юрибсизми?

Қийинчилик, камчилик йўқми?

Энди мендан сўрасангиз, соглигим жойида. Юрибмиз.

Мана, Янги йил ҳам яқинлашияти.

Байрамни яхши ўтказинг. Менга кўпроқ хат ёзиб туринг.

Ўғлингиз.

(Хат ичида табрикнома.
Соф бўлинг, дада.

*Бахтли бўлинг.
Умрингиз узоқ бўлсин.)*

* * *

Ушбу ёзаётган хатим тез ва оз кунлар ичида гўзал Тошкент шаҳрида ўйнаб-кулиб юрган дадамга бориб етсин.

Ассалому алайкум, дада!

Аввало, сув ва ҳаводек зарур соғлигингиш қандай?

Чарчамасдан, зерикмасдан юрибсизми?

Ўзингизни асранг, дада. Биз учун ҳам...

Мендан сўрасангиш, камчилик йўқ. Ҳаммаси жойида.

Қишининг охирги ойи келди. Бу ёғи баҳор. Ҳаёт қандай гўзал. Баҳорлари, байрамлари билан... Кўнглимда шикоят йўқ! Мен тушундим. Тушкунлик — ношукрлик, ҳаётнинг қадрига етмаслик экан...

Сизни Наврӯз билан табриклайман. Баҳор келса, биз ҳам уйга қайтамиш. Сиздан илтимос, йўл учун бир оз пул юборинг.

Агар имкони бўлса. Февраль ойи ичида.

Шунаقا гаплар. Совуқ 25 даражада. Ўрмонни қор боссан. Атроф лекин чиройли.

Шу билан, хатим тамом. Жавоб кутаман.

Ўғлингиз Собир.

19

Гапнинг давомини эшишт, ўғлим...

Менда асрangan, сен унутиб ҳам юборган хатларни эслаб, сени зериктирмадимми?!

Йўқ, сен зерикмайсан.

Шошадиган жойинг ҳам йўқ. Вақting бемалол.

(Ҳозир айни дардлашадиган кечки пайт!)

Аскарликдан қайтганингда, сен улғайган эдинг.

Олдингига ўҳшамасдинг! Бағринг кенгайган. (Осимонни, Ерни, Даҳаҳтларни, Қушларни севасан!) Сенда заррача норозилик йўқ. Ҳаётга муҳаббатли, одамларга нисбатан марҳаматли бўлиб қолгансан. Яна, сабр-қаноат. Ўйчанлик. Вазминлик.

Ҳамон баъзан

қисиниш ёки уялаётгандек ҳолат...

Лекин бу энди ШАХСИЙ кечинма эмас! Бирорларнинг НОЖЎЯ хатти-ҳаракатларини кўриб, аралашиш қийин (ва бефойда) эканлиги, чидаш кераклигидан

қисиниши... Одамлар ўзларини НОМУНОСИБ тутишганида, ўзингча улар учун уялиш...

Аксар кўча-кўйда қўни-қўшни, ёр-биродар, танишибилишиги учратиб, ҳар гал тўхтаганча, осойишта сўзлашар эдинг.

Кейин, содда, беозор, ҳатто жилмайиб,—
НИМАЛАРНИДИР тущунтиришга уринар эдинг:

— Мехр сўз билан ўлчанмайди!

— Яхшилик бирорвга берадиган қарз эмас!

— Бир-бирини қадрлаш керак. Ҳаммамиз ҳам бу дунёда меҳмон!

— Тўғри йўл битта. Эгри иўлнинг кўчаси кўп!

Яшириб ўтирумайман. Бу панд-насиҳатга ўхшаш гапларни эшишиб, «Сен ёш бола! Одамларга гап ўргатиб нима қиласан?!»—деб ўйлаб, гоҳида ғашим келар эди. Бироқ сенинг сўзларинг мағзини чақиб, мулоҳаза юритиб, сен билан фахрланар ҳам эдим! Кўксим тўлиб, «Болам! Жон болам!», гоҳо эса «Афлотунмисан, болам?!» — деб ўйлар, сенга ажабланар эдим.

(Бизда Афлотуннинг устози Суқротни ҳам, шогирди Арастуни ҳам одамлар билишади! Аммо зеҳнли-зийрак, ақлли кишилар доим Афлотунга қиёсланган. Афлотун Шарқда каттароқ эътиборга эга!)

* * *

Энди заводда ишлаяпсан.

Бўш вақтларда китоб ўқийсан.

Баъзан соатлаб сув бўйида, қайсиdir боғлар, дарахтзорларда айланасан.

Уйда сухбатлашиб ўтирганда ҳам

ПАНД-НАСИҲАТГА ўХШАШ

битта-яримта гапни айтасан:

— Бирорни ёмонлаб, мен ундан кўра яхшироқман, дегандек бўласан...

— Бошқаларни ўзингдан ёмон деб ўйлама. Балки, одамлар орасида ёмонроғи сендирансан!

— Мени ҳеч ким камситолмайди. Одам фақат ўзи ни ўзи камситиши мумкин!

— Ҳатто камтарликда ҳам меъёр бўлиши керак!

— Ўзини танимаган бирорни танийдими?! Отасини ҳам танимайди...

— Тарихда «озод қул» дейшишган экан. Қул, лекин озод! Озод, лекин қул! Одам банда, у ҳеч қачон бут-кул озод бўлолмайди...

— Баҳрамандлик, дейсизми, дада?! Кам, дейсизми?!

Инсон уни ўзи учун ўзи топади...

— Ҳудо Одамни чидаб яша, деб Ерга туширган...

— Ўзини Осмон деб ўйлаганлар қанча! Осмон Осмон бўлиб қолаверади...

— Халқ индамагани, билмагани эмас...

(Йўқ, сен ҳамон ўз фикрингни бировга ўтказишга уринмас эдинг. Гапирадинг-қўярдинг, холос. Сенинг ҳолатинг дахлсизми, беғаразми?! — эди:

Кўнглунг истар ёрлар бирла
ҳамиша шод-бўл,
Мендину кимдинки, — кўнглунг истамас, —
озод бўл...)

* * *

Тирикчиликни ўйлаш керак, албатта.

Лекин сен билан суҳбатлашиб ўтириб, баъзан:

«Ўғлим ўқиса, ундан масалан, Рауфдек бир инсон чиқармиди?!» — деган хаёлга борардим. Кейин...

Мағурурланиб унинг ИШҚИдан,
Ота-она сўзлаб қоламиз.
Е зўр олим, ё машҳур шоир —
Бўлар, дея, бизнинг боламиз...

биз шундай тарбия олганмиз-да! Гўёки боланг «зўр»,
«машҳур» бўлиши шарт. Шоир ёки олим...

ОДАМ БЎЛГАН мұҳим эмасми?!

Заводда ишласа, нима?!

Корхоналарда, дала-даштда биз ЗИЁЛИ деб кўкка кўтарадиган кишилардан минг чандон ИНСОФЛИ,

ИЙМОНЛИ ва анча АҚЛЛИРОҚ одамлар озми?

МАМЛАКАТ БУЙЛАБ СОЧИЛИБ ётиди!

* * *

Мен сенга ўрганиб қолдим, болам.

Сен ҳам...

Орамиз яқин бўлиб қолди.

Қўпинча барибир, мени онам тарбиялади, дейсан.

Мен бунга хафа бўлмайман.

(Сен мени гуноҳкор деб билмайсан.

Мен ўзим-ўзимни сенинг олдингда баъзан гуноҳкор ҳис этаман!)

* * *

Букорога күп бормагансан.

Фақат ора-чора...

Шунга қарамасдан, менинг ҳаётимдан тортиб
Букоро билан жиддий қизиқасан.

Иккимиз күчаларда судралиб сўзлашганча,
боши-охири йўқ бир ҳикоя «тўқиймиз».

— Амир Олимхонни энди оқлаймизми, дада?!

— Оқлаш, қоралаш... бу ранг беришлар бекор!
Дунёда одам... ҳар кимнинг ўз мураккаб қисмати! Ма-
салан, мен бошқа юртда, муҳожирликда Ватаним деб
йиғлаб-йиғлаб, кўзлари ожиз бўлиб қолган, ғариблик-
да ўлиб кетган бир кишини ёвуз, дейишга ҳам унчалик
тилим бормайди.

— Хўп, инқилобми, Тўнтаришми?! — олдин одам-
лар яхшироқ яшаганми?!

— Каёқда! Халқ доим эзилган. Норозилик ўзи-ўзи-
дан туғилмайди! Ўрта асрга хос, қотиб қолган бир ҳаёт.
Регистонни, зиндонни кўргансан... Жаҳолат кучайган
эди! Ортиқ бундай яшаб бўлмасди... Бунинг устига,
Ёшлар мустамлака зулмидан қутуламиз, деб ўйлаш-
ган...

— Демак, ҳавас қиласиган жойи йўқ...

— Шундай! Минг йиллар дунёни ҳайратга солган
Бухоро ботқоққа айланган эди.

— Демак, Амирни ЭЗГУ ҳам деёлмаймиз!

— Бунга ҳам тил бормайди...

— Эзгу ҳам, Ёвуз ҳам бўлмаса, ким у, дада?!

— Нима десам экан... Суқротни биласан. У билан
таплашган одамларнинг хаёли қочиб, боши гангиг қо-
лар эди. «Хозиргача ҳамма нарса очиқ-оидин эди; энди
ҳеч нарсага тушунмаяпман!» дейишарди... Тарихни тұ-
ри қараб, ўргангинг келган сайн шундай ҳолатга ту-
шасан! Мен умуман, бу амирларга тушунмайман. Улар
бирон пайт халқни, мамлакат тақдирини ўйлаб қай-
туришганми, йўқми?! Амир Олимхон ўшанда мустам-
лакачилар билан қўлни қўлга бериб... Ундан олдинги,
бошқа амирлар-чи?! Генерал Черняев Тошкентга бос-
тириб кириб, Хўжанд билан Қўқонни қўлга киритишига
урнаётганида, Амир Музаффар булардан биронтаси-
га ёрдам бериш эмас, у ҳам шу жойларни босиб олиш
пайига тушади. Бир томондан, Черняев, иккинчи то-
мондан Музаффар... Хўп, бошқа гап. Бир пайт Бухоро-
да Музаффарнинг ўғли Абдумалик отасига қарши исён

кўтаради. Бу исённи бостириш учун Амир генерал-губернатор Кауфмандан ёрдам беришни сўрайди! Үғлини енгишига Кауфман унга ёрдам беради ҳам Яна, кейин. Русия Амир Музafferга, биз сизни ташқи душманлар ва ички (ички) ғанимлар-мухолифларингиздан ҳимоя қиласиз, дейди... Ана, сизга Бухородаги аҳвол! Ёшлар бекордан бош кўтаришмаган эди...

— Кейин, қордан қутулиб, ёмғир...

— Шундай!

(Мен Рауфни яхши кўрганимни ҳис этиб, —
балки, дадамга хуш келсин, деб?! —
сен Ёшлардан Рауф тўғрисида мендан
қайта-қайта суриштирасан!)

— Бироннинг қўли билан чўф тутадиганлар борлигини Рауф билмаганими, дада?

— Сиёсат... Одам ичида бўлганингда ҳамма нарса-
га дарров тушунавермайсан! Мен сенга бир гапни
айтаман, Собиржон... Ақли бор, эси бутун киши ҳеч
қачон қайсиdir ҳалқ, миллатни бошқа ҳалқ, миллатга
қарши қўймайди. Тўнтаришгача Бухоронинг ўзида
қирққа яқин миллат яшаган. Улар ўзаро низо нима,
хаёлларига келтиришмаган! Рауф шу шароитда ўсган
эди. У қанчалик миллатпараст бўлмасин, ҳеч кимга
озор етишини, зулмни истамас эди. Туркияда ўқиб
тарбия топган, кейинчалик рус шаҳарларида яшаб,
муаллимлик ҳам қилган эди! Лекин сиёсат, мустамла-
качилик сиёсати бўлак.. Бухоро тарихига қара, «Мех-
моннома», «Абдулланома», «Убайдуллонома» деган
китоблар. Наршахий ёзганидан ташқари, тарихдан би-
ронта МУҚАММАЛ асар йўқ. Муҳаммад Наршахий
ҳамон минг йиллик чўққи бўлиб турибди.. Бу аҳволдан
Бухорога кўз тиккан мустамлакачилар фойдаланиша-
ди! Демизон дейсизми, Перовскийми?! — тил ўрганиб,
ҳатто динни қабул қилганча, ҳар хил сайёҳлар, тарих,
жўрофияни ўрганадиган олимлар, баъзан муолажа
учун ҳакимлар Бухорога ёпирилиб кела бошлиди.
Булар ўзлари истаб-истамаган, билиб-билмаган ҳолда
устомонлар, наҳангларга Бухоро тўғрисида маълумот
тўплаб беришади... Хуллас, буни англаш учун вакт
керак эди! Рауф ҳам ЧИНАҚАМ ўзгариш рўй беради,
деб ишонган. Ёшлар орасида юриб, ҳаракатга фаол
қатнашган.. У Аҳмад Доңишга ўхшаган одам эди! Бу-
хорода унинг мавқеи Файзулла Хўжа ёки дейлик,
Айнийдан баланд туради! Тўнтаришдан кейин унга

катта мансаб ҳам беришган... Лекин Рауф тезда алла-қачон ғишил қолипдан күчгани, хато қилишганини пай-қаган. Рауфнинг «феъли ўзгарганини» атрофдагилар ҳам сезишган. «Мансабини суистеъмол қиляпти», «ўз ишини бажаролмаяпти» қабилида баҳоналар тўқиб, уни вазифасидан четлатишган. Рауф бунга парво қилмай, ўз йўлидан кетаверган...

— Дада, сиз нима деб ўйлайсиз?! Рауф ҳеч қачон Файзулла Хўжа билан шу ҳақда гаплашмаганми?!

— Ким билсин... Ўзимча, улар ҳар ҳолда, бир марта юзма-юз гаплашган, деб ўйлайман. Рауф Файзулла Хўжага: «Эшон! (яқин кишилар Файзуллани шундай деб ҳам аташар эди!) Мен Амирни фаҳш, ришва, мулкпарастликдан боши чиқмайди, деб тупроққа қориб юргич эдим! Бу ёғи қандоқ бўлди?! Кундан куни-миз баттар-ку! Олдин жилла қурса, руҳимиз эркин эди, энди руҳимиз ҳам қул бўлиб қолди-ку! Нега индамайсиз, Эшонжон?!» — шу мазмунда гапирган бўлиши керак...

* * *

(Мен ҳозир бу ҳикояни эсламасдим, ўғлим...

Шарт эмасди...

Сенинг кўнглингга сифмаётган бўлиши ҳам мумкин...
Қолаверса, ахир ота-бала сухбати...

Бироқ мен англагим келади:

Бу дард...

Бухоро, деган дард...

Туркистон қайғуси...

Рауфнинг ҳасрати...

Сенга ҳачон, қандай «юқди»?!

Бизнинг авлодимиз бу армон, бу изтиробсиз
дунёда яшай олмас эканми?!

* * *

Сен аввалига

МЕН УЧУНгина

Рауфга қизиқаётгандек эдинг!

Кейин (нечундир) сен (ўзинг) ҳам —

УНИ —

излай бошладинг!

Ва ниҳоят...

бир куни...

(сенни билмаган киши бунга ишонмайди!) —
мендан ғамгин күйда:

«Рауф ўлимдан бошини сақлаб қолиши, қочиб қутулишининг ҳеч иложи йўқмиди, дада?!»—деб сўра-
гандек бўлдинг.

Мен: «Рауф мамлакатдан чиқиб кетишга жазм этса,
отаси Абдураҳим бой сингари сарсон-саргардон бўл-
масди; бу йўлда ҳеч ким унга халал бергани қурби
ҳам етмасди. Имкони бор эди. Яшаб юраверарди!»—
дедим.

Шунда сен, буни у истамаган, холос; ўзига эп кўр-
маган; унга бу чекиниш, ўз эътиқодига хиёнат бўлиб
туюлган, дединг.

Ўйланиб туриб, яна, унинг учун мутелиқдан, ўзли-
гини йўқотишдан ўлим афзал эди; у Суқрот эди, дада,
дединг...

Мен сенга тикилиб, донг қотиб қолдим!
(Афлотумисан, болам?!)

Рауф доим ахлоқий бузилишлар, маънавий емири-
лишдан асраниб, қўрқиб яшаганини ўзимча тасаввур
қилар,—

билар эдим!

Лекин унинг Суқротга қанчалик ЯҚИНлиги...

Мен йиллар бўйи қидириб, тополмаган Рауфни —
сен ТОПГАН эдинг!

(Ана, барча иплар бир-бирига боғланиб кетди!)

* * *

Бизда ота-она

ўғил ёки қизи билан
муҳаббат борасида сўзлашмайди.
Уят ҳисобланади.

Одоб кўтармайди.

Отами-она ўғлига (шунда ҳам қизига эмас) баъзан
«кўзинг остига олганинг бўлса...» — дейди, холос.
Аслида, мен ҳам гапни шундай бошлашим керак эди.
(Кейинроқ шундай бўлди ҳам! Ҳали айтаман.)
Лекин мен

Эртакми-ривоятми сўзлаётуб,—
Рауф билан бирга,
Рухсоранинг номини ҳам
тилга олмай ўтолмас эдим!
Эртакми-ривоят ТУГАГАН —
УША ҚУНИ — сен мендан:

— Сиз Рухсорани қайтиб күрмадингизми, дада?! —
деб сүрадинг.

Мен сенга жавоб қилдим:

— Иўқ... Ҳамма бало шундаки, Рухсоранинг ўзи
йўқ эди! Бу бир хаёл... Биласанми, Рухсора деган арк-
даги қиз; болаликда дадамга унинг қулоғини тишла-
тишган. Улар бир жойда туришган. Кейин, дадам уни
йўқотиб қўйган. Кейин, сарсон-саргардонлик йиллари
Самарқанд томонда, Пойариқми, Каттақўрғонда, ул-
файган Рухсорани дадам тасодифан бир учратган. Ле-
кин у кўпчилик орасида бўлган; улар бир-бiri билан
сўзлашадиган аҳволда ҳам бўлишмаган. Кейин, дадам
Рухсоранинг қисматини ўйлаб, анча ташвишланган.
Тошкентга, Рауфнинг уйига келганида ҳам, асосан
Бухордан чиқиб кетиб, ИУҚОЛИБ ҚОЛГАН одамлар,
шу қаторда Рухсорани, Бутун Дунёдан Хабардор —
Рауфдан суриштиришни истаган. Лекин Бу Гап сиғма-
ган! Кейин, дадам учун ҳам қора кунлар... У Рухсора-
ни Бир Кўргиси Келар эди!

Биз узоқ сукутга чўмдик.

Шу паллагача мен сенинг АЁЛЛАР БИЛАН ишинг
борми, йўқлигини ҳам билмас эдим.

Вақти етгани-ю, хонаси келганидан,

сенга юзландим:

— Үғлим! Сен ҳам катта бўлиб қолдинг. Кўзинг
остига олганинг бўлса...

Сен қизарив, кафтларинг билан кўзларингни ёпдинг.

Шундан сўнг,

негадир синиқ, беозор кула бошладинг.

— Дада! Айтсан, ақлингиз бовар қилмайди...

— Гапир, үғлим!

— Бор, албатта! У шундайки... Худойим! Лекин...

— Хў-уш?!

— У Рухсора...

Болам! Жон болам!

Кўксим тўлиб кетди.

Дадамга, менга БУЮРМАГАН Рухсора сенга НА-
СИБ ЭТАЁТГАН экан, деб ўзимча шукронга келтирдим.

УША КУНИ сен баҳтиёр эдинг.

УША КУНИ мен ҳам...

Кейин...

орадан кўп пайт ўтгани йўқ...

Кутилмаганда...
сен...
учиб кетдинг...
ойна очиқ эди...
ҚУШИМ!

* * *

(Болам, биз, инсонлар эмасмиз нодон,
Барчамиз биламиз: кундек ұлым ҳақ!
Лекин қисматмиди, Ер билан Осмон —
Орасыда сенга — турмоқ муаллақ?!)

* * *

Болам! Мени қандай күйга солдинг?!

* * *

«Улар үзларини үзлари ҳалок қилдилар!»
Бу — СЕНИНГ ЭМАС, МЕНИНГ ҲАЛОҚАТИМ-
МИ?!

* * *

«Бу дүнё, деб у дүнёни баҳосиз пулга сотдим-ку!»
Қайси гуноҳларим учун, Худо мени жазолади?! —
Бундай десам, ҳатто ЭНГ СҮЮҚ Пайғамбар
норасида — ўғиллари Иброҳимдан жудо бўлмаган-
ми?!

Англаш қийин...

* * *

Барибир...
менинг гуноҳим йўқ, деб бўладими?! Гуноҳим кўп.
Аллоҳим, Ўзинг кечир гуноҳларимни. Каттаю кичи-
гини, олдингию кейингисини, ошкораю маҳфийсини...

* * *

Фарзанд доғи...
Бошингни кўтариб, осмонга тикилсанг,
офтоб ёниб кетади.
Бошингни ёстиққа қўйсанг, —
ёстиқ тош...

* * *

Сен жуда меҳрибон эдинг.

Бирорлар учун АЗОБни ўзингга олгинг келар эди
Бағринг кенг эди.

Инсон учун эгнидаги күйлак, бир бурда нондан бў-
лак нарса зарурат эмас, дер эдинг...

* * *

Сен ЯИРАБ ЯШАШни билмасдинг!
Одамлар БЕМАЛОЛ ЯШАЙВЕРИШСИН...

* * *

Бу, Рухсора дегани бизнинг авлодимиз учун —
ЕТИШОЛМАЙДИГАН
олисдаги БИР НУР эканми?!

* * *

Эй болам-е...

* * *

Чидаш керак, дейишади.
Чидаш учун НИМА ҚИЛИШ керак?!

* * *

Ўзимни қўйишга жой тополмаяпман...

ДУНЕ ТАСОДИФЛАРГА ТУЛА

(Усмон)

(Тўртинчи қисм)

21

Усмон буни аввалдан тўғри пайқаган экан...

Саҳро.

Қудуқ.

Яна саҳро.

Яна қудуқ...

Бу йўл Абадий Шундай Давом Этаверар экан!

Белида арқон, тош девор ҳалқаси ичидা
у боши билан пастга шўнгимоқда эди.

Эсингизда бўлса, эртакми-ривоят тугаб,
Усмон «қайғулар, аламлар бирла»
ўз кулбасига қайтган эди!

Шу боисдан, қачон, нега яна қудуққа туша бошлади?! —

у тушунмаётган эди. (Бундай бўлишини Усмон кутмаган ҳам эди!)

Афтидан, чексиз саҳрова тентираб-сувсираган, ҳолмадори қуриган карвонга қайтиб келиб қўшилгач, карвон билан бирга, у ҳам қудуқ томон вазмийн суринган ва ниҳоят, ана,
уни одамлар
яна қудуққа тушира бошлашган эди...

Бу — ўша, олдинги қудуқми?!

Ким билсин! Бошқа бўлиши ҳам мумкин.

Муҳими, кимлардир Усмонга қадар қудуққа тушишга уринган; ҳалокатга учраган. Усмон яна бошини гаровга қўйиб, одамларга сув олиб чиқиши керак!

Умуман, унинг қудуққа тушгани маъқул.

«Сиз халқдан узилиб қолдингиз!» — деб Рухсора унга ортиқ таъна қилолмайди!

Рухсора?! —

бу ҳақда энди ҳамма гап аён...

Рауф-чи?! —

Рауфни ҳам, ўғли (Собир) орқали, ўғлидан кейин бўлса-да, Усмон энди топгандек...

Хўп, сув йўлинни очиш эвазига қудуқдагилар унга бу гал қандай шарт қўйишаркин?!

Усмон боши билан пастга тушаётib,
шуларни хаёлидан кечирмоқда эди.

У сергакланди...

Олдин ҳам қудуққа тушганида юз берганидек, қудуқ деворларидан овоз чиқиб, қачонлардир эшитган, унга азиз, кўнглига яқин бир шеър бехосдан —

Борлиқни титратиб, янграй бошлади:

*Оқшиом — уфун уфуриб,
қошига сурма сурар.*

*Дунё — узоқ йўл юриб,
дунё — ҳорғин ўлтирас.*

*Сочар даشتлар устинда
юлдузларини осмон.*

*Дунё — ямоқ пўстинда,
дунё — узилган паймон...*

Шундан сүнг ҳазин қироат товуши эштила бошлади ва Усмон Бухорода, отаси (Ака Сайд) етаклаб борган давраларда бот-бот номи тилга олинган БҮЮК БИР ИНСОНЛАРНИ өслади:

*Шоҳлар (Исмоил Сомоний),
авлиёлар (Баҳоуддин Нақшбанд),
меъморлар (Уста Ширин),
санъаткорлар (Домла Ҳалим),
қўғирчоқ ясаган оддий кампир —
Ҳамро бибигача!*

*Шу сафда:
кўнгли ёруғ, кўзлари ёруғ,
ҳаммани ўзилик хайриҳоҳ деб ўйлаган —
соддадил Файзулла Ҳўжа;
ҳар нарсага МЕЗОН билан қараган,
бу кунни тушунган ва эртанги кунни БАШОРАТ
қила олган —
Рауф (бизнинг Суқрот.)*

Кўп ўтмай, яна
олдинги сафар ойдек кўринган,
қудуқ тубида ялтираб ётган — каттакон мис лаганга
унинг кўзи тушди.

У овози дўриллаб:

— Ассалому алайкум, қадрдонлар! — демоқчи эди,
лекин «ассалому алайкум» деб фўлдираганича, тўх-
таб қолди.

Мис лаган ёнида барваста, кўзлари катта-катта ки-
шилар эмас, Райҳон пари, дегандек эгнида ҳарир-оқ
кўйлак, бошига ҳам ҳарир-оқ рўмол ташлаган Қизми,
Келинчакми?!

— ўтирас эди!
Усмон фаромушланиб, бу гал ўзи лаган устига қўн-
ди.

У аввалига, менинг саҳрода бир қур юзлашганим
бошка, мен йиллар бўйи соғиниб, кўргим келган Рух-
сора шумикан, деган хаёлга борди. Кейин, диққат қил-
ди. Қаршисида ўтирган САНАМ — жуда ёш эди! Ии-
гирма тўрт-йигирма бешларда. Гулдек. Юзи-кўзлари чи-
ройли. Хивичдек нозик...

Қайтиб диққат қилди ва бирдан...

Усмон паришонланди.

Қизнинг афти-ангари таниш эди.

Усмон, қаерда кўрган эканман, деб ўйлаб, эслаёл-
мади.

Шу пайт...

Қиз унга қўлида пайдо бўлган пиёлада
чой узатди.

— Ҳаққим йўқ! Тепада одамлар... — деб пичирлади
Усмон.

— Сиз уларга ачинманг! Улар ўз кунини кўриш, ях-
широқ яшашдан бўлак нарсани билмайди. Барчаси
бир хилда судралиб юрибди! Подага айланаб кетган...

— Қудуққа тушганлар шунинг учун ҳалок бўлди-
ларми?

— Улар Осмондан Ер остигача ҳаммаёқни булға-
ётган эди. Ўз ёвузликлари уларнинг бошига етди! Бош-
қаларнинг ҳам...

— Бундан чиқди, улар ўзларини ўзлари...

— Шундай!

— Барибир, ҳаққим йўқ.

Орага сукунат чўқди.

Ниҳоят:

— Мўъжаз бир сандиқ. Қалинроқ китобдек... Из-
лаш керак! Шунда сув йўли очилади, — деди муроса
қилгандек оҳангда Қиз.

Усмон ўрнидан туриб,

қудуқнинг бир четида очилган қопқадан
инدامай ичкарига йўналди.

22

Қанақа сандиқ?! Нега излаш керак?!

У қудуқдаги Қиздан буни сўрамади.

Гап Рауф тўғрисида, Рауфнинг йўқолган ёзувлари
(неча йиллик омонат-армон) тўғрисида боряпти! — деб
тушунганидан, қолганини суриштириб ўтириш унга ор-
тиқча бўлиб туюлди.

Аммо қопқадан ичкарига кириб, дарёдек кенг бир
кўчага чиққач, тўхтаб, ташвишланиб, —

Рауфнинг ҳаёти, қисмати ҳақида хаёлга толди...

* * *

«Сенинг зиёратингга келдим, Султоним!

Эгилган бошим, қисилган виждоним, қуйган қоним,
ўртанган жоним учун бу саганангдан даво излаб кел-
дим, Ҳоқоним!

Юз йиллардан бери жафо кўриб, ғам чекиб келган
турк(ий)нинг қонли кўз ёшларин этакларингга тўйкарга
келдим.

Қоронғулар ичра ёлғуз қолғон ЎЗБЕК КЎЗЛАРИ
учун ТУПРОФИНГдан сурма олғали келдим...»

«Онам!

Сени қутқармак учун жонми керакдир?!
Номусми, виждон била
иимонми керакдир?!

Темур била Чингиз
қони тошиди томиримда,
Айтгил!
Сени қутқармак учун қонми керакдир?!

* * *

«Кимки, үзини дини исломнинг, Пайғамбари охир-
замон Муҳаммад (алайҳиссалом)нинг уммати билса, бу
бемаъни (қадим ва жадид, дегандек) ихтилофлар (му-
холифатлар)ни орадан кўтариши лозим!» —

сўнгги нафасигача юрагида ОЗОДЛИК ИШҚИ ас-
ранган Рауф

ҲАММАни ОЗОДЛИК ЙУЛИга чорлаган,
ҲАММА (бутун халқ) БИР ЕҚАДАН БОШ ЧИҚА-
РИШИни истаган; умид қилган эди.

Лекин ўшанда унга ҲЕЧ КИМ ЭРГАШМАГАН эди!
Рауф ЁЛҒИЗ ҮЗИ Абадий Давом Этган йўлда тұ-
шалиб ётиб-ўт пуркаган даҳшатли АЖДАРга тик
қарши чиққан эди!

(Умуман, махфий қарши турғанлар бор эди. Булар-
дан ҳар бири, ичиди — бир Рауф эди! Халқ бекордан
ўз тарихи, удумларига содиқ қолмаган! Аммо буларда
Рауфда бўлган — журъат, үзига ишонч йўқ эди...

АЗалдан дунё шу экан:

Ҳожи бобога Рауф — у ҳам бир ҲОЖИ, Рауфга Со-
бир ЭРГАШГАНИ сингари фақат битта-яримта...)
Йўқолган ёзувлар топилмаган тақдирда ҳам,—
Рауф ТАРИХДАГИ ТОҒДЕК ИНСОНЛАРДАН би-
ри булиб қолаверади! Албатта, ёзувлар топилса,
УНИНГ УЛУФВОРЛИГИ янада яққол
сезилар эди...

* * *

Усмоннинг боши қотган эди.

Рауфни топиш барчага бирдек буюрмаганида, —
ИЎҚОЛГАН унинг ЃЭУВларини қандай топасан?!

Ер устида (Ака Сайд, Усмон) йиллар бўйи қидириб,
дараги чиқмаган ёзувларни

Ер остидан топиб бўлар эканми?!
Аммо тепада одамларга сув керак эди! —
Усмон бу ҳақда ўйлашга мажбур эди...

23

У олисда ойнадек ялтираб кўринган шаҳар-мамлакатга кириб бора бошлади.

Бу—олдинги зулмат-зимистон шаҳар-мамлакат эмасди. Қўзга кўринмай аллақаёқдан ёғилаётган нурдан кўз қамашар; бирон томонга бошингни кўтариб, тик қараб бўлмас эди.

Бухорога бундан анча йиллар бурун борганида кўрган, хаёлида ўрнашиб қолган ажиб бир манзара ҳозир негадир Усмоннинг ёдига тушди...

* * *

У икки тоқ (Тоқи Заргарон ва Тоқи Телпакфурушон) оралиғидаги кўчадан юриб, Амир Олимхон мадрасаси яқинига етганида, бехос тўхтаган эди.

Минораи Қалоннинг ҳув қуббаси ёнида, Масжиди Қалон устида тўлин ой..., Усмон тасаввур қилди. Орқа томонда — Арк. Ундан сал нарида — И smoил Сомоний мақбараси!

У бор дунёни унугиб, Бир лаҳзага Қотган эди.
НУРГА ТУЛГАН МАЙДОН...

Усмоннинг назарида, минг йиллик обидалар билан ёнма-ён,

кафтдек бу МАЙДОНдан тўрт устун:

*И мом Исмоил Ал-Бухорий,
Абу Наср Форобий,
Абу Бакр Мұхаммад ибн Жаъфар
ан-Наршахий,
Абу Али ибн Сино —*

бирма-бир
ўтиб кетишаётгандек бўлди.

Булар изма-из, бир-бирига яқин даврда яшаган.

(Форобий билан Наршахий ҳатто бир замонда яшаган!)

(Ана, бу ёдгорликлар ҳам УША ЗАМОНЛАРДА яратилган.)

Булар бир-бирини кўрмаган.

Лекин шу МАЙДОНдан бирма-бир ўтишган! Бухоро...

«У (Афлотун) ўз даврида маълум бўлган айрим қонунларни ўрганиб чиқади... У яна, қандай шаҳар — фозил шаҳар, қандай одам — фозил одам эканлигини тушунтиради. Тартибли ва соғлом фикрлаш фазилатига эга — шаҳар(лар) ва фозил одам(лар) ҳамиша ғолиб эканлигини кўрсатади...»

«Афлотун яхшилик, эзгуликларни икки турга бўлади ва улардан қай бирлари инсоний, қай бирлари Илоҳий эканлигини тушунтиради. Илоҳий яхшилик (эзгулик) инсоний яхшиликларга йўл очади (таъсир ўтказади). Агар Илоҳий эзгуликлар, яхшиликларни англаса, у ҳолда инсоний яхшилик (эзгулик)лар ҳам ўзлашади. Факат инсонийлари ўзлаштирилганда эса, Илоҳийларини бой бериб қўйши мумкин...»

Форобий БУХОРОДА билим эгаллаб юрганида, — шуларни илк дафъа хаёлидан кечирмаганмикан?!

Усмонга

бу гал ўзи дуч келган

شاҳар-мамлакат —

ӯша, НУРГА ТЎЛГАН МАЙДОНни эслатмоқда эди.

* * *

Шаҳар-мамлакатга йўл олганидан буён (балки, қудуқ тубига тушганидан буён) унга Қизми, Қелинчак тўғрисидаги биргина саволлар осойишталик бермаётган эди:

1. Бу ким?
2. Нега афти-ангори таниш?!
3. Усмон қаерда кўрган?!

Бироқ буни у ҳамон билмаётган, ҳеч нарсани эсламаётган эди.

Усмон дарёдек кенг кўчадан янада кенгроқ бир кўчага,

кейин, буюк бир майдонга чиқди.

У саросималаниб қолди.

Шаҳар-мамлакат эски, афтидан минг йиллик эди. Масжид-мадрасалар. Хонақоҳлар. Қасрлар. Карвонсаройлар. Бозорлар...

Олдингига ўхшамаган намойишда:

ОДАМ кўп!

Айниқса, майдонда одам ғужрон ўйнар эди.

Киёмат қойим бўлгандек. Игна ташласанг, ерга тушмайди.

Одамлар Усмонни ўраб олиб, унга катта лаганларда текинга ажойиб матолардан тикилган янгидан-янги усти-бош, ширин таомлар, ичимликлар таклиф қила бошлиши.

Бир тўп киши Усмонни қўлларида кўтариб олиб, осмонга (эҳтимол, шаҳар-мамлакатнинг гумбази томонга) иргита бошлиши:

— Бизнинг шоҳимиз йўқ. Бизга раҳнамолик қилинг, тақсири!

— Бу қандай шаҳар-мамлакат?! — деб қизиқсинди Усмон.

— Фозил одамлар шаҳри.

— Ҳаққим йўқ. Менга мўъжаз бир сандиқ керак! — деди Усмон.

Одамлар тўрт томонга югуришиб, катта-катта сандиқлар кўтариб келиши.

— Булар бўлмайди...

— Сандиқда нима бор экан?! Зарми?! —

— Билмайман, — деди Усмон. У «йўқолган ёзувлар» дейишга тайёр эди, лекин, шундайдир, деб тахмин қилган эди, холос. Бу гал Рауф исми тилга олинмаган; Қизми, Келинчак ўз ниятини очиқ айтмаган ҳам эди! Ахир, дунёда мўъжаз сандиқ озми?! Бундай сандиқларда ЁЗУВдан кўпроқ одатда, ТИЛЛА БУЮМЛАР асраради!

Шу сонияда Усмон ўғлини эслади.

Собир унинг мўъжаз сандиқни қидириб-куюниб юришига, бу ишдан маъно йўқ, дегандек лоқайд қарап; чамаси Собир, инсондан нимадир қолиб, нимадир йўқолиши табиий ҳолми, қонуниятми?! — деб тушунар эди.

Кимдир, бу иши билан Собир (бобоси, отаси чеккан изтиробларни ўзига юқтиргиси келмай!) Рауфга хиёнат қилмадимикан, деб ўйлаши мумкин,

Ундаи эмас. Асло...

Собир ҳаётда ўзи ЮРАДИГАН ИЎЛни яхши билар эди!

— Биз зарга қизиқмаймиз! — дейишди Усмонга майдондаги одамлар.—Бир замонлар шаҳардан ташқарида қароқчилар тоғ этакларига, қайсиdir дараҳтлар остига ўzlари тўплаган бойликларни кўмишган! Шундай гап юради. Ростми, ёлғонми?! — бизга маълум эмас...

Усмондан уларнинг бироз ҳафсаласи пир бўлган эди.

Усмон майдондан узоқлаша бошлади.

Шаҳар-мамлакат этагига қараб кетаётіб,—
яна унинг хаёли Бухорога кўчди.

(Ранжимагин, она, ўғлингдан,
Унинг кўпдир наздингда айби
Сен яшаган кулбага баъзан —
Кўниб ўтар йўловчи каби.

Ранжимагин, она, ўғлингдан,
Унинг кўпдир наздингда айби.
У сен билан сўзлашар баъзан —
Жаҳл аралаши, дилхун, асабий.

Ранжимагин, она, ўғлингдан,
Унинг кўпдир наздингда айби.
Ўзи меҳр кўргизмай, баъзан —
Сендан меҳр унинг талаби.

Ранжимагин, она, ўғлингдан,
Унинг кўпдир наздингда айби.
Сен яшаган кулбага баъзан —
Кўниб ўтар йўловчи каби...)

Дунё тасодифларга тўла...

«Ҳар қандай тасодиф икки ҳақиқатнинг тўқнашиувидан туғилади. Масалан, эски бинонинг томи ҳилвираб қолган. Бу — ҳақиқат! Бирор кўчада ўз иши билан кетяпти. Бу ҳам — ҳақиқат! Бояги одамни бехосдан том бошиб қолади. Буниси энди — тасодиф!»

Ажабки, тасодифнинг ўзида — қисмат...

Усмон Бухорога кам борарди.

Ойда-йилда бир.

Бўзчининг мокисидек қатнашга на вақт, на имкон топа оларди. (Биласиз, қули қисқа эди. Бунинг устига, Розик деган файласуфга ўхшаб, омадли эмасди! Уқувсизми, хаёлпарастми?! — шунақа эди.)

Лекин Бухорога бориш Усмон учун байрам эди!

Опа-укалари, яқин кишилар билан кўришарди.

Бухорони айланарди.

Ота-онаси қабрини зиёрат қиласарди.

Ниҳоят, қайтиб сафар халтасини тугарди.

(Чу, тулпорим, ёллари олтин,
Чу, қайдасан, баҳтли манзилим?!)

* * *

У одатдагидек, Бухорога борган эди.

Болаликдан дўстлари даврасида чақ-чақлашиб ўти-
рарди.

Қўшни хонада телефон бор экан. Жиринглагани
эшитилди.

Даврада БУНГА ҳеч ким эътибор бермади.

Айниқса, Усмон! Бегона жойда бу сени қизиқтир-
майди.

Аммо дам ўтмай,

ҳовлида хизмат қилиб юрган гавдали бир йигит
эшикда кўринди:

— Усмон ака сиз бўласизми?!

— Мен...

— Кечирасиз.. Тошкентдан қўнғироқ қилишди. Тез
етиб боринг экан!

— Ким?! Нега?!

— Овоз яхши эшитилмади. Узилиб қолди...

У Бухорога шу куни эрталаб келган эди. Ота-онаси
қабрини зиёрат қилишга улгурган эди, холос! Кўчада
дўстлари қўлига тушиб қолган эди.

«Ким қўнғироқ қилган экан?!», «Нега тез этиб бо-
ришим керак?!» деб ўйлаб, ҳовлиқиб-ҳаяжонланиб,
уй эгасидан ижозат сўраганчà, қўшни хонага чиқди.
Қора телефонга телмурганча, роппа-роса бир соат
Тошкент билан боғланишга уринди.. Ҳеч қандай
натижага эришолмади! Ҳеч нарсани аниқлай олмади!

Шу куниёқ Усмон

Тошкентга қайтиб келди.

* * *

Жимжит.

Қизик.

БУ ЕРДА яқинлар, таниш кишилардан ҲЕЧ КИМ
уни ЙУҚЛАМАГАН ҳам, ЭСЛАМАГАН ҳам эди!

Афтидан, қандайдир АНГЛАШМОВЧИЛИК рўй
берган эди! Тўғри-да, Усмон Қамчибек деган дўстининг
уийда эканлиги-ю, керакли рақамдан ҳали Бухорода
ҳеч кимнинг хабари бўлмаганида, Тошкентдагилар қа-
ёқдан билишади?! У бекорга безовталанган эди... Ким-
лиги номаълум бирор шунчаки «кел» деганида, сўраб-
суриштириб ўтирамай, қулдек эгилиб-букилиб югуриш
— бу — тарбиянинг оқибати, албатта! (Биз нақадар
бемаъни тарбия олганимиз!)

Усмон ўзи-ўзидан норозиланган эди.
Шунга қарамасдан, у нотинч эди!
Бухородаёқ юрагига ғулғула тушган эди!
Шу тахлитда орадан
бир ойча вақт ўтди.

* * *

1. Ким?!

2. Нега?!

Ва бунга қүшилган яна бир савол:

3. Қаерда?!

Бухородаги воқеани эслаб,
құдуқ тубида ўтирган Қизга тегишли саволларга

Усмон

жавоб топған эди...

Улар парпаракда бирга учишган эди!

* * *

Усмон ўшанды...

«Мен-ку, саргардон бир кишиман! Бу Қиз саҳрода
німа қилиб юрибди экан?!» — деб ўйлаб, ажабланған
эди.

Кейин, ундан-бундан сүзлаша бошлашди.

— Болаларга, тухум олиб келаман, дегандым. Гүшт
үрнида. Үнғай. Түрт-беш кунга етарди...

Усмон ҳеч нарсага тушунмади.

Қизми, Келинчак тушунтириди:

— Олой бозордан икки чамбарак тухум олгандым.
Қуёш чарақлаб турибди. Лекин қиши. Атроф қор. Ер
тақа-тақ муз. Бирор учыб, урилиб, тухум ер билан бит-
та бўлиб кетди...

Усмон, ўша «уритган» мен бўлсан керак, деб ўй-
лади. Чунки хаёлга ботиб, кўча-кўйда баъзан одамлар-
га урилиб-сурилиб юрар эди! Бу — унга тупкада тек-
кан касал эди! Қизми, Келинчакнинг олдида қандай-
дир хижолат чекди.

Шунинг баробарида, Қизми, Келинчак билан бирга
парпаракда учайдынига энди ажабланмади. Аксинча,
ҳаётда бу ҳамроҳимга менга нисбатан ҳам қийинроқ
экан, деган хаёлга борди. Ҳикояга ўзича маъно берди!
Шу боисдан, қисинмай Қизми, Келинчакка кўнглидаги
дардларини ёрди. Уз ҳаёти ҳақида гапирди. Йкки оғиз
сўз билан айтганда:

— Рухсорани кўрмоқчи эдим! Рауфни топмоқчи
эдим...

Ҳикояни эшитиб, ҳамроҳи Усмонга нечундир фаромушланиб қаради:

— Бизнинг уйимида мўъжаз бир сандиқ... Титилиб кетган эски китобми, ёзувларми?! Сиз кўрсангиз бўлар өкан...

— Кечирасиз. Испингиз, синглим?!

— Испим?! Мавжуда.

— Сизга бу малол келмайдими?!

— Йўқ. Бемалол, — деди Мавжуда.

* * *

Шундан кейин... Усмон бир куни Олой бозорига кириб, иссиқ нон, гүшт, мева-чева харид қилди. Кўшимча маошу олган эди! — пулни аямай сочди. (Кули қисқа бўлса ҳамки, у тор одам эмасди!) Бозор атрофидан Мавжуда айтган, ўзига керакли уйни қидирди.

— Вой... Қелинг! Қелинг!..

Усмон АЁЛ киши ёлғиз бўлган уйга киришга одатланмаган! Бироз саросималанди:

— Йўқ. Мумкин бўлса...

Аммо оstonада турт ёшлардаги қизалок, икки ёшлардаги болакай пайдо бўлишди. Уларнинг юз-кўзи-даги баёнсиз бир ҳолат Усмонни ичкарига ундали. (Бу ҳолат НИМАЛИГИни у кейинчалик англади!) Барибир кирмасди. Лекин қандайдир НОМАЪЛУМ ТУИҒУ Бу АЁЛ билан УНИ яқинлаштириб тургандек эди! Бунинг устига, Мавжуда қўймади:

— Кираверинг! (Усмон қўлидаги тугунни топширгач) Керак эмас эди! Овора бўлибсиз. Энди сиз ҳам бир пиёла чой ичмай кетмайсиз...

Мавжуда ошхонага йўналди.

Хонага кирган Усмонга болалар четдан ҳуркибина қараб туришар эди.

Эшик очиқ қолган эди.

Остонада туйқусдан, Усмондан ёшроқ бир киши қомат тиклади.

Болалар эшикка қараб югуришди.

Улар иккаласи бояги кишининг икки оёғини қучишиди:

— Дада... дада... — кейин, ошхона томонга отилиши-

ди. — Опа! Дадам! Дадам келди...

Киши хонага кирди.

— Салом алайкум.

— Салом алайкум, — кўришди Усмон. У хижолат чекди. — Мен бир ташвиш билан...

— Ҳечқиси йўқ. Ўтираверинг!

Мавжуда ошхонадан чиқди.

— Мавжуд! Тинчмисизлар?

— Худога шукр.

— Қийналмаяпсизларми?!

— Йўқ.

— Мен бугун йўл устида... Ишим кўп. Ҳафтанинг охирида бир келарман. Ишим сал юришса...

У кетди.

Дам ўтмай,

эшикда хушрўй бир жувон кўринди.

Болалар яна эшикка қараб югуришиди.

Улар иккаласи энди жувоннинг икки оёғини қучишиди:

— Опа... опа... — улар яна ошхона томонга отилишиди. — Опа! Опам! Опам келди...

Жувон Мавжуда билан ошхонага кирди. Нималарнидир гаплашишиди. Кейин жувон ҳам кетди.

Мавжуда чой дамлаб келди.

Дастурхон ёзиб, нон ушатди. Ниҳоят:

— Ҳеч нарсага тушунмаяпсизми?! — деди кулиб, рўпарада ўтирганича. Кейин, ғамгин тортди. — Опам иккимиз, Тошкентга келган эдик... Буларнинг турмуши унмади! Энди иккиси икки ёқда юрибди... Бу болаларнинг мендан бўлак ҳеч кимга кераги йўқ! Ўз жигарим... Етимхонага бермайман-ку! Ана, ўзимни ҳам ўйламай, шу икки гўдакни асраб, шуларга қараб ўтирибман...

Чой ҳўплаётган Усмон пиёлани дастурхон четига қўйди.

Оғзига солган бир бурда нон томоғига тиқилди.

Мавжудага тикилди.

У шундайки... Худойим! —

юзи бир чиройли, кўзлари ёруғ.. ёшгина ҚИЗ!

Энг аввал, Усмон, Мавжуда эмас, — бу — БИЗ ЕТИШОЛМАГАН Рухсора экан, деб ўйлади.

Кейин, ўғлим топган-танлаган Рухсора шу эмасмикан (шу бўлиши керак!), деб ўйлади.

Кейин, Мавжуда (Рухсора)нинг қизалоқ билан бўлакай тўғрисида айтганлари мағзини аста-секин чақиб, гапнинг тагига етиб, менинг манави кишилардан фарқим нима, деб ўйлади.

Унинг юрагида бир дард уйғонган эди!

Шу сонияда лоп этиб Илонли Отада ётган ўғли қиёфаси — кўзлари олдига келди.

Собирнинг бир одати бор эди.

Ишхонага құнғироқ қилиб турар, ҳар гал —
Усмон яхши бисса ҳамки:

— Дада! Бу мен, Собир! — дер эди.
Хозир үша овоз, шу нидо

Усмоннинг хаёлида янграй бошлаган эди!
Кимдир, бўлмаган гап, деб истехзоли қараши,
кимдир, бемаънилик, деб кулиши мумкин. Лекин —
айни дамда,

Усмонга, —

Бухорога борганида,
ота-онаси қабрини тавоф этгач (телефон баҳона!),
БОШҚА (БОР) бирон шахс эмас,
аниқ **ЎҒЛИ** —

олисдан НИДО йўллаган,
уни (ўшандা) Тошкентга
тез етиб келишга

МАЖБУР қилгандек бўлиб туюлди!

Усмон

тоби йўқ, мажоли ҳам йўқлигидан
сўнгги кунларда (маълум муддат)
ЎҒЛИНИНГ ҚАБРИдан

хабар ололмаган эди...

Усмоннинг хаёли бўлинди.

— Сандиқ уйда эди. Йўқотдимми?! Тополмаяпман.

Шу жавонда эди...

Усмон ўрнидан турди.

— Майли. Зиёни йўқ, қизим! — деди Мавжуда (Рух-
сора)га. Кейин: — Раҳмат, қизим! — деди. Кейин, қў-
шиб қўйди: — Онажон...

* * *

Мана, энди...

шаҳар-мамлакат этагига қараб кетаётисиб,

Усмон хис этди:

қудуқ тубида ўтирган Мавжуда
уйидаги сандиқни кўзда тутяпти!

У ўйланиб қолди...

Сандиқ қаерда экан?! Мавжуда фақат, Ер Устида
йўқолган нарса Ер Остида бўлиши керак, деган маз-
мунда уни излашга юбормадимикан?!

Сандиқ йўқолгани учун Мавжуда
қудуқда ўтирибдими?!

Мавжуданинг ёки унинг уйидаги сандиқнинг
сувга нима дахли бор?!

Үмуман, мўъжаз сандиқни топиб бўлармикан?!

Бу — Рауфнинг бир марта йўқолгани етмагандек,
яна йўқолган ЕЗУВларими?! Бошқами?!

* * *

Дарвоқе, Рауф...

25

«Қадимги юонлар давридаёқ Дунё Тўғрисида
ҲАММА ГАП айтилган!» — дейишади.

Дунё Тўғрисида ҳеч қачон ҲАММА ГАПни айтиб
булмайди!

Бизнинг билганимиз — қуроқ дастурхон.

Аммо ўша замонлардан буён Иисон Қам Узгарди,
дейиш мумкин!

БАХТГА ТАШНАЛИК. ЭЗГУЛИК билан ЁВУЗ-
ЛИК...

* * *

Ҳазрати Жаброил айтдиларки, кун чиқши томонда
бир мулк бор, уни Ҳуросон, дейдилар. Унинг учта ша-
ҳарини ҚИЕМАТ КУНИ ёқут ва маржон билан зий-
натлаб келтирадилар; улардан нур ёғилиб турари. Бу
шахарлар теварагида фаришталар кўп бўлиб, табсех,
ҳамд ва такбир ўзирадилар. Келинни куёв уйига олиб
боргандек, буларни эъзоз ва икром ила маҳшаргоҳга
етказадилар.

Ҳазрати Пайғамбар: «Эй Жаброил! Менга у шаҳар-
ларнинг номини айт!» — дедилар.

Ҳазрати Жаброил яна айтдиларки, бу шаҳарлардан
бiri Яшкард, арабийда Қосимий, иккинчisi Самар-
қанд, арабийда Самарон, учинчisi Бухоро, арабийда
Фоҳирадир.

Ҳазрати Пайғамбар сўрадилар: «Эй Жаброил! Не-
га Фоҳира (фаҳр қилувчи), деб атайдилар?!»

Ҳазрати Жаброил жавоб бердилар(ки), ҚИЕМАТ
КУНИ Бухоро ҮЗИДА ШАҲИДЛАРНИНГ ЗИЕДА
эканлиги билан фаҳр қиладир.

Ҳазрати Пайғамбар кўкка хитобланиб, дедилар: «Е
Аллоҳ! Фоҳирага баракот бергин. Унинг одамлари ди-
лини пок эт. Уларни бало-қазодан асра. Умматим са-
фига қўши...»

* * *

Рауфни қоронғу ертўлага келтириб ташлашган эди.
Рауф (Суқрот сўнгари) ўз ўлимини кутмоқда эди.

У (Сүкрот сингари) ўлими яқин эканлигига (ҳам)
лоқайд-бепарво қарамоқда эди...
Рауфга ортида қолган кишилар тұғрисидаги ўй
осойишталик бермаётган эди!
Биринчи навбатда, у ажралишган хотини Фотимани
эслади.

(Мени
бекұда

ташладинг-кетдинг,
Нега үлдірмадинг-да, тарқ этдинг...)

ЕВУЗЛАР биз ажрашганмиз, деган гапни эшитиш-
ни ҳам, тушунишни ҳам истамайдилар. Бечора Фоти-
мага қийин... Уни тинч қўйишмайди! Саргардон қили-
шади!

Лекин у йигирма беш-үттиз йилдан кейин ҳам ово-
зи титраб, мени меҳрибонлик (шафқат) билан эслайди.
Менга нисбатан эътиқоди бузилмайди. (Ажралган бўл-
сак-да! Мендан қачондир кетган бўлса-да!)

Олой бозори яқинидаги бир пайт турган кичик ҳов-
ли, кейин Бешёғоч билан Чақар оралиғида бўлган кўр-
кам бир ҳовли —

Рауфнинг кўзлари ўнгida жонланди.

У рафиқаси Ҳикматой, қизчаси Севарани эслади.

(Оппогум! Ҳудо асррагай сени...
Кетма, тур бироз, мен кўрай сени...)

Шу дамда Рауф тасаввур (ҳатто башорат) қилди:
буларга яна-да, қийин...

Ҳикматойни қамайдилар, албатта (халқ душмани-
нинг хотини!)

Мактабга борадиган ёшдаги Севара тирик етим қо-
лади.

ЕВУЗЛАР (жаллодлар) бу Аёл киши экан, бу бола
экан, деган гапни билишадими?!

Ҳовлига (сенинг уйингга) ким-кимлар (кейин) бости-
риб кириб олишади.

Улар сенинг номингдан ҳам балки, ижирғанишади!
Сени билмасликлари ҳам мумкин!

Кейин, сенинг нафасинг сингиган деворлар қулай-
ди...

Мен нима қилай?!

БУНДАЙ ҮЗГАРИШ бизга керакмиди?!

(Ўзингга фойдаси йўқ ҮЗГАРИШни ОДАМ бо-
шингга урасанми?!)

ҲАЛОКАТ-ҚУ БУ, ахир...

(Иккимаган, таланмаган уй йўқ. Қиличларнинг тиларида қон. Найзаларнинг бошларида маъсум гўдак...)

ОЗОДЛИК шумиди?!

БАХТ шумиди?!

Мен нима қилай?!

(«Худонинг ўзи мени ШУ ҲОЛАТИМДА ЯРАТИБ, куни бўйи тинмай, ҳар жойда сизлардан ҳар бирингизни Faflatдан УЙГОТИШ, ДУНЕДАН ВОҚИФ ЭТИШ, ТЕРГАШ ва ПОКЛИККА ЧОРЛАШ учун бу шаҳарга юборган!» Суқрот.)

(«Фозиллар шаҳрининг зидди бўлган шаҳар — жоҳиллар шаҳри, беномуслар шаҳри, айирбошловчилар шаҳри, адашган, залолатдаги одамлар шаҳридир... жаҳолатдаги одамлар ҳеч қачон баҳт топмаган ва баҳтсаодатга ишонмайди ҳам! Фаровонликка келсак, жаҳолатдаги одамлар ҳакиқий ОБОДОНЛИКни билмасдан, баъзилар назарида мулк-давлат бўлиб кўринадиган ўткінчи, юзаки нарсаларни, мол-дунёни, жисмоний лаззатларни, ҳирсу шаҳватни, обру, амал, шон-шуҳратни ҳакиқий баҳт, ФАРОВОНЛИК деб ўйладилар. Шу неъматлардан ҳар бири жаҳолатдаги одамлар назарида, ҲАЕТДАН МАҚСАД, БАХТ-САОДАТ бўлиб кўринади... Обрўпарастлар шаҳри! Бундай шаҳар аҳолиси ўзаро бир-бирларини мақташни, кўкка кўтаришни яхши кўрадилар. Уларни ўзга халқлар сўзда ҳам, амалда ҳам улуғлашларини истайдилар. Бир-бирлари олдида ёки бегоналар кўзига УЛУҒВОР, ШОН-ШАВКАТЛИ бўлиб кўринишни хоҳлайдилар...» Форобий.)

Рауф БУНИ эслаб, мен яшаган ШАҲАР шу, деб ўйлади. Ортида қолган кишиларга унинг кўнгли ачиди.

У, яна, мен нима қилай? БОШҚАЧА яашшим мумкин эмасди, ЁВУЗЛИККА ҚАРШИ чиқмай иложим йўқ эди, деб ўйлади.

Кейин...

(Кўпчиликнинг гапига қараб, ташвишланиш шарт эканми, азизим Критон?! Биз ҳисоблашадиган фикрли, заковатли одамлар ҳам борки, улар бўлган воқеани бўлган ҳолатида тушуниб олаверадилар...)

Рауфни 30 кун эмас,
БИР ИИЛДАН кўпроқ
азоблашганидан кейин чиқариб,—
отиб ташлашди...

* * *

Буларнинг
Суқротни айبلاغан (Мелет, Анит, Ликон)дан фарқи
КАМ эди!

Булар ҳам ҳали БИР КУНИ лаънатга учрайдилар.
Тош бутлар қулайди.

Дунё ХАЛОКАТнинг гувоҳи бўлади...

«Сенинг ЎЙЛАГАНИНГ—бизнинг ЎЙЛАГАНИМИЗ-
ГА зид!

Нега БИЗДЕК ЎЙЛАМАЙСАН?!

ҲАММА
БИР ХИЛДА ЎЙЛАШИ,
БИР ХИЛДА СҮЙЛАШИ,
БИР ХИЛДА КУЙЛАШИ

керак! Сен МАЖБУРсан...» —

Рауфни бир йилдан кўпроқ азоблашиб,
унга терлаб-пишиб, БУНИ ТУШУНТИРИШга ури-
нишган эди!

Рауф «тушунмаган» эди.
(Суқрот сингари!)

Кейин, Суқрот сингари уни Ўлимга ҳукм
қилишган эди...

26

Ўз бойликларини кўмиб яширган қароқчиларга нис-
батан ҳам тилла қидирувчилар юз чандон кўпроқ экан-
ми?! — шаҳар-мамлакат ташқарисидаги тоғлар этагида
ҳар бир дараҳт ости, атрофи қазиб ташланган; уюм-уюм
тош-тупроқ тўпланган эди. Бу ерга ҳеч ким КИТОБ
ёки ЕЗУВ солинган сандиқ қидириб келмагани кўри-
ниб турад эди!

Усмон дарахтзорда гангнуб айланиб юрган эди, Ҳаз-
рати Хизрдек рўпарасида бехосдан нуроний бир ҚАРИЯ
пайдо бўлди:

— Бирон нарсани йўқотдингизми, ўғлим?!

Усмон ғамгин кулиб, қўлинин кўксига қўйди:

— Эй мен умримда кўп нарса йўқотганман, ота...
Отами йўқотдим. Онами йўқотдим. Акамни, опами
йўқотдим... Ўзим ўлим остонасига борганимда, мен қо-
либ, ўғлимни йўқотдим.. Қанча кеча, қанча кундуз, қан-
ча куч, қанча имкон! Менга топган нарсамни айтишдан
йўқотган нарсамни айтиш осон... Қай бирини айтай,
ота?!

— Сиз фозил экансиз. Фозил одамлар шахрида яшашингиз керак! — деди ҚАРИЯ мамнун.

— Мен ундай эмасман. Даврим бошқа! Бунинг устуга, барча фозиллар фозил одамлар ШАҲРИДА, фозил одамлар ОРАСИДА яшаса экан... Сиз-чи?! Нега бу ерларда юрибсиз?!

— Мен фозилни ҳам, жоҳилни ҳам четдан кўриб тураман. Менинг вазифам шу! — деди ҚАРИЯ.

Усмон ҚАРИЯГА тикилганича, бу одам мабодо, Форбий эмасмикан?! — деган хаёлга борди. ЎХШАЙДИ! У ҚАРИЯ билан яқиндан танишмоқчи эди, — бўлмади..

— Сиз қидирган нарса бу ерда эмас...

Усмон ажабланди.

— Сандиқ қудуқнинг тубида ётибди!

— Бўлмаса, Мавжуда нега мени бу ерга юборди?!

— деб сўради Усмон.

— Мавжуда ҳозир бошини иўқотиб қўйган!

— Сандиқда Рауфнинг ёзувлари борми?! Мавжуда айтган эди.

— Иўқ, — деди ҚАРИЯ. — Лекин Рауфга бағишланганми?! Яқин... Мавжуданинг ҳозир эс-ҳуши жойида эмас! Севган йигити шу кунлар учиб кетди. Ойна очик эди...

* * *

Усмон кўксини чангаллади.

Ортига қараб югурга бошлади.

Мавжуда! ЎША эканми?!

Келинлардек ҳарир-оқ кийган...

Нега Рухсора эмас, Мавжуда?!

(Собир Рухсора, деган эди-ку!)

Шунаقا бўлиши ҳам мумкин экан-да!

* * *

У бир пайлар — отаси (Ака Сайд)дан бошланган Рухсора ХАЁЛИ бундай НИХОЯСИГА ЕТАДИ, деб ўйламаган эди!

Нега Рухсора эмас, Мавжуда?!

Ҳарир-оқ кийган келинчак...

Балки, унинг ЎҒЛИ ҳам Собир эмас, БОБУРдир?!
(Отда учиб, отдан учиш Бобурга хос!)

Шунаقا бўлиши ҳам мумкин экан-да...

* * *

Усмон дарёдек кенг кўчага етиб келди ва —
ўзини

қудуқ ичида кўрди.
Кудуқнинг тубида,
каттакон мис лаганнинг ўртасида —
мўъжаз сандиқ ётар эди!
У сандиқни очди.
Эски, титилиб-йиртилган КИТОБ.
Усмон қалқиб кетди...
китобнинг
бетига
катта ҳарфлар билан
«Афлотун» деб
ёзилган эди.
(Афлотумидинг, болам?!)
(Жон болам! Жоним болам!)

* * *

У сандиқни бағрига босганича,
арқоннинг учини белига боғлаб,
тепадагиларга:
— Торт! — деб бақирди.
Одамлар Усмонни қудуқдан тортиб чиқаришиди.
— Энди bemalol чеңак тушираверинглар! — деди
Усмон.

* * *

Одамлар суюнишмоқда...
Кимdir бирвларнинг устидан сув қўйган,
кимdir бирвларнинг остига сув қўйган,
қандай бўлмасин! —
одамлар ўзларига сиғмай,
ирғишлиб-ўйнашмоқда;
қаҳ-қаҳ отиб кулишмоқда эди...
Усмон әса...

* * *

одамлардан четда,
бир қум тепалиги устида
мўъжаз сандиқни бағрига босганича ўтирас, —
аччиқ-аччиқ бўзлар эди.

* * *

Олисдан ҳазин қироат товуши эши билар эди...

1970—1996 йиллар

БОЛАЛИККА САЕХАТ

Улар хонада икки киши эди.

Қария түрдаги стол орқасида, йигит ён томонда ўти-
рарди.

Құққисдан әшикда ўрта ёшлардаги, баланд бўйли,
йўғондан келган учинчи бир киши жонланди.

— Мумкинми? Салом алайкум...

— Кираверинг, — деди қария әшикка кўз ташлаб.
— Марҳамат...

Меҳмон ичкари кирди.

Йигит идорада яқиндан бери ишлар, у ингичка, ан-
чайин нозик эди. Қатта, андак бесўнақай гавдали қа-
рия эса, аксинча шу ерда — касаба ташкилотида соч
оқартирганди. Қизифи шундаки, қариянинг ёнига ҳам
негадир кўпинча унинг ўзига ўхшаган одамлар қадам
ранжида қилишарди.

Йигит, шу боисдан, ҳозир ҳам меҳмонни дарҳол
қарияга тегишли бўлса керак, деган хаёлга борди ва
салом-аликдан сўнг, уларга халал бермасликни ўйлаб,
олдидаги қофозларга шўнгиди.

Аммо иш бошқача кўчди.

— Менга Карим Муродов керак эдилар, — деди
келган киши ва йигитга юзланиб: — Бу сиз эмасми,
ҳар қалай? — деб сўради.

— Мен, — деди бошини кўтарган йигит.

— Сизга икки оғиз гапим бор эди...

— Бемалол...

— Йўқ, бу ерда эмас. — Негадир хижолат чеккан-
дек бўлди меҳмон. У секин қўшиб қўйди: — Махфий.

Карим бу одамнинг нима махфий гапи бўлиши мум-
кинлигига қизиқсинган, бир оз ташвишланган кўйда
ўринидан турди ва эшик томон жилган меҳмонга беихтиёр
эрглаши.

Ташқарида кун ёруғ, ҳаво мўътадил эди. Идора
ҳовлисидаги қатор дараҳтлар шохини янги безаган
ям-яшил япроқлар тиниқлигидан кўзни қамаштиради.

Улар соядаги ўриндиқлардан бирига бориб ўти-
ришиди.

- Кечирасиз, — деди Қаримни истаб келган киши.
- Сиз асли бухороликсиз, шундайми?
- Шундай.
- Жондор томондан...
- Йўқ, биз, асосан, шаҳар...
- Жондордан! — деб туриб олди бояги киши.
Каримнинг асаби бехосдан таранглашди.

— Жондор бўлса, Жондор дердим. Менга бунинг аҳамияти йўқ! — У бирдан чўрт кесди. — Нима демоқчи эдингиз?

Меҳмон сұхбатдошининг жаҳли чиқиб, феъли айният бошлиганига ортиқча парво қиласиганга ўхшамасди. У афтидан, ўз хаёли билан банд эди. Худди шунинг учундир, пинак бузмагани етмагандек, алланечук содда, беозор жилмайди.

— Агар малол келмаса, менга ўз тўғринигизда гапириб берсангиз!..

Карим кўнглида меҳмоннинг самимийлигини, чамаси унга нисбатан ҳеч бир ғарази йўқлигини ҳис этди. У бир дамда қандай лов этиб ёнган бўлса, шундай тез олдинги шаштидан қайтди. Юмшади.

— Нимани?

— Бутун ҳаётингизни. Қисқача...

Каримга меҳмоннинг бу талаби антиқа ва бир оз эриш туюлди. Унга умрида ҳеч ким, ҳеч қачон бундай талаб қўймаганди. У икки ўртада қизиқ бир ўйин бораётгандек кайфиятга тушиб, нотаниш кимсанинг кўнгли учун, аслида сал ножиддий кўйда, истар-истамас ўзи тўғрисида гапира бошлади:

— Мен Бухорода туғилиб-ўсганман. Шаҳарда... Мактабда ўқидим. Кейин икки йил заводда ишладим. Пахта заводида... Тошкентга келиб, ўқишни давом эттирдим. Ўқишни битиргач, яна иш... Бухорода ота-онам, опаларим, укаларим бор. Бу ерда ҳам уй-жой, оила... Шу!

— Демак, Жондорда қариндош-уруғлардан ҳам йўқми?

— Йўқ. Мен Жондорни, умуман, яхши билмайман. Уч-тўрт борганман, холос. Иш юзасидан...

Орага анча сукунат чўкди.

— Биз Жондорда, дашт қаърида ер очяпмиз,—деди ниҳоят меҳмон ўйчанлик билан. — Лекин уй-жойимиз районнинг шундоқ этагида. Менинг кўп йиллик бир дўстим бор. Муаллим. Иккимиз қўшни турамиз. Шу

одам Тошкентга келаётганимни билиб, сизга албатта учрашишимни сўради.

— Унинг менда нима иши бор экан?

— Биласизми, улар вақтида уч ака-ука бўлишган. Ҳозир икки киши. Бир укаларини уруш пайтида йўқотишган.

— Мендан бирон ёрдам сўрашмоқчими?

— Йўқ. Улар, сизга ўхшаб, Муродов... Сизни ўз укалари деб ўйлашяпти...

— Мени улар қаёқдан билишибди? — деди Карим, негадир таажжубланиб.

— Телевизорга бир чиққан экансиз... Ӯшандада сизни бухоролик деб айтишган экан. Афтиңгиз ўхшайди. Бунинг устига, фамилия... Ёшингиз ҳам тахминан тўғри...

— Сиз мени қандай топдингиз?

— Мен олдин телевизор идорасига бордим. У ерда телевизорга чиққан вақтингизни айтиб, сизни суриштиридим.

— Сиз ўзингиз Тошкентга нима сабабдан келдингиз?

— Қувур керак. Уч кундан бери югуриб юрибмиз.

Карим энди ниҳоятда жиддий тортиб, ўйга толган эди. У меҳмон билан бирга хонани тарк этганида, бугун ўз ҳаётида фавқулодда воқеа рўй беришини билмаган, сұхбат бошланганида ҳам, ишнинг бундай тус олишини хаёлига келтирмаган эди. Аввалига, Карим, шу сабабдан андак паришонлангандек бўлди. Кейин меҳмонни тушунмай нохуш қаршилагани, яхши муомала килмаганидан уялиб, уни совуқ тер босди. Ниҳоят, одамларнинг чигал қисмати-ю, бу қисматнинг кутилмаганда ўзига келиб боғланганидан таъсирланиб, ажабтовор бир хаяжонга чулғанди.

У сирасини айтганда, ўзини истаб келган кишига, — бу кимсанинг мақсад-муддаосидан воқиф бўлмагани учун ҳам, — бошдан ҳаёти тўғрисидаги бор ҳақиқатни очиб ташламаган эди. Шу алфозда туйқусдан кўп нарсалар унинг ёдига ҳам тушмаганди. Масалан, Каримнинг Жондорни яхши билмагани, фақат иш юзасидан уч-тўрт боргани унчалик тўғри эмас. У илк болалик кунларидан бу ерни яхши эслайди. Аксар шаҳарликлар сингари унинг Бухоро атрофидаги ерларда қариндош-уруғлари ҳам топилади... Умуман, Жондорни унга бегона жой деб бўлмайди... Лекин бу воқеаларнинг меҳмон бугун топиб келган ҳангомага алоқаси йўқ.

Карим гапни чувалаштириб ўтирмади.

— Сизнинг исмингиз? — деб сўради у меҳмондан.

— Маҳмуд...

— Мен сизга нима десам экан, Маҳмуд ака. Менинг ҳаётим бошқа, ишонсангиз. Ўзимни болаликдан эслайман. Ота-онам... яхши...

— Улар ҳам... яхши одамлар, — деб ғудранди меҳмон.

— Бўлиши мумкин. Мен уларни билмайман. Қисқаси, мен уларнинг укаси эмасман...

— Дунёда ҳар хил воқеа рўй беради. Сиз балки айрим гаплардан вақтида бехабар қолгандирсиз.

— Йўқ. Мен сизга анигини айтяпман...

Меҳмон эзгин бир оҳангда пичирлади:

— Хўп, мен нима дей, уларга бориб?

Карим бу саволга тез жавоб қайтаролмади. Бирорларни ўйлаб, унинг юрак-бағри ўртаниб кетаётгандай эди.

— Майли, — деди у анчадан кейин, — сиздан бу иш соқит. Мен ўзим уларга бир учрайман. Яқин-уртада Бухорога борсам, албатта учрайман.

* * *

Уша кунга қадар Каримга ўзининг таржимаи ҳоли худди кафтда чизилгандек аниқ, кўнглида ҳеч қандай шубҳа-гумони йўқ эди.

Карим яхши биларди: гапни узоқроқдан бошлаганда, унинг она авлоди каттақўрғонлик, ота авлоди жондорлик. Ота-онаси, асосан, Бухоро шаҳри ва шаҳар атрофидаги қишлоқларда ҳаёт кечиришган. У шаҳарда таваллуд топган, лекин болалиги шаҳру қишлоқ ўртасида ўтган.

Ўқиши битириб, Тошкентда қолганидан бүён, Каримнинг ўз болалиги кечган Бухоро теграсида жойлашган қадрдан қишлоқларга ҳеч қачон йўли тушмаган эди. Қишлоқлар тугул, у энди ота-онаси яшаётган шаҳрнинг ўзига ҳам муттасил, бўзчининг мокисидек катнай олмас эди. Хизмат, тирикчилик... Ёзда дам олгани ёки сайри-сафар қилиш имкони туғилган пайтлар кўпинча Узбекистондан олис ерларга жўнарди: умр ўт япти, дунё кўриш керак. Бироқ, шунга қарамай, ернинг остида кўзга ташланмагани билан дараҳт бари бир илдизсиз ўсмагани сингари, Карим ҳам ўз ҳаётини Бу-

хородан айри ҳолда тасаввур қилмас, Бухорони, болалик кунларини бот-бот эсламай туролмасди. У Бухорони соғинар, Бухорога борган пайтлари үзини беҳад баҳтиёр ҳис этарди.

Карим кутилмаган воқеа рўй берганидан кейин орадан бирон ой ўтгач, яна Бухорога бориб, уердан Жондорга йўл олди.

Идорада Каримни сўроқлаб боришган кунга қадар унинг ҳаёти ҳар ҳолда тинч, осойишта эди.

Карим, аслини олганда, Маҳмудга ўшанда кескин рад жавобини айтиб, уни жўнатиб қўя қолиши ва бошига ташвиш орттиришдан бемалол фориғ бўлиб юравериши қийин эмасди. Аммо табиатан хаёлпаст, кўнгилчан бу йигит, дунёда ечилмайдиган чигаллик, чекинмайдиган кулфат йўқ, одамларга доим эринмасдан ёрдам кўрсатиш керак, деб ўйлар, ҳар қандай баҳтсизликнинг сўнгида баҳтнинг тантана қилишига юрак-юрагидан ишонарди. У кўпинча ёр-дўстларига болаларча шавқ билан, тоннелга кирган поезд у ердан чиқмай қўймайди, дейишни ёқтирап, ҳаётни шу йусинда тушунар эди. Худди шу важга кўра, Карим ўшанда Маҳмудни учратганида ҳам, беихтиёр куйинчак бир ҳамдардликни лозим кўрган эди.

У, воқеа бундан кейин қандай давом этишини билмас, Муродовларга нималар деб, улар учун нима қилишини ҳали ўзига-ўзи ҳам тушунириб беролмас эди. Аммо Маҳмуд билан хайрлашганидаёқ кўнгли безовталаңган, Жондорга албатта бир боришини теран ҳис этганди.

Карим автобусда Жондорга кетаётисб, бу ерда узоқ қариндошлар эмас, отасининг тоға-тоғаваччалари яшашганини, беш ёки олти ёшларида биринчи марта Жондорга — уларнига борганини эслади. Кандайдир сўлим бир боғ хотирасида фир-шира гавдаланди. Ўшанда анжир пишиғи бўлгани, боғни оралаган ариқчада муздек сув шилдираб оққани ёдига тушди. Жондорга кейинчалик бир неча марта борганига қарамай, қайтиб ота юртнини, қариндош-уруғларни сўроқламаганидан кўнглида хижиллик туйди.

Карим Жондор марказида автобусдан тушиб, Маҳмуднинг дўсти — Муродов муаллимлик қилаётган мактабни сўроқлаб топди. Айни танаффус пайти эди. У мактаб ҳовлисида Муродов билан учрашиди.

Бу — бўйи ўртадан сал баланд, елкалари кенг, буғдойранг юзли, сим-сиёҳ кўзлари кулимсираб турган,

истараси иссиқ, малоҳатли бир киши эди. Ранг-рўйи, қиёфасидан Каримга қандайдир ўхшар, умуман, уни, Каримнинг акаси, деб ўйлаш ҳам мумкин эди.

Аввалида гап-сўз қисқа бўлди. Карим ўзини таништириди. Муродов у билан содда, самимий кўришиб, ундан бирпаст кутиб туришини сўради. Сўнг, чуғурлашаётган болалар теграсида юрган ўзи сингари муаллимлар билан нимадир ҳақда пицирлашганча гаплашиб олди-да, Каримнинг ёнига қайтиб, кетдик, деди.

Улар мактаб биносидан кўчага чиқиши. Бино орқасида Муродовнинг машинаси турган экан, ўтиришиди.

Муродов ҳамон ортиқча лом-мим демасдан, машинани мағриб томондаги худди чизғични қўйиб қорақалам билан чизиқ тортганга ўхшаш тик асфальт йўлдан қаёққадир ҳайдаб кета бошлади.

— Кечирасиз, қаёққа кетяпмиз шу кетишда? — деб сўради Карим, Жондор маркази орқада қолиб, атрофда дала-дашт бошлангач.

— Акамникига бир борайлик-чи, — деди Муродов.

— Кейин бизникига қайтамиз.

Улар анча жим йўл босишиди.

— Бу ўзи нима воқеа бўлганди? — савол ташлади Карим, ахийри сабри чидамай.

Муродов бир муддат янаем теран ўйга толди. Кейин, уруш давридаги ўз хонадони қисмати тўғрисида Каримга шошмасдан ҳикоя қила бошлади:

— Биз ота-онамиздан бевақт ажралганмиз, уч акаука... Акам урушга кетган. Мени Бухорога, «Болалар ўйи»га юборишган. Укамиз бор-йўғи икки-уч ёшларда бўлган ўшанда: мендан беш-олти ёш кичик. У ногирон, узоқ бир қариндошимизнинг қўлида қолган. Қариндош увоқ норасидага, бирорвга ишонмаганидан, бошда ўзи имкон етганча қарашга ҳаракат қилган. Лекин у тез орада жуда қийналиб кетган. Кўзи яхши кўрмаса, бунинг устига, бола боқиш — эркак одамнинг иши эмас. Ноилож болани Жондорнинг ўзида очилган қандайдир етим-есир норасидалар тарбияланадиган даргоҳга берган... Акам урушдан қайтгач, мени топди. Аммо укамизга кейин нима бўлган — билмаймиз. Уни ҳали-ҳануз тополмай юрган пайтимиз эди...

— Ҳалиги қариндош қайтиб боладан хабар олмаган эканми?

— Балки, бир-икки хабар олгандир. Ким билсин. Лекин бунга турмуш имкон бермаган бўлса ҳам

ажаб әмас. Болаларни Жондордан бошқа ерларга күчиришган бұлиши ҳам мумкин...

— Унинг үзи нима дейди бу ҳақда?

— Биз вақтида, үзимиз сал тинчіб олгунча, ундан буни яхшироқ сұрамаганмиз. Энди бұлса, оёқта туриб, жигар қадрига етганимизда, у дунёдан үтиб қолган. Қишлоқда ҳеч ким ҳеч нараса билмайди.

— Боланинг исми Кариммиди?

— Иўқ. Исми Хиром...

— Бўлмаса, мени нега суриштирдингиз?

— Қулоққа иккиси бир хил эшишилди. Исми ўзгариб кетмаганмикин, деб ўйладик... Масалан, менинг болаликдаги исмим Баҳром, «Болалар уйи»да адашиб, ҳужжатга Барот деб ёзишган. Буниси майли, кўпчилик, Баҳром дейишга тиллари келишмай, одамлар оғизда исмим асосан Барон бўлиб қолган...

Карим беихтиёр мийифида кулди. Барон!..

Машина тахминан ярим соатлар ичиде беш-ўнта янги солинган ҳовлилардан иборат қишлоққа, Баҳром Муродовнинг — темир йўл яқин бўлса керак — узоқдан аҳён-аҳён поездлар пишиллаб-пишқираётгани қулоққа чалиниб турувчи акасининг уйига кириб борди.

Ака уйда, ҳовлидаги олма, нок туплари остида куйманаётгандай экан. У меҳмонларни кўриб, чангли қўлларини қоқиширганча, буларга пешвоз юрди.

Баҳром, бу киши акамиз, исмлари Муслим, деб уй эгасини Каримга, Каримни акасига танишириди.

Муслим Баҳромга нисбатан нозикроқ, бўйи ўрта, кўзлари сим-сиёҳ... Карим унга тикилиб, энди ғалати бир ҳолдан андак ўнғайсизланди: афти-ангори, ўзини тутиши — умуман, ташқи кўриниши жиҳатидан у Баҳромдан кўра Каримга кўпроқ ўхшаш эди.

Улар ичкари киришди. Дастурхон бошида уруш даврию ўша давр фалокатларига қайта хаёлан назар ташланди. Иўқ, бу ерда Карим йўлда эшигтан ҳикояга деярли янгилик қўшилмади. Аммо Карим муайян қарорга келган эди, кўнглидагини ўртага тўқди:

— Мана, танишдик... Мен қўлимдан келган бутун имкониятни ишга солиб, сизлар билан бирга укаларингизни қидириб кўраман. Топилса, яхши, хурсандчиликка нима етсин. Бордию топилмаса, мендан инжимайсизлар. Мен умрим сўнгигача бир ука ўрнини босишга ҳаракат қиласман...

* * *

Карим болаликдан урушнинг нималигини биларди.

У олдин ҳам, кейин ҳам эмас, роппа-роса минг тўқ-қиз юз қирқ биринчи йил ёзида дунёга келган эди.

Ақлини таниб, фарзандини, акаси ёки укасини, суюкли ёрини урушда йўқотган кўплаб кишилар маврид-бемаврид тўккан кўз ёшлар Каримнинг мурғак юрагига томган, оналарнинг аччиқ фарёди унинг қулоқларида қотиб қолган эди. У қишлоқнинг тупроқ кўчаларида ҳам, Бухоронинг ҳали асфальт ётқизилмаган қайроқтош йўлларида ҳам аламзада, мағурур ва шунинг баробарида, қандайдир аянч судралган, уруш аждари ғажиб ташлаган юзлаб, минглаб майиб-мажруҳ кишиларга гоҳ хос, гоҳ бехос рӯпара келган; тўқиллаган қўлтиқтоёқлар, ғижирлаган тахта аравачалар, инқиллаб-инграган майиб-мажруҳлар ўша пайтданоқ унинг хотирасига мангу муҳрланган эдилар.

Каримнинг ёши улғайгани сайин, болаликда кўрганларининг давоми бўлиб, унинг хотирасига янгидан янги уруш манзаралари ёзилган эди. Унга Ўзбекистондаги деярли барча катта уруш ёдгорликлари таниш эди. У кейинги йилларда Кавказ, Қрим, Белоруссия, Украина, Молдавия ва бошқа кўплаб уруш кечган сарзаминларни айланган, Биродарлик қабристонларини зиёрат қилган эди. Карим мармар лавҳаларда мингминглаб йигитларнинг исми-шарифларини ўқиб, қаттиқ ҳаяжонланган эди. У Аҳмедов, Ботиров, Сатторов сингари ўзбекча фамилияларга тўқнашганда, булар Ўзбекистонда мункиллаб юрган қайсиdir чол, қайсиdir кампирнинг жигарбанди эканини тасаввур қилган, беихтиёр ларзага тушган эди.

Узоқ бир йили эса бундай воқеа рўй берди.

Уруш пайти ўзбек болалари номидан қамалдаги Ленинград болаларига совға-салом олиб борилган, вакиллар орасида эса Амин Умарий деган шоир ҳам бўлган экан. Карим қайсиdir эски газетадан шу ҳақда хабар ўқиган, илк ёшлигига Амин Умарий шеърларини севиб, ёд олганидан, бу хабар уни дафъатан қизиқтирганди. У ёзда Ленинградга сафар қилган, аммо бу ерда «совға-салом» тарихи қолиб, унга кутилмагандабошқа бир таріх юз очган эди.

Болтиқ бўйидаги шаҳар этагида Ладога деган каттакон кўл бор, у ҳам денгизга ўхшайди. Карим эшитган эди: уруш пайти бу кўл қамалдаги Ленинградга

бамисоли дарвоза бўлган. Шаҳарга фақат шу кўл орқали озиқ-овқат, кийим-кечак, ўқ-дори ташилган. Минглаб йигитлар кўлдан кечәтиб жонларини қурбон қилганларидан ташқари, ўшанда кўлга юзлаб самолётлар, машиналар, ўнлаб пароходлар ҳам чўкиб кетган.

Карим Ленинградни айланиб, сафар давомида шунчаки тасодифан Ладога соҳилига бориб қолди... Урушда «Ўзбекистон» деган кема ҳам кўлга чўккан экан. Карим буни билмасди. У соҳилдаги Биродарлик қабристонини зиёрат қилаётиб, бу ерда, ажабо, одатдаги шаҳидларнинг исми-шарифларидан ташқари, пароходлар номини ҳам учратди ва булар орасида бехосдан «Ўзбекистон» кемаси деган ёзувга ҳам кўзи тушди...

Карим энди ўша соҳил, ўша кемани бот-бот эслар, унга уруш кунлари ҳалок бўлган юртдошларининг барчаси «Ўзбекистон» кемасида сувга чўкиб кетгандек туюларди.

Каримнинг бутун ҳаёти, шу йўсинда, уруш таассурутларидан тўқилган, уруш ва тинчлик тўғрисидаги ўйлар табиий бир ҳолда унинг қони-жонига сингиб кетган эди.

Аммо, шунга қарамай, уруш давридан у фақат ҳисоялар эшишиб, майиб-мажруҳлар, қурбонлар, сафар қилган ерларида айрим мунғайлан харобаларни четдан кузатган, холос, шунинг ўзидангина аёвсиз бир даҳшатни туйган эди. Уруш ҳеч қачон унинг тақдирида акс этмаган, унга дахли бўлган воқеага айланмаган эди!

Карим, Муродовлар билан танишиб, Жондордан Бухорога қайтгач, ҳаётида илк дафъа ўзини худди уруш билан чинакам юзма-юз тургану мана энди унинг битмас жароҳатларини жисму жонида адоқсиз бир сирқираган оғриқ билан сезаётгандек бўлди.

У шаҳардаги барча архивларга бирма-бир кириб чиқа бошлади. Бироқ ҳеч қайси архивда етим-есир норасидаларга тегишли маълумот топилмади.

Ниҳоят, Карим, маориф бўлими архиви эшигига бош уриб борди.

Бу ерда у кўзойнакли кекса бир аёл билан танишди.

— Уруш пайтида «Болалар уйи»дан бўлак, норасидалар учун қандайдир даргоҳлар ҳам бормиди? — деб сўради Карим биринчи навбатда аёлдан, салом-аликдан сўнг.

— Ҳа, бор эди. Ҳамма ерда ясли-боғчага ўхшаган ўйлар очилганди, — деб тасдиқлади аёл. Сўнгра рус-

чалаб тушунтирди. — Буларни «Детдом» эмас, «Детская комната» дейишарди.

— Сизнинг қўлингизда шу ҳақдаги ҳужжатлардан сақланганми?

— Афсуски, йўқ...

— Нега?

— Булар тез орада тугатилган. Булардан кўпчилиги асосан, «Болалар уйи»га қўшилиб кетган...

— Демак, «Болалар уйи» тўғрисида қоғозлар топилади. Шундайми?

У ўзича, Хиром ҳам, Жондордан бирон «Болалар уйи»га кўчирилгани аниқ, балки унинг исми-фамилияси қоғозлар ичидан лоп этиб чиқиб қолар, деб умидланмоқда эди.

— Албатта. Лекин бу ҳам унчалик кўп эмас, — деди аёл.

Карим Бухоро воҳасида уруш ва урушдан-кейинги кунлар ўнлаб «Болалар уйи» ишлаганидан, нима қилганда ҳам, буларга тааллуқли қоғозлар камидан бир тутяга юқ бўлиши керак, деб ўйлади ва улар билан шошмасдан, жиддий танишишга шайланди.

Йўқ, кўзойнакли аёл Каримга гапнинг индаллосини айтган экан! У атиги тўрт-бешта қалин дафтарни Каримнинг олдига келтириб қўйди.

— Бўлгани шуми? — деб ажабланди Карим.

— Шу... Биласизми, айrim жойларда шароит оғирлигидан болаларнинг исми-фамилиясини чойқофоз ёки бир ёғи тўлдирилган идора қоғозларига ҳам қайд этиб кетаверишган. Уларга сонсаноқдан, болаларнинг соғсаломатлиги муҳим туолган. Кейин, сарсон-саргардонлик, ҳар хил кўчишлар, бошқа оворагарчиликлар туфайли, жуда кўп ҳужжатлар йўқолган... Биз қолган бутун маълумотларни мана шу дафтарларда тўплашга уринганимиз. Бунга ҳам етарли меҳнат сарфланган...

Карим ҳаяжонланиб, дафтарларни секин-аста кўздан кечира бошлади. Булар сарғайган, титилиб кетган эди. Гоҳ сиёҳ, гоҳ қаламда ёзилганидан, айrim бетлардаги ёзувларни ўқиб ҳам, тушуниб ҳам бўлмасди.

У «М» ҳарфидан Муродовлар фамилиясини топиб, ҳар бир дафтарда уларга алоҳида диққат қила бошлади. Шу кунга қадар, Муродов деган фамилия нисбатан кам учрайди, деб ўйларди Карим. Бу ерда ҳар бир дафтарда ўндан ортиқ, жами юзга яқин Муродов

фамилиясими кўриб, у донг қотди. Ўшанда биргина Бухорода, биргина Муродов фамилияси билан юрган шунча етим-есирлар бўлганидан таъсирланиб, унинг кўзларига беихтиёр ёш қалқиб чиқди.

Карим дафтарлардан Хиром Муродовни тополмади.

Кейин, архивчи аёлга кўнглидаги дардини қисқача тушунтирган бўлди.

— Бу оғир масала, укажон, — деди аёл. — Биринчидан, бола вақтида тирик қолганми, йўқми — айтиш кийин. Ҳақиқатни яшириб нима қилдик, ўша йиллари анча-мунча болалар нобуд ҳам бўлишган. Иккинчидан, кўриб турибсиз, ҳужжатлар тўла сақланмаган, бунинг ўшанда иложи ҳам йўқ эди. Демак, қидиришдан натижা чиқиши даргумон. Буларниг устига-устак, масалан, болани аввалдан бирор ўз тарбиясига олган, ўз фамилиясига ўtkазиб, исмини ўзгартирган бўлиши ҳам мумкин. Бунаقا воқеа кўп учрайди. Буни эса суриштириб тагига етиш бир оз қалтис иш, укажон. Одамларнинг тинчини бузиб, уларни қайтиб бахтсиз қилиб қўйиш ҳеч гап эмас...

Карим аёлнинг бу шарҳу изоҳини эштиб, тарвузи қўлтиғидан тушгандек, бўшашиб қолди...

Карим икки-уч кундан сўнг Бухородан Тошкентга қайти ва бу ерда Хиромни бари бир қидиришни давом эттириди.

У салгина эҳтиётланган эди. Аммо олдига қўйган мақсаддан воз кечган эмасди.

Карим албатта Хиромни топиб, акалари билан учраштиришни, кейин бир умр улар хонадонининг олижаноб, самимий дўсти бўлиб қолишини истар, бу эзгу хаёл унга қандайдир руҳ ва куч бахш этган эди.

Каримнинг ҳаётида баёнсиз бир иотинч кунлар бошланган эди.

У талабалик йилларида анча таниш орттирган, унинг, жумладан, газетада, радиода хизмат қилиб, Узбекистон бўйлаб кезишни ўrniga қўйган бир неча журналист дўстлари бор эди. Карим Тошкентга қайтгач, биринчи навбатда уларни ишга солиб, ёрдам беришлирини сўраганди.

У бўш пайт топилса бас, архивдан чиқмасди.

Карим хизмат қилаётган идорага кўп одам келиб-кетар, унинг олдинлари бу билан иши йўқ эди.

Энди икки кўзи эшикда, қулоғи келган-кетганларнинг гап-сўзида. Қасаба ташкилотига эшик очиб бир

куни Жондордан Маҳмуд келганидек, Хиром ҳам ўз оёғи билан қўққисдан қадам ранжида қилиши мумкин, бунақа воқеалар ўзи шундай тугайди, деб ўзи ўзини бунга ишонтирас, остоңада кўринган ҳар бир одамдан Хиромга хос аломатлар изларди.

У олдинлар Муродов фамилиясига лоқайд эди.

Энди ўзига фамилиядош кишининг дарагини әшидими, туғилган ери, ёши, туриш-турмуши тўгрисида суриштириб, ўзича бир аниқлик киритмагунча тинчмас, тунлари ухлай олмасди.

Каримнинг ҳаётидаги бутун ўзгаришлар устига, яна бир ажиг ўзгариш...

...У Жондорга бориб, Хиромни қидиришга тушганидан буён ўнгиде нечундир Ладога соҳили, «Ўзбекистон» кемасини деярли эсламай қўйганди. Аммо тушларида ҳамон ўша соҳил, ўша кема хаёлида жонланар, ҳамма гап шундаки, тушларида зангори кўл жимирлаб, сув остидан ихчам, эртаклардаги сингари жозибали «Ўзбекистон» кемаси аста кўтарилар ва сувда енгил сузиб кетарди...

Аттанг! Карим қанчалик саъй кўрсатмасин, унинг уринишларидан ҳадеганда натижа чиқадиганга ўхшамасди.

* * *

Унга Муродовлар хат ёзишди. У жавоб ёзди. Кейин, Муродовлар Жондордан Каримни суроқлаб келишди. Бир кўрган таниш, икки кўрган билиш: икки ўртада ўз-ўзидан илиқ бир муносабат қарор топди.

Кейин, Каримнинг яна Бухорога йўли тушди. У яна Жондорга борди.

Карим Жондорда бу гал катта давра, тўй устидан чиқиб қолди. Ака-ука Муродовлар қатнашишлари зарур экан. Каримни ҳам қистаб таклиф қилишди.

Бошда ҳамма нарса рисоладагидек бўлди: тўйхонада уларни мамнун қаршила, давра тўрига хурмат билан ўтқазишиди. Одамлар тўпланишгунча зерикмасликларини сўраб, икки чойнак кўк чой ҳам келтиришиди.

Бироқ, одамлар тўпланишиб, тўй авжига чиққа, кутилмаганда, тошкентлик меҳмон, деб Каримга сўз беришиди. Карим тўй әгаларини табриклаб, ўрнига ўтирган заҳоти эса, бир гуруҳ нотанишлар уни қуршаб, қадаҳ тутган ўнлаб қўллар унга томон чўзилди.

— Яхши гапирдингиз. Раҳмат!.. — Миннатдорчилик билдириши нотанишлар. Сўнг дарҳол бошқа кўчага уриб кетишиди:

— Сизларнинг тарихларингизни эшитганмиз, Хиром!..

— Яшанг, ҳамқишлоқ!..

— Хурсандмиз, шунча йил ўтиб, топишганларингга. Охиригача оласиз...

— Қойил, Хиром...

Карим Жондорга ҳам, тўйга ҳам келганидан кўнғлида алланечук пушаймонлик ва ўзи ўзидан норозилик ҳис этди. У қишлоқдагиларнинг воқеага бундай муносабатини етти ухлаб тушида кўрмаганидан эсанкираб қолди. Шу тўс-тўполон ичидан тўнғич Муродовнинг кимгадир ўртанча укаси ҳақида айтган гапи унинг қулоғига чалинди:

— Биринчи топганимда, бормайман, деган. Қочиб кетган ёнимдан. Қайсаарлик қилган. Уни детдомдан уйга бошлаб, одамлар орасига олиб киргунимча, она сутим оғзимга келган, тўғриси...

Карим бу гапни олдин эшитмаганди. У Баҳромни, акаси сўроқлаган пайтда, «Болалар уйи»дан сакраб-ўйноқлаб уйга йўл солаверган, деб ўйлаганди. Аслида, бошқача экан. Карим ажабланди: наҳотки Баҳром акасига дарров бўйин бермаган бўлса? Наҳотки, болакай ўшанда уйдан етимликни афзал кўрган? Йўқ, бунга у тез тушунди: Баҳромнинг ўз турмуш тарзини ўзгартириб, уйга йўрғалаб кетавермагани табий. Доим ҳам ҳаёт кишига илк туюлганидан анча мураккаб!

Лекин бу гапнинг бугунги даврага, Каримга нима алоқаси бор?! Карим шу палла сархуш, паришон ҳолатда, бунинг мағзини чақолмади.

У на қишлоқдагилар, на Муродовларга — на Хиром, на ўзи тўғрисида тушунтириш берди. Бу ҳақда сўзлашга унинг қурбими, журъатими етмади.

Аммо Карим бу гал Бухородан Тошкентга бир озилини фаш бўлиб қайтди.

Тошкентга қайтгач, бутун ҳақиқат унга гўёки, мана мен, дегандек секин-аста юз оча бошлади. Карим ўзининг Хиром эмаслигини аввалдан очик-оидин айтганига қарамай, ака-ука Муродовлар унинг ўз укалари эмаслигига ишонишмаган. Ишонишмаяпти. Ишонгилари келмаяпти! Нима учун?! Булар Каримни, афтидан, шунчаки бош буряпти, кўниумаганидан ҳозирча ёвойилик, қайсаарлик қиляпти, деб ўйлашяпти. Унинг бегоналиги

ҳақида гап йўқ; қўйиб берса, бу ҳали қочиб кетиши ҳам мумкин деб, шундай бўлишидан қўрқишяпти, холос. Буларга қўшилиб, қишлоқдагилар ҳам, — у эътиroz билдирисин-билдиримасин, — унинг бегона эканлигига ишонишдан кўра кўпроқ ишонмасликка мойил. Уларни ҳам фақат энди Каримнинг ўзини қандай тутиши қизиқтиряпти.

Муродовлар, нима бўлганда ҳам, Карим қолиб, воқеага ўз билгиларича тўн бичишган, Жондорда Каримни даврада, қишлоқдагилар олдида — эҳтимолки, ўзлари истамаган ҳолда — бир оз ноқулай аҳволга солиб қўйишганди. Карим, шу боисдан, Жондорни, Бухорони бу гал Муродовлардан сал ўпкаланиб, ўзига нисбатан муносабатдан иззат-нафсими оғриб, тарк этган эди.

У Тошкентда ҳам уч-тўрт кун асабийлашиб, фашланаб юрди.

Ниҳоят, бу ҳам ўтди. Карим, Муродовлар дунёдан умидли, меҳр-оқибатли, олиҳиммат кишилар бўлишганию уни ўз укалари деб билиб, бунга сидқидилдан ишонишгани учун улардан ўпкаланиш, инжишга ҳаққи йўқлигини ҳис этди. Муродовларни ўйлаб куюнган, тўйда Каримни кўриб суюнган қишлоқдагиларни ҳам айблаб бўлмайди. Буни деб тажангланиш кулгили.

Ахир, Каримнинг ўзи Хиромнинг борлигига, топилишига ҳаммадан кўп ишониб, уни бир неча ойдан буён қидирмаяптими?! Карим бошқаларнинг йиллар давомида шундай умидланиб юришганига албатта тушуниши керак эди. Жондорликлардан кимdir балки Биродарлик қабристонларини айланиб, охир-оқибатда Ленинградга, Ладога соҳилига бормаган, «Ўзбекистон» кемасига тўқнаш кёлмагандир. Аммо буларни ҳам, бари бир, уруш фожиаларидан қанча воқиф бўлишмасин, кеманинг чўкиб кетганига ишонтириш қийин. Карим сингари, буларга ҳам, кема ҳамон сувда енгил юзиб юргандек туюлмоқда. Бунинг учун бирордан гина қилиш жоиз эмас.

Карим, ўзини бепарво тутиб, Муродовлар билан олдингидек муносабатни давом эттиравераман, деган хаёлга борди. У яна ўйлади: Муродовлар менинг бегоналигимга ишонишмаса ишонишмасин, мени укалари деб билишса билишаверсин, бирорларга, шу бизнинг укамиз бўлади, дейишса дейишаверсин. Мен индамай, Хиромни қидиравераман. Хиром топилса, кўп ўтмай, ҳамма нарса ўрни-ўрнига тушади.

Бироқ, шу кунлар унга нотаниш бир кишидан хат-
келди:

«Салом хати.

Ассалому алайкум, бизни билмаган тогажоним. Ах-
волларингиз қандай, яхшими? Соғ-саломат, чарчамас-
дан ишлаб юрибсизми? Ҳорманг ишлар билан.

Тоға, бу хат кимдан экан, деб ҳайрон бўлманг. Ко-
ракўллик Гуландом опангизнинг ўғли Болтабойдан.
Суюкли тогажон, сиз Баҳромбой тогамнинг уйига ке-
либ кетган экансиз. Мен сизнинг адресингизни ўша
жойдан олдим. Бизнинг уйимизга келмаганингиздан
онам ниҳоятда хафа бўлдилар. У киши айтдиларки, Хи-
ромбой ёшлигида, отам ўлганларидан кейин, кимсасиз,
қаровсиз қолган... Майли, у кунлар ўтиб кетди. Келинг,
энди бир-бировимизни йўқлаб, борди-келди қиласилик.
Тоға, мен бу ерда сиз билан Тошкентда ўқиган бир-икки
ўртоқларингизни танийман. Уларнинг қўлида сизнинг
расмларингиз ҳам бор экан. Келтириб кўрсатишди.

Хўп, тогажон, ёзётган мактубимни тугаллайман.
Қисқагина ёздим. Хатоси бўлса, кечирасиз. Хайр, тоға,
соғ бўлинг. Хатимнинг жавобини интизорлик билан
кутаман. Жиянингиз Болтабой».

Карим хатни ўқиб, худди Жондордагидек эсанки-
раб, паришонланиб қолди. У ҳовлиққанча олдинга бо-
саётиб, кучли бир қўл зарбидан бирданига яна орқага
тисарилган одамга ўхшарди.

Карим шу кунлар маълум муддатга ўзи ўзини алда-
гани, уни домига тортган гирдобдан осонгина чиқиб
қутулишга беҳуда уринганини ҳис этди.

Йўқ, бир томондан, Муродовлар Каримни укалари
деб қабул қилишлари, иккинчи томондан, бунга у ҳеч
қандай муносабат билдирамаслиги мумкин эмас! Бун-
дай пайтда бепарволик кетмайди. Сен ўзинг учун ҳам,
бошқалар учун ҳам ёки укалик, ёки бегоналилк йўлини
тутнишинг шарт. Учинчи йўлни қидирмай қўя қол.

Қўққисдан энди олдин ўйламаган бир гап унинг
хаёлига келди; дейлик, Муродовлар кимларгадир уни
укалари деб танишириши. Карим ҳам илож-ноилож,
Муродовларнинг кўнгли учунми, одоб юзасиданми, бо-
рингки, тўйда бўлганидек, довдираб-гарангсиб қолга-
ниданми, ўзини ука ўрнида тутди. Ҳуш, бора-бора бу-
нинг охири нима бўлади?! Каримни яхши таниган,
унинг ҳаёт тарихини озми-қўпми билган одамлар наз-

дида кунлардан бир кун у етти ёт кишилар уйига укалик даъво қилганча бостириб кирган, уялмай-нетмай бемалол айланиб, меҳмон бўлиб юрган ёлғончига, товламачига ўхшаб қолмайдими?! Буниси майли. Кечада Жондорда, бугун Қоракўлда тарқаган гап эртага Бухорога етиб келади. Бухоро ўзи, чор-атрофи бағрини тинимсиз шамол ялаган яйдоқ дашт эканлигиданми, шунаقا воҳа — бу ерда гап одатда бир жойдан иккинчи жойга енгил кўчади. Қисқаси, Бухорода, ҳеч кимнинг озор чекишини истамай, бағри кенглик, валломатлик қилаётган Каримнинг шўрига шўрва тўкилмайдими?! У ўзини тарбиялаб, вояга етказган ота-онасининг юзига қандай қарайди?! Опалари, укаларига нима дейди?! Буларга воқеани тушунтиролмай, буларнинг наздида ҳам ер ёрилиб кириб кетадиган аҳволга тушмайдими?!

Карим хат баҳонасида чексиз изтиробга чулғанди. У чиндан Муродовларнинг укаси бўлсалайди, эҳтимолки, бунчалик азобланмасди! Ўзини эркин тутар, Жондорга бориб, акалари бағрига отилар, уларни танигантанимаган одамлар билан бирга суюнар, Муродовларнинг қоракўллик қариндошлари ёзган мактубга ҳам эринмай жавоб қиласди. Аммо, ҳозирги шароитда бош қотиб, юрак зирқирайди, ноҷорликдан ўртаниб тураверасан. Бировларнинг сифинишини билган ҳолда, уларнинг неча йиллик умидини кўкка совуриш сенга оғир. Бегоналигининг ҳадеб таъкидлашга тилинг бормайди. Шунинг баробарида, бировларнинг укаси бўлиб қўя қолишинг мумкин эмас. Бунинг иложи йўқ. Одамларга охир-оқибатда бир куни бу ўйин кўрсатгандек туюлиши дард устига чипқон бўлади. Сен қийналишга мажбурсан, оғани!

Хўш, Карим мабодо чиндан ҳам Муродовларнинг укаси бўлса-чи?!

Буни у аввалига шунчаки лоқайдлик билан хаёлидан кечирди. Аммо кейин, бу ўй уни домига тортиб, теграсида қуюндек чарх ура бошлади.

Бундай деб ўйлашга ҳам маълум даражада асос бордек эди. Шу боисдан, Карим бундан қочиб қутуломади.

Мана энди, илк дафъа Каримнинг кўнглида ўзининг Карим эканлигига шубҳа туғилган, фақат туғилиб қолмай, ўру қирда от чоптирган суворидек, унда бўлган бир қадар осойишталикни ҳам емириб ташлаган эди.

Карим шу дамгача умрида ҳеч қачон ўз ҳаёти тўғ-

ғисида жиддий үйламаган, буни баъзан уйлаш керак-лити хаёлига келмаганди. У ҳар қандай тинч, бахтиёр инсон сингари ўз ҳаётидан узуқ-юлуқ манзараларни эслаб, қолганини қолдириб кетаверишга одатланганди. Худди шу сабабга кўра, биринчи жондорлик Маҳмуд-ни учратганида ҳам таржимаи ҳолини енгил-елни гапириб берган эди.

У, мана энди, юрагида от дупурлатган шубҳадан фориғ бўлиш ёки муайян қарорга келиш учун бутун ҳаётини бир ипга тизиши, ҳаммадан ҳам, болалик кунларини хаёлида аниқ жонлантириши талаб қилинганди. Карим бу талабни бажариши керак.

У бошидан кечган воқеаларни шошмасдан эслашга урина бошлади.

Ота-онанинг Каримдан катта тўртта қизлари бўлиб, Каримни уйда, тўнгич ўғил, дейишарди. Бу, аслида, тўғри эмасди. Ундан олдин ҳам бир ўғил дунёга келган, аммо бола ақлини таниганида йиқилиб хасталанганд... эрта кўз юмган эди. Фарзанд доғи ўшанда отанани қаттиқ куйдирган бўлса керак, болакайнин улар ҳамон баъзан, жуда ақлли эди, деб хотирлаб туришади. Қизиги шундаки, уларнинг Каримдан кейинги биринки фарзандлари ҳам нобуд бўлган, аммо булар уйда деярли хотирдан кўтарилилганди.

Үруш ва урушдан кейинги оғир йиллар эканлиги-данми, ота оддий касб-кор кишини қабилида умргузаронлик қилганию она, асосан, уйда ўтириб фақат қўли бўшаганида тикиш-бичиш билан шуғулланганиданми, хонадонда турмуш мاشақатли эди. Нон топиш мушкул, янги бир уст-бошга эришиш эса Сулаймон тахтини эгаллаш билан тенг бўлганидан болалар ортиқча орзу-ҳавасга ўрганишмаган эди. Уларнинг мурғак юрагида орзу-ҳавас чашмаси қуриётганига ота-она парво қилишмас ёки буни пайқашмасди. Умуман, бу хонадонда ҳамма — ога-она ҳам, болалар ҳам — ҳар ким ўз ташвиши билан ўзи банд, ўзи билан ўзи овора эди. Лекин, шунга қарамай, хонадон аъзолари бир дастурхон атрофида ўтиришиб, бир майизни қирқ бўлиб ейишар, ўзларини тўқ-мамнун кишилардек тутишарди. Булардан ҳеч бирини бахтсиз деб бўлмасди. Аксинча, чироқ хирагина милтираган кулбада ҳамманинг чеҳраси очик, кўзи порлар, қандайдир ёрқинлик, фараҳ, бахт ҳукмрон эди.

Булар нега мамнун юришиб, нимадан бахтиёр бўлишганига тушуниш қийин эди. Уларнинг эгнига ўхшаб,

уладар турган уй ҳам, ҳовли ҳам эски, хароб эди. Уй ертүлгага ўшшаган — зах, қоронғи. Ҳовли деворлари чиригаң қофозни эслатади. Буни ўзи, оғизни тұлдириб, ҳовли деб ҳам бұлмайды. Қийшайиб-пачоқланған қандайдыр қути. Каталак... Уйдаги бутун рух, кайфият, чамаси, отага боғлиқ эди. Етим ўсиб, ёшлиги амирлик даврида ўтган, күп йиллар бирөвлар эшигига, ғарифураболикда юриб, муҳтожлик, ҳуқуқсизлик, сарсонлик жабрини чеккан бу киши соддалик, беозорлик, осойишталиқка муҳаббат, одамларга нисбатан чексиз шафқатга ўрганған эди. Ота умрида ҳеч қағон болаларидан биронтасыга құл күтартмаган, құл күтариш тугул, уларнинг иззат-нағсиины оғритадиган бир оғиз аччиқ сүз айтмаганди. У болаларидан ранжиганида ҳам, улар эмас, ўзини айблагандек бир четга ўтиб, чүнқайиб ўтирап, болаларнинг ўзи инсофға келиб, узр сўрашини кутарди. Энг муҳими доимо озни күп ўрнида кўриш, қаноат қилиш унга хос эди. Унинг шу хислатлари хотини, болаларига ҳам юқсан, хонадонда ҳамма арзимаган нарсаларга суюниб, шукронга билдиришга одатланғанди. Шу бонсдан, машаққатли кунларда ҳам улар хонадонини фароғат, мамнуният, хурсандчиллик, ҳазил-мутойиба, ўйин-кулғи тарк этмаган эди.

Карим тахминан тўрт-беш ёшларида ақлнин таний бошлаган эди.

У онаси, опаларига индамай, уйдан ташқарига сирғалиб, гоҳ ҳовли, гоҳ дарвозахонада, гоҳ эшак-арава зўр-базўр ўтадиган тору таиг күчада тупроққа қоришиб, ўйнаб юрган пайтларини ғира-шира эсларди. Нечундир, ўша йиллари ёзда офтоб пойабзал ичида оёқни куйдириб, қишида кўпинча дарвоза очилмайдиган даражада кўчани қор босгани ҳам унинг хотирасида сақланған эди. Бир йиллари, ота яхшироқ яшашга умидланған бўлса керак, улар шаҳардан Когон атрофидаги қишлоқларга кўчишиб, кейин яна шаҳарга қайтишганди. Бепоён дала-дашт бағридаги бу қишлоқларда, шабнам тушган ўтлоқларда юргурғани, дараҳтларга чирмашиб, лойқа сувларга шўнғигани ҳам Каримнинг ғира-шира ёдида эди.

Карим болалигига Когондан бўлак, отасининг қариндош-уруғлари яшаган Фиждувон, Қизилтепа ва бошқа ерлардаги турли қишлоқларга — гоҳ отаси ёнида, гоҳ қариндошларга қўшилиб, бир неча марта борганди. Йланг-биланг тупроқ ўйлар... икки ён томонда кўзга

ташланган түя урқачидек аллақандай тепаликлар... арава... от ёки хачир минган, түркі-тароватидан хаёлдаги Хұжа Насриддинни эслатган кишилар... Кейин, қишлоқ; бири йўл бўйида, бири йўлдан ичкарида жойлашган пахса деворли ҳовлилар, қўнқайган пасти-бaland уйлар... Карим энди буларни ҳам худди тушда кўргандек, болаликда ўқиган бир эртакдек хотирларди.

У беш-олти ёшларида ажабтовур ҳунарлар кўрсатган. Қўчадан ўтиб кетаётган арава ғилдираги остига, қани, буёғи нима бўларкин, деб оёқ суқади... Томдан бенарвон тушишга уринади... Ӯшанда нега бундай қилганига ҳамон тушунолмайди. Лекин бу шумликларни-ю, булар эвазига онаси неча марта қулогини бураб, орқасига туширганини яхши эслайди.

Ақлга киргани сайин, шўхликлар даври тугаб, Ка-рим кундан-кунга машаққатларга юзлана бошлади. Уерни қалин қор қоплаган қиши кунлари қуроқ жилдни елкасига осганча, тириқ калишни судраб, мактабга қатнаганини эслар, келажакда ўзи ўз кунини кўришга мажбур эканини ҳис этгани, ота-онаси ҳам уни шу йўлга йўллашганидан, еттинчи синфни битириб-битирмай, гоҳ пилла саралаш корхонасида уймалашиб, гоҳ трактор ремонти заводида шогирд тутинишга ҳаракат қилгани, ниҳоят, пахта заводи эшигига келгани — ўқишга киргунча ҳаёти шундай ўтгани, бу воқеаларнинг барчаси унинг кўз ўнгиди, илк болаликдаги сингари гира-шира эмас, яхлит бир манзарадек жонланар эди.

Каримга уйда, олдинги ўғил нобуд бўлиб, у тўнғич ўғилга айланиб қолгани учунми, аввалдан, умуман, анча эҳтиётлик билан муомала қилишганди. Карим эса, аксинча, ўзига-ўзи бирорнинг ўрнини олгандек туюлганми, уйдагиларнинг муомаласидан негадир бир оз сиқилиб ўсан, хонадонда қандайдир бегоналиқ, қадди-қомати тикланмай туриб, кўнглида чоллардек алланечук ёлғизлик ҳис этганди. У бошқаларга нисбатан кўпроқ ўз ташвиши билан банд, ўзи-ўзи билан овора кўйда кун кечирган — уйда унга қанчалик меҳр, эътибор кўрсатишса, шунчалик инжиб, асабийлашиб, уйдан ҳам, уйдагилардан ҳам узоқлаша бошлаган эди. Карим, эҳтимол, шу боисдан, хонадондаги ноchorликдан туғилган машаққатларни ҳам бошқалардан кўра теран англағани учун кўнглида бунга қарши норозилик, исён уйғонганди. У ўқишга киргач, инини тарқ этган парранда сингари бундан сунг бутун ҳаёти энди фақат биргина ўзига боғлиқ, ўз зиммасида эканига қаноат ҳо-

сіл қилған ва балкі, шундан дір, Ташкентдан уйға ойда-йилда, олдингидан баттар қынтынниб, меҳмон қабилица бориб-келишга одатланғанды. Үқишиң битириб, турмушдан маълум даражада тинчигандан кейин, у үз инсонлигига қайтиб, ота-она, туғилиб-улғайған хонадон қадриға ета бошлаган, аммо шунга қарамай, унинг қони-жонида ҳамон бары бир андак ёввойилик ҳам сақланиб қолғанды. Карим уйдагиларнинг бағриға сингиб кетишиң истаган, бироқ мудом нималардир бунга хәлал берғанды. У хонадон аъзоларидан ҳеч ким билан, ҳеч қачон орзу қилғандек очиқ-ойдин муносабатда бўлмаган, ҳаммадан ҳам ўтиб тушадиган жойи ҳеч қачон уйда үзини уй эгасидек тутолмаганди. Ҳозирги кунға келиб, шароит анча үзгарған эди. Үнинг отажоҳи, онажони қариб қолишган эди. У илк дафъя булар олдида бурчли эканини ҳис этиб, қирқ йил умри күнгилдагидек йўсинда ўтмагани, тўнғич ўғилга муносиб иш тутолмаганидан, бошдан табиатида негадир бунёд бўлган худбийликми, бемеҳрликми сабаб бўлиб, бурчини оқлаёлмаганидан юрагида изтироб чекиб юрган пайти эди. Карим энди ҳаётнинг ниҳоятда мураккаблигини тушуниб, хонадон қисматига жилла қайғуриб қарашни одат қилған эди.

Хўш, болалик кунларига бундай осойишта, узоқ кўз ташлаб, ўтган воқеаларни хотирасида тиклагандан кейин, у үз ҳаёти тўғрисида нима дея олади?

Карим юрагида от дупурлатган шубҳадан, дарёда тўлқинлар қирғоқдан-қирғоққа суриб, қирғоқдан-қирғоққа итқитган кишидек, ноchor ва таҳлиқида эди. Шунинг баробарида, у яна худди қарама-қарши икки қутб орасида — икки ойна ичига кириб қолған қовоғаридек, кескин уринаётганга ўхшарди.

Карим жондорлик Муродовларни, амалда бориб улар билан танишгунча билмасди. Бунинг устига, уларни ақалли зигирдек ҳам эсламаяпти. Лекин...

Бу ҳали ҳеч нарсани белгиламайди. Бунга асосланниб, муайян қарорга келолмайсан.

У бир-бирига зид ҳаёлларга чулғана бошлади.

Масалан... Карим асли Жондорда туғилған. Қаровсиз қолиб, гўдаклик пайтида болани давлат тарбиясига топширишган. Шу алғозда у Жондордаи бир куни Бухорога келган. Кейин, мўмин, одампарвар киши эканлигидан, ота уни үз қарамоғига олган. Дарвоҷе, ўшанда бу киши бекатда ишлаган, бир ердан иккинчи ерга узлуксиз кўчирилған норасидалар аҳволини яхши бил-

тан. Күнгли ачиганидан, шу ишга жазм этган. Балки, хонадонда түнгич ўғил дунёдан ўтгани сабабли, тоқат-сизланиб, шундай қилингап... Воқеа шу тарзда рўй бериши мумкиниди?! Мумкин эди!..

Пўқ!.. Уруш пайтида қўли қисқа, шунингсиз ҳам тўртта фарзанди бор аёлманд киши боқиш учун бола олмайди. Бунига катта журъят керак. Ота эса қанчалик бағри кенг бўлмасин, журъатли эмасди...

Масалан... Нобуд бўлган тўнгич ўғилни уйда ҳамма, айниқса ота ардоқлаган-ку, ахир. Демак, балки ота ўзи болани боқиш учун олмаганида ҳам, унинг кўнглидаги дардини билишиб, жондорлик тоға-тоғаваччалири бола келтиришган, ота бунга жон деб розилик бергаандир? Ў, эҳтимолки, Жондорни эслаб-эсламаслинин текшириш учун, Каримни кичкиналигида бир қур қариндошлари уйига олиб борган, айлантириб келгандир. Тўрт-беш ёшлиарда бўлган Карим балки шупинг учун ҳам ўзининг бу саёҳатини ҳамон қандайдир энти-киб эслар?..

Пўқ... Отаси Каримни фақат Жондор эмас, бошқа қишлоқларга ҳам бошлаб борган. Бу табиий ҳол. Ота уни тўнгич ўғлим, деб етаклаб юришни ёқтиради. Қолаверса, қариндошлариниг бирорвга бола келтириб бериши ақлга сиғмайди.

Масалан... Карим кичик бир воқеани эслади. У тўрт, укаси икки ёшлиарда эди. Укасини эргаштириб, негадир бир куни шаҳардан ташқарига чиққанча, боши оққан томонга қараб кета бошлади. Қаёққа кетмоқчи эди?! Нима учун?! Билмайди. Ота уларни ҳовлиқиб-хансираганча қидириб, ниҳоят, топди. Ушанда уй алғов-далғов бўлган эди. Кейин анчагача бу воқеани гапириб юришганди. Карим ўша пайт шуурсиз бир ҳолатда туғилган — киндик қони томган гўшани қидирмаганимики?!.

Йўқ... уйдан чиқиб, баъзан тентираш барча болаларга хос. Бу нари борса, шўхлик, шумлик бўлиши мумкин...

Масалан... Карим энди уйдаги бир суҳбатни эслади. Ота унинг қайсиdir опаси тўғрисида, қиши эди, туроқхонадан чопонимга ўраб, кўтариб келганман, деб ҳикоя қилди. Мени-чи, деб қизиқсиниб сўради Карим. Сени ҳам шундай кўтариб келганман, деди ота бу ҳақда гапиришни истаб-истамаган кўйда. Карим ёзда туғилган, чопонга ҳожат йўқ эди. У отасининг гапидан қаноатланмади... Үмуман, Карим ўзининг уйдами, туро-

руқхонадами туғилганини билмас, буни бир неча марта сурштириб, аниқ жавоб ололмагани ҳануз ёдида.

Ота-она нечундир унинг туғилишига тегишли саволларга ҳамиша мужмал жавоб қайтаришарди. Улар сир очилишидан күркүшиб, шундай қилишган бўлсанчи?!

Иўқ... Бизда ота-оналар бола тарбиясида қуюшқондан чиқмасликка одатланишган. Қаримга ҳам, шу бойсдан, бу тўғрида ортиқча гапиришмаган...

У икки ўт орасида ўртаниб, ахийри бундай қарорга келгандек бўлди.

Уларнинг фамилияси бир. Бухоролик Муродовлар оиласи шундай фамилияли жондорлик болани топиб, тарбиялашига ишониш қийин. Эртакда бунаقا бўлиши мумкин. Ҳаётда эмас! Қарим мабодо ўз уйи қолиб, бошқа хонадонда тарбияланганида, бу ҳозирга қадар қайсиидир йўсинда бари бир сезилиши ҳам керак эди. Ҳолбуки, ҳамма нарса дабдурустдан рўй берди. Демак, унинг аввалдан туттган йўли тўғри. У фақат Хиромни қидира олади, аммо Хиромга айланолмайди...

Қарим яна, Хиромни қидиравераман, уни албатта топиб, акалари билан учраштираман, деган фикрга борди. Бу йўлда ҳар қандай машаққатга миқ этмасдан бардош беришга, худди шу тарзда чигалликини очишга чоғланди.

Бироқ буни у эплаёлмади...

* * *

Қарим энди Хиромни бир пайтлардагидек астойдил қидиришга киришолмади.

Бунинг устига, у орадан икки ойча ўтгац, иш юзасидан Бухорога борди ва қизиқ... Хиром эмас, кўнглида ўз ҳаёти тарихини аниқлашга кўпроқ қизиқиш ҳис этди...

Қарим бир гал отаси билан уйда ёлғиз қолиб, ҳар тўғрида гурунглашиб ўтириди. Шу паллада уни бирдан очиқ сўзлашиб, отадан ўзи ҳақида сўраб-сурштириш истаги шунчалар ўртаб юбордники... Аммо бунга боти-нолмади...

Кейин ойиси билан ёлғиз гаплашди. Бу сұҳбатда ҳам ўша ҳолат уни тарк этмади... Кейин опалари билан ўтириб, булардан ўзи ҳақида сўрашни мўлжаллади...

Кейин ҳовлида ойисини кўришга келган кайвони кампирни шунчаки гапга солишни ўйлади. Бу кампир

бир пайтлар маҳалладаги бутун болаларга доялик қилган эди. Аммо Карим қайта-қайта оғиз жуфтлашдан нарига ўтолмади...

У күркди.

Унга нечундир аччиқ бир ҳақиқат фош бўладигандек, маълум тартибда давом этаётган ҳаёт издан чиқиб кетадигандек туюлди. Карим, бундан бўлак, ҳақиқатни аниқлашга уриниб, одоб чегарасини бузишдан, жондорлик Муродовларга баҳт беролмаган бир пайтда, ўз уйидагиларни баҳтенз қилиб қўйишдаи ҳайнқди...

Унинг юрагида, шунга қарамай, ўзи ҳақда кимдандир сўраб-суринтириш истаги, ўз ҳаёт тарихига қизиқиш ҳисси қолаверди!

У Жондорга бу гал бормаганим маъқул, деб ўйлаганди. Уйда отасининг ҳам, онасининг ҳам бир оз тоби йўқ эди. Устига-устак, шахардаги мактабдошлари ундан учрашишни сўрашганди. Тўғриси, Бухорога ҳар бсрганида, унинг Жондорга ҳам ўтиши шарт эмасди.

Аммо, юрагидаги қизиқиши, истакми, уни бенхтиёр йўлга бошлади.

Карим Жондорга етиб боргач, ўз ишидан тезда норозиланди. Кўнгли ота-онасидан алланечук безовтланди. Мактабдошлари олдида бебурдлик қилганидан ғашланди. Айниқса, Бухорода аниқланмаган ҳақиқатни бу ердан қидиришнинг телбалик эканини англаб, асабийлашди.

Унинг кайфияти ақа-ука Муродовларга ҳам юқди. Бу гал дастурхон бошида бир-бирларига тикилиб, бир-бирларидан гап кутиб ўтиришди, холос. Суҳбат қизимади. Икки ўртадаги муносабатни ёритиб, чигалликни ечадиган бирон-бир воқеа рўй бермади.

Тунда Карим алаҳлаб ёмон тушлар кўриб чиқди. У саҳардан йўлга отланди. Шошмасликнинг иложи йўқ: ота-онаси билан тезроқ учрашишдан ташқари, аэропортга бориши, бугун Тошкентга қайтиши керак эди.

Муродовлар уни кузатиш пайига тушишди.

Бир пайт дарвозадан Каримнинг эски таниши — Маҳмуд кириб келди. У Каримни машинада шаҳарга, сўнг аэропортга кузатиб қўйишини айтди.

Жондордан Бухорога қайтаётиб, йўлда улар деярли гаплашишмади.

Уйда отанинг ҳам, онанинг ҳам ахволи оғирлашган, икковлари хонанинг икки бурчида кўрпа-тўшак қилиб ётишар эди. Карим ота-онасини шу ҳолда ташлаб қишилоққа кетганидан Маҳмуднинг олдида, Маҳмуд билан

бошлашиб келганидан чол-кампирнинг олдида қандай-дир хижолат чекди. Худди шу аснода у ота ҳам, она ҳам ўзининг юриш-туришидан хабардор эканини бирданига ҳис этди. Ҳозир яна ҳеч нарсага қарамай, Тошкентта жўнаётганини ўйлаб, ўнғайсизланди. Кейин, унга ўзи ота-онасига аллақачон хиёнат қиласан-у, ҳамон хиёнат қилаётгандек бўлиб туюлаверди.

Карим одатда, осойишта хайрлашиб, уйдан чиқиб кетаверарди. Аммо бу гал отаси ҳам, онаси ҳам нечундир кўзларига ёш олишди. Каримнинг хаёлидан, кейинги келганимда буларни кўраманми, йўқми, деган гап бекчи ва дунёнинг бебақолигию бевафолигини ўйлаб, беихтиёр унинг ҳам киприклари намланди.

У Маҳмуд билан уйдан чиқиб, кўча бошида турган машина томон кескин одимлади. Муюлишга етгач, шунчаки тўхтаб, орқага ўгирилиб қаради.

Одатдагига зайд ва айни сонияда кутилмаган - бир ҳолда, қадрдон кулба остонасида унинг ота-онаси — соч-соқоли оппоқ օқарган, оппоқ кийинган фариштадек чол, бошини одмигина катта рўмол билан танғиганиданми, увоққина қиёфага кирган кампир қотиб туришар эди. Булар шу паллада бир пайтлар ўғлини олис сафарга — жанг жалалга кузатган мўйсафиidlарни эслатишарди.

Каримнинг энди чол-кампирними, ўша мискин мўйсафиidlарними ўйлаб, кўзлари жиққа ёшга тўлди.

Машина, ниҳоят, аэропортга йўл олди.

Карим Маҳмудга юзланди.

— Мени ўзи нима савдоларга солдингиз, Маҳмуд ака?! — деди у. — Бир бармоғимни тишласам, иккинчиси оғрииди. Қийналиб кетдим иккى ўртада...

— Қийин, албатта, — пицирлади Маҳмуд. — Менимча, бунақа ишда эзилиб юришдан, тўғрисини тан олиб қўя қолган маъқул бўлса керак...

— Тўғриси қанақа?

— Чол-кампир сизни тарбиялашган. Сизга меҳр га қўшилиб, кўп меҳнатлари сингган. Лекин сиз буларга кам ўшайсиз. Тупроғингиз бошқа ердан олинган...

— Жондордан!

— Менимча, шунақа. Мен эмас, буни бутун қишлоқ гапирияпти...

— Қишлоқ гапираверади, — деди Карим, — Мен ҳам асли жондорликман. Отам туфайли, — деди у. — Лекин мен ўзимнинг етти пуштимни билмайман. Муродвлар ҳам... Биз улар билан, балки бир илдиздан

усиб чиққандирмиз... Шундай булиши ҳам мумкин. Демак, бу сиз ўйлагандан кўра мураккаб. Ҳамма бало шундаки, етти пуштни қўйинг, биз ўз-ўзимизни яхши билмаймиз, Маҳмуд ака...

— Нега ўзимизни билмас эканимиз?! — таажжуб-ланди Маҳмуд.

— Мен кўп ўйладим. Лекин ўз ҳақимда, масалан, ҳозиргача ишонч билан, ундан ёки бундай, деёлмайман. Тўғриси шу, Маҳмуд ака...

Машина аэропортга стиб келган эди. Улар ўйчан хайрлашишди.

Карим самолётлар учиб-қўнадиган майдонга чиққанида, кузатувчилар уюлиб турган темир панжара ортидан кимнингдир нидоси унинг бехос қулоғига чалингандек бўлди:

— Хиром...

У, мени бирор ҷақирияпти микин, деб ўйлаганча қайрилиб, панжара томон кўз ташлади.

Бошқа йигит экан. Аммо ака-ука Муродовларга Каримдан кўпроқ ўхшаш...

Карим йигитнинг ёнига югуриб боргиси, гаплашгиси келди. Лекин бирор билан дабдурустдан қайси йўсинда гаплашиш мумкин?! У довдираб қолди. Бунинг устига, Каримнинг ҳамроҳлари самолёт томон силжишиди. У ҳам панжарадан узоқлашишга мажбур бўлди.

Самолёт ҳаволаганида, Карим оддий бир ҳақиқатни ҳис этди: катта сувларда кўплаб Ўзбекистон кемалари сузиб юришибди. Бироқ Ладога кўлидаги кема энди ҳеч қачон сув юзига кўтарилиб, енгил юзиб кетиши мумкин эмас...

Каримнинг хаёлида, шунга қарамай, бутун воқеанинг худди якуни бўлиб, эҳтимолки, бир умрга бундай саволлар қолган эди: Хиром ким — Каримми, панжара ортидаги ҳалиги йигитми ёки бошқа бирорми?!

Хиром Муродовнинг дарагини аниқ биладиган кишилар борми?!

ОСМОН УЗОҚ, ЕР ҚАТТИҚ

1

БИРИНЧИ КИШИ

Дастурхон йифиштирилганидан кейин уйга келган бир даста янги рўзнома-ойномаларни кўтариб, у ўзига мутолаа учун ажратилган хонага кирди. Аммо дам ўт-

Май хонадан қайтиб чиқиб, апил-тапил кийина бошлади.

Куни бўйи ишда бўлган эрларининг кечқурун яна кўчага чиқиб кетиши аёлларга ёқмайди, албатта. Айниқса, лом-мим демай отланишганида, аёлларнинг беихтиёр хаёли қочади.

Эри кийиниб олганини кўриб, эндигина идиш-товоқни ювиб, уйни йифиштиришга тушган Замиранинг ҳам авзойн ўзгарди:

— Ҳа, Мансур ака, тинчликми?

— Бир нарса эсимдан чиқиби. Идорага тез бориб келишим керак...

Унинг шундай аниқ-тиниқ жавоб қайтарганига қарамай, Замира яна алланималар деб жавради. Лекин, ҳозир хотинининг гапи Мансурнинг қулоғига киргани йўқ. Тўғрироғи, бунга атайнин эътибор бермади. Чайналиб ўтиришининг мавриди эмас, керак бўлса, кейин ҳам масини тушунтиради.

Лабига папирос қистирганича, шошиб эшикка йўналди.

Аллақачон қуёш қайтган, аммо ҳаво ҳамон кундуз-гидек иссиқ, дим эди. Барча ўзини уй-уйинга, соя-салқин боғларга урганми, кўчада одам сийрак, машиналар ҳам камайиб қолганидан, шаҳар деярли бўм-бўш.

«Ишқилиб, фалокат рўй бермаган, ўт чиқмаган бўлсин! Худойим, ўзинг асрар!»

Боядан бери Мансурнинг ўй-хаёлинин шу таҳликали илтижо эгаллаган эди.

У идорадаги кабинетида яйраб чекиб ўтирганди. Ўртоқлари эшик оғзига келиб: «Уйга кетмаймизми? Етар энди!» — дейишганини аниқ эслайди. Бироқ шундан кейин, қўлидаги папирос нима бўлди? — ўйлагани билан сира ёдига тушмаётган эди.

Мансур уйда ҳам, ишхонада ҳам кўпчиликнинг раъйига қарап, ҳамма нарсада одамлар билан ҳисоблашар эди. Фақат... чекиш борасида у бирорнинг истак-хоҳишини инобатга олмасликка одатланган. Уйда боласини тиззасида эркалатиб ўтириб ҳам папирос тутатади. Ишхонада тўрт томон қоғоз эканлигига парво қилмай, кул сепгани-сепган. Хўп, буларни қўйинг... қайсиadir иили учақда сафарга кетаётуб, қўлида 50 сўм пул, хизматчи қизни ёнига чақириб, олдиндан жарима учун мановини олсангизу мен биттагина чекиб ташласам майлими, дегай одам худди шу — Мансур бўлади!

Айни сонияда — дилгир ёз ошқомида ҳам, лабида

папирос, ҳовлиққанича автобус бекатига йўл олган эди.

Бекатда анча туриб қолди. Ниҳоят, сабри чидамай, такси ёллаб, идораси жойлашган Эски шаҳарга қараб жўнади.

Машина қадим қалъа — Самарқанд дарвоза томондан юриб, ахийри беш қаватли гишти иморат ёнига келиб тўхтади.

Мансур машинадан туша солиб, қаршисидаги бинонинг бешинчи қаватидаги ўз хонаси деразасига тикилди. Бўйдор акас туплари халал берадётганига қарамай, дераза очиқ эканлиги, хонада ҳам осойишталик ҳукм сурәтгани кўриниб турарди. Хайрият! Кўнгли бир оз таскин топди.

Лекин у ўт чиқмаганига тугал қаноат ҳосил қилмагунча бу ердан кетолмас эди. Шошганича ичкарига йўл олди.

Бошини кўксига солинтириб мудраб ўтирган қорувул чолнинг ёнидан зипиллаб ўтиб, зинадан юқорига чиқа бошлади.

Бино бўшаб, чироқларнинг барчаси учирив қўйилганидан, зина йўлаги деярли қўронғи эди.

Мансур бирон нарсага қоқилиб-суқилмаслик учун эҳтиёт бўлиб, аммо олдинги шаҳд билан бешинчи қаватга кўтарилилди.

Узун йўлак — икки ён томонда каттакон ойналар борлигидан — аксинча, фира-шира ёришиб турарди.

Бошлиқнинг қабулхонаси олдидан ўтаётуб, Мансурга негадир эшик яхши ёпилмагандек туюлди. Бироқ, бунга шу пайт ортиқча аҳамият бермади. Ўз кабинети остонасига бориб, чўнтагидан калит чиқарганча, эшикни очди.

Хона йўлакка нисбатан ҳам ёруғроқ эди. Лекин Мансур барибир чироқни ёқди. Атрофга олазарак қаради.

Ёзув столида уюлиб ётган қофозлар устида уюм-уюм кул... кулдон тўла эзилган папирос қолдири... Хонада тамаки ҳиди — куюнди бир ҳид ўрнашиб қолган, бироқ Мансурнинг баҳтига ўт чиқмаган, ёнгин рўй бермаган эди!

У кўнгли тинчиганидан суюниб-бушашиб, каттакон стол орқасидаги юмшоқ креслога — ўз ўрнига бир нафас ўтиб ўтирди. Шу аснода мириқиб-роҳатланниб биргина папирос чеккиси келди! Ҳатто чўнтагидан қути би-

Лан гүгүртни ҳам олди! Аммо ўзини тийди. Ташқарига чиқиб чекканим маъқул, деган мuloҳазага борди.

Үридан туриб, стол устини папирос қолдиқлари, кулдан нари-бери тозалаган бўлди. Яна нима қилсан экан, деб столга тикилиб қолди. Столининг бир четида чойнак-шиёла турар, уларнинг ёнида электр сим гажак бўлиб ётарди.

Мансур хонада чекишдан ташқари, ўт учирувчилардан яширинча чойнакка электр қайнатгич солиб, кунига уч-тўрт марта чой ҳам дамлаб оларди. Ҳозир уйдан бир гал симни узиб қўйганмидим, йўқми, деб худди шундай ҳаяжонланиб келганини-ю, бекорга овора бўлганини эслади. Ўзича, менинг шу ишларим барibir яхши эмас, бир кун ўт чиқиши ҳам мумкин, деб ўйлади. Электр қайнатгичин стол тортмасига жойлаб қўйди. Нихоят, чироқни ўчириди.

Тун кириб қолган эди. Лекин кўча чироқлари ёқилганидан, хона боягидан ҳам ёруғ, ҳамма нарса кўзга ойдин ташланиб турарди.

У эшикни қулфлаганича, тезроқ бинони тарк этишини мўлжаллади. Бироқ йўлакдан изига қайтаётib, беихтиёр...

...бошлиқнинг қабулхонаси олдида тўхтади. Унга яна негадир эшик яхши ёпилмагандек туюлди.

Мансур яқинлашиб, ҳалқани тортиди.

Эшик ҳақиқатан ҳам очиқ эди.

Мансур котиба қизнинг баъзан эшикни беркитмай уйига жўнаб қолишини олдин ҳам кузатганди. Гарчи бунинг ўзига ҳеч дахли бўлмаса ҳамки, у ҳозир алланечук ғижинди. Бу одамлар ўз ишини ҳам тўғри бажармайди, деб ўйлади.

Кейин, шунчаки қабулхонага мўралади.

Бошлиқнинг кабинети эшиги ҳам негадир очиқ эди.

Мансур шуурсиз ҳолатда бир қадам олдинга босди. Ҳалигина унинг хонасида бўлганидек, кўчадан тушган нурдан кабинет ичи ёришиб турарди. Ҳамма нарса кундуздаги сингари ўрни-ўрнида. Қизиқ жойи... бошлиқ ҳам шу ерда эди! Уларнинг бўлим бошлиғи—Рустам Кўрғонов, столдан ён томонда, креслода бошини орқага ташлаб, қандайдир қийшайиб ўтиради. У майкачан, яланг оёқ эди. Оқ қўйлаги берироқдаги курси-лардан бирига «қийдирилган». Туфли билан пайпоғи ерда «сочилиб» ётарди.

Мансур эсанкираб, бир лаҳза донг қотиб қолди.

Құрғонов бугун бошқалардан ярим соатча бурун хайрлашиб ишхонадан чиқиб кетган эди. Үмуман, у ишга кечрок келиб, әртароқ кетаверарди Бошлиқнинг қаҷондир иши күпайиб, оқшомлари идорада қолганини ҳеч ким эсламасди. Айниқса, унинг бу ерда ҳозир-гидек алпозда ўтириши ақылга сиғмайдиган ҳол!

Мансурнинг ўринда шу пайт журъатли, қатъиятли бир киши бұлганида, албатта, останада ҳайратланиб-ғангиб турмасдан, нима гап эканлигига қизиқсиниб-чироқни ёқар, жилла құрганда келганини билдириб, йұталиб құярды. Лекин Мансур табиатан камсукум, ўта мулоҳазали йигит эди. Бунинг устига, у аввалдан ҳар қандай каттароқ лавозимдаги кишидан ич-ицида құрқар, оддий бир муносабатда бұлишдан ҳам баъзан ҳайникарди. Құрғонов тұғрисида Мансур бемаҳалда нега бу ерда ўтирипти, бирон күнгилсиз воқеа рүй берганми ёки бекорчиликдан келиб ҳордиқ чиқаряптымикин, деган хаёлга борди. Аммо бу саволларға жавоб топищдан кұра, унга үзининг бу ерга бехосдан келиб қолганини ошкор қылмаслик үнғайроқ туюлди.

У соядек сурилиб, қайтиб йұлакка чиқди.

Мансур зинадан пастга тушганида, боя пинакка кетган қоровул чол энди хаёл сурибми, күча эшиги олди-да серрайиб турарди.

— Ҳа, үғлум, нима гап?!

Қария, афтидан, уни ишхонада бир оз тутилиб қолғап, деб үйлаганди. Коровул чолта разм солиб, Мансурнинг хәёлидан, бу менинг кирганимни пайқамаганидек, Құрғоновнинг қайтиб ишхонага келганини ҳам сезмаган, албатта, деган гап ўтди.

У бир күнгли, қарияга бошлиқ тұғрисида күрган билганини айтмоқчи ҳам бұлди. Лекин, шу ондағы бу фикридан қайтди. Тилидан илиниб нима қиласы!

Күчага чиқиб, папирос тутатди.

Унинг хәёлинини—балодан нари, деб қочгани билан, барибир, Құрғонов тұғрисидаги саволлар тарк этмаган эди. «Бемаҳалда нега кабинетда ажыб бир алпозда ўтирипти? Бирон күнгилсиз воқеа рүй бермаганмик?!!»

Күчанинг иккинчи бетига ўтиб, шошмасдан, дараҳттар панасидаги ўтиргичда ярим соатлар чамаси чекиб ўтирди. У панадан Құрғоновнинг кабинети деразасынга тикилиб, балки ўриндан туриб чироқни ёқар, деб күтди. Аммо чироқ ёнмади.

Мансур деразадан ташқари, ишхона эшигини ҳам

пойлади. Бошлиқ ахир, идорадан уйига чиқиб кетиші мүмкін-ку!

Лекин әшикда хам ҳеч ким күрінмади...

2

ЯНА ҰША ВИРИНЧИ ҚИШИ

У Замирага Құрғонов тұғрисида гапириб үтірмаді.

— Менинг одатимни биласан-ку, баъзан چекаман, баъзан чой ичаман,—деб, тишинага қандай хавфсираб бориб-қайтганини хотинига обдан тушунтириди.

— Менимча, ённингизда кулдонингиз бұлса, битта-яримта папирос ҳеч нарса құлмайды. Электр ёмон!—деди хотини куюніб.—Электрдан истаган пайтда үг чиқади. Бир-икки шиша сув олиб бориб қўйсангиз бўлмайдими?

— Йўқ, сув билан иш битмайди! Чойсиз қийин. Ай-ниқса, бунақа ёзда! — деди Мансур.—Ўзи бутун идораларда биттадан самовар қўйиб, ұша үт учирувчилар қараб туришса-ю, бемалол қайнатаверса бўларди. Бирор буни ўйламайди! Уз кунингни ўзинг кўришга мажбур бўлиб қоласан...

Шундан кейин, у қайтиб мутолаа учун ажратилган хонага кирди.

Бирон соат чамаси үтириди. Бироқ ҳеч нарса ўқий олмади, хаёли chalғиеверди. Идорадаги креслода бошини орқага ташлаб, қандайдир қийшайиб үтирган Қўрғонов унинг кўз ўнгидан нари кетмас эди.

Мансур Қўрғонов тұғрисида ўйлаб, бундан уч кун бурун рўй берган кичик бир воқеани эслади.

Тушликка ўртоқлари билан кўчага чиқишиди. Унинг ўртоқлари—Наби, Рамазон, Отакон деган йигитлар эди. Тамадди қилишгач, соя-салқин боғ ичида, қадимий ёдгорлик ёнида жойлашган чойхонада үтириб, ҳар кунгидек, ундан-бундан сұхбатлашишиди.

Уша куни нимадир сабабдан Қўрғоновнинг ёнига хотини келиб кетгап эди. Гапдан гап чиқиб, йигитлар уни беихтиёр тилга олишиди. Чиройли, эртакдаги Зухрани, тұғрироғи, кинога олинган Юлдуз Ризаеванинг ёшлик йиллариниң эслатади, деб мақташди. Кимдир бегараз кўйда, баъзан кўзга яқин аёллар эркакнинг шўри бўлади, деди. Бошқаси, ҳамма нарса аёлнинг ўзига боғлиқ, деди. Бутун-бор гап шу билан тугади.

Мансур ұшанда бу гап-сўзларга эътибор қилмаган.

ди. Құрғоновнинг бүгунги ажабтovур ҳолатига бу воқеа-нинг алоқаси йўқ, деб билганидан, ҳозир ҳам аҳамият бермади. Эслади-қўйди, холос. Бизнинг қайси биримиз ҳақимизда ахир қаерларда кимлар нималар демайди. Үмуман, сұхбат содда, самимий эди.

Шуларни хаёлидан кечириб, хонада бир оз ўтиргач, толиққани-ю, энди барибир ҳеч нарса ўқиёлмас-лигини ҳис этди. Вақт ҳам алламаҳалга борган эди.

Эртаси куни эрталаб Мансур идора эшигига тасодифан Қўрғоновнинг котибаси — Мадина деган қизга тўқнаш келди. Улар ҳол-аҳвол сўрашиб, зинадан юқорига бирга кўтарилишди.

Сўнг...

Мансурни ҳайратга солиб, Мадина қўлидаги Қопчиқдан калит чиқарганича, берк қабулхона эшигини шарақлатиб очди.

Буниси майли.

Орадан ярим соатча вақт ўтиб, ҳар кунгидек қалин қизил чарм жилдни қўлтиқлаган Қўрғонов ишга келди. У кўринишидан уйда одатдагича мириқиб дам олган одамга ўхшарди.

Мансур бошлиқнинг соғ-саломат, тинч эканлигига (тунда у нима бемаъни хаёлларга бормаганди!) шукр қилиб, осойишталик туйгандек бўлди. Бу ҳам етмагандек, эс-хушидан айрилган, ҳақиқат ва рўёнинг чегарасини билмай қолган телба эмаслигига қарамай, кеча кўрганларим шунчаки бир туш, бир хаёл бўлиши керак, йўқ нарсалар кўзимга чалингандир, деб ҳам ўйлай бошлади. Мансур бошлиқ тўғрисида аҳмоқона, ножўя фикрларга боришдан кўра, шундай деб ўйлашга кўпроқ мойил эди.

Лекин...

тушга яқин Мадина Мансурнинг хонасига кириб келиб, сизни Рустам aka чақиряптилар, деди.

Мансур бир оз гангид, бўлим бошлиғининг кабинетига йўл олди.

Қўрғонов биргина оқ кўйлакда бўлса ҳамки, бўйнига йўғон бўйинбог таққанди. У стол орқасида ҳар қаҷонгидек ўйчан ва сипо ўтиради.

— Хўш, ишлар нима бўляпти? — сўради Қўрғонов.

Уларнинг идораси турли корхоналардан келган хатларни кўриб чиқиб, керак бўлса, маълум тузатишлар киритиб, марказга юборадиган, бошлиқларга баъзан маъруза, баъзан вақтли матбуот учун мақолалар ёзиб

берадиган маъмурий ташкилотлардан эди. Мансур ишнинг қандай бораётганини қисқача тушунтириди.

Кўрғонов унинг сўзини бир нуқтага жим тикилганча эшилди. Кейин ўринидан туриб, хонада нари-бери юра бошлади. Ниҳоят, ўз ўрнига эмас, нима учундир, Мансурнинг рўпарасидаги курсига келиб ўтириди.

У Мансурга разм солиб, шунинг баробарида, сал паришонланган кўйда тикилиб қолган эди.

Мансур, кечак оқшом ишхонада айланиб кабинетга мўралаганимни бошлиқ пайқаган, пойлоқчига ўхшаб юрғанимдаи ичидаги ранжиган албатта, мана энди ғалвани кўрасиз, деган хаёлга борди. Шунинг учун, ўзича бироз саросималаниб қолди.

Иўқ, Кўрғонов жуда дўстона оҳангда гап бошлади:

— Сизнинг ишларингиз яхши кетяпти. Мен хурсандан бошқа ёққа ишга ўтаман... Иккимизнинг ўртамизда қолсин, биласиз, ҳар хил одам бор. Қисқаси... сизни ўз ўрнимга мўлжаллаяпман! Сиз қобилиятли, камтар йигитсан. Ўсишингиз керак!. Эътиroz билдирамнг. Гапни бўлманг. Мен шундай қарорга келганман. Лекин...—у ўзининг олижаноблигидан хижолат чеккандек, қизариб-тутилганича, сукутга чўмди. Сўнг олдингига нисбатан тез, суръат билан сўзини давом эттириди.—Сиздан фақат бир илтимос. Арзимаган, дўстона... Гапиришга ҳам ноқулай, муҳим бўлганидан... Мени тушунарсиз, деб ўйлайман. Қисқаси... душанба куни, бундан роппа-роса тўрт кун бурун сизлар туш пайти чойхонада ўтиргансизлар. Мен кимлар бўлганини биламан. Нималар дейилганидан ҳам хабарим бор. Фақат, ростдан шундай бўлганини айтсангиз. Кейин, кимни ма degанинн сўзма-сўз, аниқ! Менимча, бу қийин эмас. Айниқса, мен сиздан ўтиниб сўраяпман...

Мансур кутилмаганда ғалати бир ҳолатга тушиб қолди.

У гўёки йўл четидаги гулларга анқайиб турганида, бирор орқасидан келиб, уни тепиб юборгандек эди.

Бу — жуда эски, разил услуб. Кўрғонов унинг териси остига кириб олиб, гап ташиш, чақимчилик қилишга ундаяпти. Бир пайтлар худди шундай бўлган. Бизга ёрдам берсангиз, фикрингизни билдирангиз деб, одам орқасидан одам қўйиб, шубҳа туғдириб, жирканч уйдирмаларга асосланиб минг-минглаб кишиларнинг ёстиғи куриган. Хонумони куйган. Қанчадан-қанча кишилар кундалик мулоқотлардан қочиб, кўнглидаги оддий

бир дардларни ҳам айтишдан ҳайиқиб, журъатсиз түнкага айлаңган. Илоннинг жилиянглашига үшаган муомала, ёлғон-яшиқ ваъдаларга алданиб, бировларни қурбон, бировларни майиб-мажруҳ қилган кишиларнинг үзлари ҳам уларнинг изидан тубсиз жарларга қулаб кетишган. Одамлар бошида қор-ёмғирли аёвсиз совуқ бир шамол гирдибод урган! Бутун ҳаёт хиёнат ва тұхматдан иборат бўлиб келган!.. Энди у маломатли, машъум замонлар орқада қолгандек. Бироқ, қонижонида үша кунларнинг асорати сақланган хасталар; қуллар бўлганидек, у даврларнинг ҳамонки ўрнида турган пособишлири ҳам бор экан-да! Баракалла, ўртоқ Кўрғонов!

Мансур биргина дақиқа ичида жуда кўп нарсаларни үйлаб, ҳис этса-да, энди саросималаниб-ҳаяжонланмади.

— Нимаини илтимос бўлса, бош устига, Рустам Қамолович,— деди у босиқлик билан.— Айтганингизни бажарнишдан қочмаймиз. Ҳалиги гапга келсак, биз ҳар куни чойхонада үтирамиз. Суҳбатлашамиз. Бундан жиддийлик қидириш, билмадим. Менинг гап териб, гапни кўтариб юриш одатим ҳам йўқ...

— Демак, бўйин товляяпсиз! Тушунарли!—деди Кўрғонов бирдан ранги үзгариб, асабийлашиб.—Билиб қўйинг, сиз учун иккита йўл бор. Ёки ҳаммасини эслаб, бугун бўлмаса бошқа кун, менга кириб айтасиз... ишларингиз яхши бўлиб кетади! Ёки, шу идоранинг ўзида ҳам бундан буёғи ишлашингиз ҳақида үйлаб кўришингизга тўғри келади. Мен қўл остимдаги одамларнинг ўйин кўрсатишига лоқайд қараёлмайман! Гап тамом!..

Мансур Кўрғоновнинг ҳузуридан бўшашиб чиқди.

У ўз кабинетига қайтиб келиб, руҳсиз бир ҳолатда ўрнига үтирганича, кетма-кет папирос тутатиб, ютоқиб чекишига тушди. Үнга Кўрғоновнинг кечаги ҳунари ҳам, бугунги ялтоқланиб тўр ташлашию дағдағаси ҳам тушуниксиз эди. Мансур раҳбарлар қачондир олий бир табақадек шаклланганини билар, улардан оддийроқ кишиларга нисбатан марҳамат кутиш ортиқча эканлигига ақли етар эди. Кўрғонов ҳам бундан мустасно эмасди. Шу боисдан, Мансур аксар, кечагига үхшаб қўрқиб, кўзга ташланавермаслик пайидан бўларди. Бироқ Кўрғоновнинг антиқа хатти-ҳаракатлари уни барибир ажаблантирди. Бошлиқ нега ўзини бундай тутаётганини ақлига сифдиролмасди. Фишт қолипдан кўчиб, иш жойида муносабат бузила бошлаганидан ҳам

Хийжил эди. Құрғоновга тегишлий воқеалар бир ипга ти-зилиб келаётгани ю бунинг унга ҳам дахли борлыги Мансурни әсанкиратиб қўйганди. Ҳозир хонада чекиб ўтириб, ўзи нима бўляпти, тупла-тузук ишлаб юргандим, бу бало менга қаердан ёпишиб қолди, худойим, деб ўйлаганича, ич-ичидан зил кетди.

Мансур ўзинча, ҳар ҳолда ўша куни чойхонада яхши бўлмаган экан, бирорнинг хотини тўғрисида сўзлашиб нима қилилардик, деган хаёлга ҳам борди. Бироқ бу фикр унга дарҳол асоссиз туюлди. Ахир, улар пасткашлик қилишмаган, қуюшқондан чиқишмаган эди-ку! Кўз бор экан—одам кўради! Оғиз бор экан—гапиради! Буни тақиқлаб қўйишга дунёдаги энг улуғ салтанат эгаларий ҳам қодир эмас!..

Бошлиқ ҳузурига кириб-чиққанидан бүён, хаёлининг аллабурчида муҳим бир савол уймалашиб, бунинг нима эканлигиди аниқлаёлмай қийналарди. Бехосдан унинг фикри ёришгандек бўлди: Қўрғонов бўлимдаги йигитларнинг қачон, қаерда, қандай суҳбатлашганини қаёқдаи билди экан? У осмондан олиб гапирмайди-ку!..

Бенхтиёр ўрнидан туриб кетди...

Суҳбатдошлар тўрт киши эди! Ораларидан кимдир жосуслик, хонилликка юз тутиб, хушомадгўйлик қилиб, бутун гапни оқизмай-томизмай, ҳатто ёнига қўшиб-чатиб бошлиққа етказганини? Ким?!

Мансур олдингидан баттар паришонланиб қолди.

Тушлик вақти аллақачон етиб, жилла фурсат ўтган ҳам эди. Лекин ҳозир бу эмас, бошқа бир ҳол Мансурнинг кўпроқ диққатини жалб этди. Қўнглида ўртоқларига нисбатан шубҳа туғила бошлаганига қарамай, у ўртоқлари бугун нега ҳар кунгидек тушликка таклиф қилиб келишмаганига таажжубланди.

Вакт зиқлигини инобатга олиб, Мансур ишхонанинг ўзида, биринчи қаватдаги ошхонада овқатланиб қўя қолишга қарор қилди. Аммо ошхонага кириб, кутилмаган қизиқ бир манзарага дуч келди; унинг жонажон ўртоқлари бугун айри-айри: Наби бир томонда, Рамазон иккинчи, Отахон учинчи бурчакда ўтириб овқатлашишар эди. Мансур шу асно кўнглида йигитларнинг ҳамма гапдан хабари борлигини ҳис этди. Демак... дёмак, Қўрғонов буларни ҳам бирма-бир чақириб гаплашган!

Мансурнинг хаёлида бундан бир неча дақиқа бурун айланган савол энди унинг бутун фикрини банд этди: ким?!

ҚҰРҒОНОВ

Кече унинг учун күнгилсиз күн эди.

Кечки пайтда бўлимдаги йигитлардан биро ут чиқишидан қўрқиб ишхонага бош суқиши-ю, кабинетга беихтиёр мўралаши Қўрғоновнинг етти ухлаб тушига ҳам кирмаганди.

У ҳар кунгидек идорани эртароқ тарқ этган, лекин оёғи тортмай, оиласи бўлганидан бери ўтган ўн йил бадалида биринчи марта уйига бормаган эди. Янги шаҳардаги ҳашаматли меҳмонхона пинжидаги жойлашган ресторонга кириб овқатланган, бир оз ичиб ҳам олганди. Бироқ олдин кўнглидан кечириб мўлжаллагани бўйича меҳмонхонада қолиши поқулай, қийин, бунинг устига бўш жойнинг ўзи йўқлиги эҳтимолга яқин эканлигини ўйлаб, кўчаларда анча тентираб юрганди. Ниҳоят, ишхонага қайтиб, бу ерда менга ҳеч ким халал бермайди, менинг аҳволимни ҳам кўрмайди, деган фикрдан таскин топганди.

Қўрғонов шу хаёл билан устини, оёғини ечиб, ўзини креслога ташлаган эди.

У ичганиданми, асаблари қақшаб, толиққаниданми, ўрганмаган одамга унча тўғри келмайдиган шаронит бўлса ҳамки, кўп ўтмай тахтадек қотиб қолганди.

Қўли қаттиқ бир нарсага кескин урилиб, тахминан тун ярмига борганида, чўчиб уйғонди. Мана энди юрагини ҳамон тошдек эзиб ётган алам етмаганидек, бутун суюклари ҳам зирқираб оғриётганини сезди.

Иродасини жамлаб ўрнидан сапчиганича, қафасга тушган шердек, хонада, узун тушалган гилам бўйлаб яланг оёқ, шип-шип нари-бери юра бошлади. Нимадир қилиш керак! Нимадир қилиш керак!..

Қўрғонов талабалик йиллари ҳар хил ижара уйларда турганини эслади. Уша пайтларда бу қандайдир табиий ҳол эди! Энди сени ҳар ким ўз уйига киритавермайди. Сенга ҳали жой беришининг тайини йўқ — аҳволингни сўраб-суриштириб, бутун ичингни қоқиб олгандай иш тутади. Тинкангни қуритади! Ҳозир уй топиш олдинги пайтлардагига ұхшаб осон ҳам эмас. Ҳўп, топган тақдирингда ҳам, ижара уй ҳеч қачон ўз уйнингдек бўлолмайди!..

Булар ҳаммаси тушунарли... Шунга қарамай, бошпана қидирмай илож йўқ! Қидириш, топиш керак! Бе-

лингда камаринг бор экан, ўз уйингдан этак қоқиб чи-
киб кетган экансаи, худонинг берган куни барибир
буёққа келиб, лаънати креслода бундай ётолмай-
сан-ку!

Шу палла у ўзиша уйда хотини, болалари қандай
ухлашаётганини тасаввур қилишга уринди. Кизчаси
билан ўғилласи кечқурун унинг йўқлигини кўриб, да-
дам ҳани, нега келмаяпти, деб тоза инжишгани аниқ.
Улар арзимаган нарса устида бир-бирлари билан араз-
лашиб, иккиси ҳам йиғлаб, кейин уйқуга кетишган.
Ичкари бўлмада устларини очиб, тушларнда алланечук
хўрсиниб ётишибди. Малоҳат... Малоҳат ухламаётгани
бўлиши ҳам мумкин. Шуниси ҳақиқатга яқин! Хона-
дан-хонага ўтиб, чироқни дам ўчириб, дам ёқиб, эҳти-
молки, деразадан кўчага аланглаб ўтиргандир?! Руст-
ам бир гал огоҳлантирмай кеч қайтганида, хайрнят,
эсим чиқиб милицияга хабар беришимга оз қолди, де-
ган эди. Унинг қийи налиб, изтироб чекаётгани турган
гап! У шунақа хотин!..

Хотини, болаларига кўнгли ачиб, Қўрғоновнинг кўз-
ларига жиққа ёш тўлди. У қўлининг орқаси билан кўз-
ларини артганича, қайтиб креслога келиб ўтирди. Ни-
ма қилганда ҳам, тезроқ уй-жой топиб, ҳисоб-китобни
тўғрилаш керак! Ўзини йигит деб билган ориятли киши
ҳар қандай шармандаликтан кўз юмиб, тупроққа қори-
шиб яшаёлмайди. Албатта, ўз обруси, фурури, ҳамияти
учун курашади! Аламлар, саргардонликлар эса бир
куни унтилади. Орқада қолиб кетади!..

О, бу заҳри-заққум ўтган йиллар давомида томчи-
томчи тўпланди!..

Бутун даҳмаза у Малоҳат билан танишган ёз кун-
ларидан бошланди.

Улар бир-бирларини ёқтиришган, ўша йили кузда
тўй ўтказишга қарор қилишганди. Уйланадиган бўлдим,
деб ҳовлиқиб кетиб, сабри чидамай, Рустам шаҳардан
бирон соатча масофадаги ўзи туғилиб-үсган қишлоққа
бориб, ойиси билан катта опасини бошлаб келган, икки
ўртада қуда-андачиликка рози-ризолик бериб, ион ҳам
ушатилганди.

Лекин мана шу—икки томон ҳам тўйга тараддуд
кўраётган пайтда, Малоҳат бир куни томдан тараша
тушгандек қизиқ гап қилди:

— Мен дам олгани кетяпман. Дугонам билан! Ҳар
йили бирга борардик. Охирги марта! Ваъда берган-
ман...—Сўнг негадир нафасини ичига ютиб, секин қў-

шиб қўйди.—Хоҳласангиз, сиз ҳам юринг. Путёвка топниш мумкин. Учов бирга бораверамиз..

Рустам кутилмаган бу гапдан довдираб, кўнгли ғашланиб қолди. У, келин бўлаётган қизнинг тўй олдидан бундай сафарга чиқиши шарт эканми, бормаса нима қиларди, деб ўйлади. Аммо Малоҳатга буни айтмади. Қизни бари бир шахтидан қайтариб, олиб қололмаслигини ҳис этди. Үзича, Малоҳатнинг сўзига кириб, йўлланма дараклаб, қўшилиб бораверишни ҳам чамалади. Бироқ садмлар обручи деб билган шу идорага янги ишга ўтганди. Айни ёз кунларида жавоб ола билишига кўзи етмади. Бунинг устига, ўшанда қўли қисқа эди. Тўйга деб жамғарганини кўкка совуриб, эски уйнинг мўрисидек сўппайиб қолишдан қўрқди.

Сирасини айтганда, бу оддий бир воқеа эди. Ҳозирги замонда қизлар, жувонлар кўнгиллари чопган томонга бемалол бориб, айланиб келишаверади. Уларга ҳеч ким монелик кўрсатмайди! Аёллар паранжи-чиммат ёпнингдан ҳам нуқул тўрт. девор ичидаги ўтиришмаган! Уйланмай туриб, Малоҳатнинг оёқ-қўлига киshan солиши инсофдан бўлмаса керак!..

Рустам Малоҳатнинг дугонасини танирди: Гулгун! Буларнинг иккиси ҳам ёш врач, бирга ўқишигани, олдинма-кейинми, шунақа эди.

Қизлар бир-бирларига сира ўхшашмасди. Малоҳат ўзини босиқ-вазмин тутар, хатти-ҳаракати бир оз суст, гапни ҳам салмоқлаб гапиради. Гулгун, аксинча, иотинч, шўх, шум, жуда эрка ва афтидан, ўғил болалар орасида ўсган эди.

Феъл-авторида бир-бирига яқинлик кўринмаса ҳамики, қизларнинг муносабати жуда қалин эди. Улар бир-бирларини ялаб-юлқарди. Иккисини болта билан ҳам ажратиб бўлмасди. Яна қизиги шундаки, улардан ҳар бирининг бошқасига қиласидиган муомаласи қандайдир йигит кишининг қиз болага нисбатан илтифотига ўхшаб кетарди.

Малоҳат дам олишга мана шу дугонаси билан бормоқчи эди!

Турли томондан сайёҳлар Москвада тўпланишиб, пароходда Волга бўйлаб сайд қилишга жўнаб кетишлиари керак эди.

Лекин қизлар йўлга отланишганида шаронт бир оз ўзгарди. Малоҳат Москвага бир кун олдин, Гулгун бир кун кейин борадиган бўлди. Гулгуннинг шаҳарда нишадир ташвиши чиқиб қолганди.

Рустам Малоҳатни самолётга кузатиб қўйди.

Малоҳат Рустамга йўлдан ора-сира хат ёзиб турди. Унинг хатларида Гулгун тўғрисида бир оғиз ҳам сўз йўқ эди. Аммо Рустам бунга ажабланиб ўтиrmади. Қизнинг ўзи турмушга чиқаётган йигитга йўллаган қисқагина дил изҳорида дугонасининг таржиман ҳолига бало борми!

Малоҳат сафардан ниҳоятда очилиб-сочилиб қайтди. Рустамга яна у билан Гулгун бирга кўриниш бера бошлишиди. Рустам қизларнинг сайри-саёҳати қандай ўтганига қизиқиб ҳам юрмади.

Кузда улар тўйни ўtkазиши.

Тўй кечаси Гулгун хеч кимга парво қилмай ичиб, минг мақомда ўйнаб, кўпчиликни даврага тортиб, тоза қизиқчилик қилди. Кейин кайфи ошиб, негадир йиғлади. Кейин эса, бўш бир хонага кириб, ухлаб қолди.

У эртаси куни, мендан хафа бўлманглар, кеча сал жиннилик қилибман, деб Малоҳатни ҳам, Рустамни ҳам бўйнидан қучиб, ўпди. Кулимсираб, бироқ одатдагига ҳеч ўҳшамаган тушкун кайфиятда уйига кетди...

Малоҳат билан Гулгун энди кундан-кунга олдингидан кўра анча кам кўришадиган бўлишиди...

Орадан тўрт йил ўтди...

Рустам баҳтдан алланечук сармаст эди. У, менга ўзи ҳам, қалби ҳам гўзал бир аёл насиб этди, тавба, нима эзгуликларим эвазига тақдир бундай баҳт буюрди экан, деб ўйлар, телбаланиб, кўксини тўлдирган севинчдан баъзан боши айланиб, кўзларига ёш қалқар эди.

Зарурат туғилиб бирон ерга борганида ҳам, иложи борича тезроқ қайтиш ташвишида бўлар, уйга рўйност югуриб-чопиб кириб келарди.

Ўтган давр ичидаги қизчалари — Азиза туғилиб, секин-аста оёққа тура бошлади. Ойнисидан ҳусн, дадасидан меҳр олган қизалоқ хонадон ҳаётига янги бир файз, янги бир ёруғлик баҳш этган эди!

Рустам баъзи бирорлар одатда қишлоқи дейдиган гўл йигит эди. У ойнинг ўн беши ёруғ бўлса, ўн беши қоронғи эканлигини ҳали билмасди. Ҳа, дунёда худди шундай тескари бир шакл ҳам борлигини хаёлига келтирмаганди...

Бир куни ҳар қачонгидек уйга ошикқанича келиб, негадир Малоҳат билан Гулгун ошхонада қизаришиб, фаромушланиб ўтиришганини кўрди.

Аввалида Рустам ўз кўзи билан кўриб турган бу

холатга эътибор қилмай, Гулгунга, ўртоқчилик ҳам шунаقا бўладими, оғайни, кўринмай кетдингиз, деб ҳазилхузул қилишга уринди. У даврага қўшилиб, осойишта қанд-курс чайнаб, ҳўриллатиб чой ҳам ичди. Лекин бояги «булут» тарқалмаётганини ахийри ҳис этиб, бенхтиёр, ўзи нима гап, деб қизиқсинди.

— Гулгун ҳозироқ путёвканинг пулни топиб беришмни сўрайяпти, — пицирлади Малоҳат. У эрининг юзкўзига қарамай, бўйни, елкасини қисганди.

— Қанақа путёвка?

— Бундан тўрт йил бурунги. Куйиб кетган...

— Нега куйиб кетар экан? Куйган бўлса, кўрсат! — жеркиниб деди Гулгун.

— Қаергадир ташлаганман. Эсимда йўқ... — яна пицирлади Малоҳат.

— Тўхтанг! Сиз ўшанда сафарга бормаганимидингиз? Мен тушумаяпман... — деди Рустам.

— Мен борганим йўқ, — энди Рустамга зарда қилди Гулгун. — Аввалдан бораман, деб аниқ айтганим ҳам йўқ. Кўрамиз, деганиман. Пулни бўлса, тўлаганман. Хисобли дўст айрилмас, дейнишади. Бир йил кутдим, икки йил, уч йил, мана, тўртинчи... одам ўзи ўлашиберак!..

— Мен ой бўйи сенинг йўлингга қарадим, дугонажон! Сен келмадинг, — шафқат кутибми, Гулгунга илтижоли оҳангда деди Малоҳат. — Ахир, бу менинг айбим эмас-ку!

— Нима, сенинг эсинг йўқми? Одам уч кун келмагандан кейин, келмайди-да! У эмас-бу эмас, тўғрисини тан олгинг келмаяпти. Путёвкани сотгансан. Балки, бирорвга бергандирсан! Биронтани бирга олиб кетмаганимидинг, ишқилиб?!

Гулгун сўнгги тошни ўртага қўйган эди! Айни чоқда, у худди шу тош билан Рустамнинг бошига ургандек бўлди. Рустам, бас, етар, деганича ўрнидан асабий қўзғалиб, ичкари хонага йўналди.

Ойликка қараб кун кўрадиган ҳар қандай оила учун бир даста пулни бирорвга шартта чиқариб бериш ҳазилакам гап эмас. Аммо Рустамнинг наздида, хотини ва у боисдан ўзининг шаъни орага тушган эди. Йигит киши бундай пайтда пулнинг юзига қарамайди!

Рустам ичкаридан олиб чиқиб, стол четига қўйган пулни Гулгун, ижирғангандек бир кўйда икки бармогининг учи билан тутганча, худди ахлат, қутига нарса

ташлаётган одамга ўхшаб, сумкасига солди. Кейин, ишшайиб, уйдан чиқиб кетди.

Бир пайт ўзи уйланган йилдаги сафар воқеасига яна қайтилади, деб Рустам ҳеч қаочон ўйламаган эди. Бироқ, не иложки, ҳаёт деганимиз буюк бир занжирнинг ҳалқаларидан иборат экан!

У ич-ичидан Гулгунни бирданига ёмон кўриб қолган эди.

Унинг юрагида хотинидан инжиш ҳам йўқ эмасди. Шундай дарди бор экан, вақтида ёзмайдими? Хўп, қайтиб келгандан кейин бир оғиз индамайдими? Шу ҳам эр-хотинчилик бўлди-ю!

Рустам ўша куни кечгача хотинига лом-мим демай, қош-қовоғи солиниб юрди. Аммо тунда Малоҳат одатдагидек унинг пинжига кириб, мушукка ўхшаб суйканди.

— Мени кечиринг, хўпми? Мен аҳмоқман. Сизга гапиришга қўрқдим,—деди Малоҳат.—Мана, пальто олмоқчи эдингиз, костюм... пул бекорга кетиб қолди. Лекин хафа бўлманг, яна ишлаймиз..—у бир дам ўйланиб туриб, сўзида давом этди.—Гулгундан ҳам инжиб юрманг. Уларниг оиласи учун пул пўчақдай гап. Аламидан жиннилик қиляпти! У бизни бир-биримиздан қизғанади! Ёши ўтиб боряпти...

— А, тегсин биронта эрга! Ким унга тегма депти?—бўғилди Рустам.

— Оладиган эр йўқ! Бунаقا қизларнинг қанчаси юрибди судралиб. Сиз билмайсиз! Ачинади киши...

Рустам ўзича Малоҳатнинг гапларида жон борлинини ҳис этди. Бироқ унинг кўнглидан энди барибир Гулгунга нисбатан теран бир адovат жой олганди. Бу қиз юзини гўёки сидириб ташлаб, унинг инига чўп суққан, ҳаловатини бузиб, баҳтини ўғирлаганди. Бундай нарсалар осонликча кечирилмайди!

У Малоҳатга шу куни ортиқча зуғум ўтказмаганига қарамай, кўнглида хотинидан ҳам норизо эди. Хотини ҳозиргача ундан нималарнидир сир сақлаб келгану, бугун ойна бехосдан чил-чил синган эди. Бундай нарсаларнинг узоқ йилларгача асорати қолади!

Лекин булардан кўра ҳам муҳимроқ гаплар бор эди!

Рустам йигитман деб, илк қарашда валломатлик намунасини кўрсатган, амалда эса, уйдан Гулгуннинг думини тугиб, иккى дугона ўртасидаги можарога шун-

чаки нүқта қўйган эди, холос. У ўз-ўзига жабр қилган, ҳамма нарсанинг устига парда тортиб, аслида бундан тўрт йил бурунги сафар пайти воқеа қандай кечганини билмай қолаверган эди. Рустамга, Малоҳат дугонаси-ни илҳақ кутгану у ҳақми ёки Гулгун ҳақ, чиндан айб Малоҳатнинг ўзидали, бу — қоронғи эди. Рустам буни аниқлашга эринганди. Эриниш ҳам эмас, тўғрироғи, машъум бир ҳақиқатнинг очилишидан қўрқанди! Рустам шошиб-пишиб, хотинини, ўзини обрўсизланишдан асрагандек иш тутганди! Гулгуннинг оиласига ўхшаб, улар учун «пул пўчоқдай гап» деб бўлмайди. Аммо пулнинг падарига лаънат, даҳшатли жойи: Рустам ҳа-қиқатни аниқлаш ўрнига, кўмиб ташлашга, ор-номусни, шаънни бирордан сотиб олишга уринган эди!

Хўп, Гулгун айтганини айтиб, икки ўртада чиққан можарода ўзиникини ўтказиб кетгач, у нега қош-қово-ғини солинтиришдан нарига ўтмади? Нега Малоҳат келиб пинжига суқилганида, силтаб ташламади? Ҳақиқатни суриштирмади? Малоҳатни қийин-қистовга олмади? Хотини суйканганига эриб, тилига қулф тушдими? Кеч тунда эркаланиб айтилган сўзлар, лоқайд тавба-тазарруга паққос ишондими? Яна қўрқдими?!

Иўқ, Рустам бу гапларнинг барини англаған ҳолда, Малоҳатни тергаёлмаслигини ҳис этди. Малоҳатга кўп йиллик жонажон дугонаси ишонмаганида, ўзи ҳам ишонмай, хотинини тупроққа қориб, камситиш, ҳақо-рат қилишга ботинмади! Бундай хатти-ҳаракат Рустам-га инсофисизлик ва қандайдир номардлик бўлиб ту-юлди!..

Шундай қилиб, Рустамнинг дарди ичидаги қолди.

Вақт ўтиши билан ҳар қандай ғашлик тарқайди. Ҳар қандай кўнгилсизликдан инсон узоқлашади.

Улар ҳам ҳонадонларида рўй берган дилсиёҳликдан аста-секин узоқлаша бошлишди.

Рустам энди Гулгуннинг куз шамолидек ҳаммаёғини тўзитиб кетганини тоҳ эслаб, тоҳ унтиб юборгандек бўларди.

Қасб-кори юзасидан, Малоҳат ҳамон баъзан Гул-гун билан кўришиб турар, афтидан оз-моз гаплашиб ҳам юрарли. Бироқ Гулгун ортиқ уларникига келмас, уйда унинг номи ҳам тилга олинмас эди.

Аҳён-аҳёнда Рустам кўча-кўйда тасодифан Гулгунга дуч келиб қолар, икковларни ҳам бир-бирини кўрмаган-га солиб, ўтиб кетишар эди. Аниқроғи, қилган ишидан

хижолат чекибми ёки Рустамни мазах қилибми, Гулгун унинг ёнидан қандайдир иржайиб ўтиб кетарди.

Рустам туйган олдинги бахт, сурур энди ўз-ўзидан йўқолгандек эди. Лекин у Малоҳатни яхши кўрар, уйим, хотиним, болам деб яшар, турмуш, умуман, қайтиб муайян изга тушганга ўхшар эди.

Азизадан кейин уларнинг ўғилчаси Азамат туғилди.

Болали уй — бозор. Бола — ҳаёт гули.

Бора-бора Рустамга ўзини маълум муддат ўртаган ўйлар, азобли кечинмалари асоссиз, аҳамиятсиз туюлиб, бунга у ишонч ҳам ҳосил қила бошлади...

Мана, орадан ўн йил ўтиб, ҳозирги кунлар етиб келди...

Рустам ўтган ҳафта Малоҳатни озиб-ёзиб кинога олиб борадиган бўлди. Болаларнинг эси кириб қолди. ўзлари уйда ўтираверишади, юр, хотин, бир айланиб келайлик, деди.

Шаҳар марказидаги кинотеатрда чет эл фильми кетаётган экан. Улар амаллаб билет топиб, киришди.

Фильмни Рустам тўлқинланиб томоша қилди. Унга фильм ёқди. Фақат, лаҳза ичидан ўтиб кетган чигал бир қисмат ўйини хаёлинни қочириб, уни сал паришонлантирди.

...Қиз эрга тегяпти. Бироқ унинг бошқа севгани бор. У ҳаммадан қочиб, ўша севгилиси билан махфий учрашади. Мен сенга ўзимни топширгани келдим, биринчи навбатда сеники бўлишим керак, деди. Аллақандай қоронғи сомонхонада йигитнинг бағрига киради ҳам. Кейин, тўйхонага қайтиб, турмуш қуриб кетаверади..

Рустам барча томошабинлар сингари қизга ачинди. У қизнинг ночор бир кўйга тушганини ҳис этди. Бу — фильмда ҳам яхши тасвиirlанган эди! Лекин Рустам шу билан бирга, негадир уйланган йигитга янада кўпроқ ачиниб қаради. Бу йигит, нима бўлганда ҳам, алданган эди!

Кинодан уйга қайтишаётганида, Рустам Малоҳатга беихтиёр шу тўғрида сўз очди.

— Сиз тушунинг! Қиз биринчи йигитни яхши кўради, ахир! — деди Малоҳат.—У виждони олдида пок.

— Дунёда бурч деган нарса бор,—асабийлашди Рустам.

— Мұҳаббат-чи? Мұҳаббат йўқ жойда бурч ҳам бўлмайди, — бўши келмади Малоҳат. — Баъзан, Ғарб.

Шарқ, деймиз... Мен ўзимизнинг қизларимиз шундай иш тутишган пайтлар борлигини биламан! Тўйи олдидан севгилисинг кўксига бошини қўйиб йиғлаган қизларни-ку, айтмай қўяқолай. Унақалар сон мингта!..

Рустамнинг фикрига қўшилмаганда ҳам, Малоҳат шу палла жилла қурганда индамагани, баҳслашмагани дурустмиди?! Унинг оқланиш оҳангидаги ўй-мулоҳазаси Рустамни гўёки дафъатан қирғоқдан-қирғоқча отгандек, яна хаёлан ўзи уйланган кунларга қайтарди. Рустам вақтида ҳақиқатни очиб ташлашга журъат қўлмагани-ю, шунча йил бирга яшаб, хотинининг кўнглини билмаганидан энди алланечук ўкиниб, нотинчлангандек бўлди. У хотини билан томоша кўргани чиқиб, баҳра топиш ўрнига, қайтиб ўз оиласи бошида бўлган эски савдони сотиб олгандек эди!

Рустам уч-тўрт кун кўнгли хижил, бирор ўласи қилиб тепкилагандек ланж юрди. Бу жароҳат ҳам вақт ўтиши билан балки битарди! Аммо кутилмаганда янги бир саҳифа очилиб, воқеа ўз-ўзидан тезлашди.

Якшанба куни Малоҳат болаларни олиб, ота-онаси-ни кўргани кетди. Рустам уйда зерикиб, китоб варақлагани жавон олдига борди. Китобларни кўздан кечираётуб, тасодифан улар орасида тиқилиб турган альбомга кўзи тушди. Рустам суратпаст эмасди. Суратга кам тушар, альбом билан ҳам иши йўқ эди. Ҳозир шунчаки қулига олиб, очди. Беихтиёр яшил бир конверт Рустамнинг диққатини тортди. Унинг юзига «Волга бўйларида олинган суратлар» деб ёзилган эди.

У негалигини ўзи ҳам тушунмаган ҳолда, ҳаяжонланиб, нафаси бўғзига тиқилиб, суратларни кўздан кечира бошлади ва бирдан... юраги қинидан чиқиб, ерга гурсиллаб йиқилишига оз қолди. Мана... мана, то ҳозиргача ундан гоҳ олисда жонланиб, гоҳ кўмилиб келган ҳақиқат! Мана, Малоҳат йиллар бўйин ундан пинхон тутган сир!..

Суратлардан бирида Малоҳат қандайдир ариқнингми, чуқурликнингми бўйида туриб, олдинга қўлинни чўзган, иккинчи томонда қомат тиклаган хушбичим бир йигит унинг қўлларини маҳкам тутган эди. Икковлари ҳам бошларини орқага ташлаб, қотиб кулишарди. Суратдагиларни унутиб, Рустам шу дамда кўпдан буён кўринмай юрган Гулгунни эслади. Гулгун аввалдан бу тўғрида билиб гапирган экан-да!

У суратни чўнгагига солиб, альбомни қайтиб жо-
йига қўйди.

Шу оқшом Малоҳатга ҳеч нарса демади. Лекин ту-
ни бўйи илон чаққандек тўлғаниб чиқди. Эртаси куни
эрталаб яна лом-мим демасдан ишга жўнади

Малоҳат унинг тундаги лоқайдлигига ҳам, эрталаб-
ки қош-қовоғи осиғлигига ҳам парво қилгани йўқ. У
гап нимада эканлигини билмаслиги аниқ, аммо бола-
лар билан ўралашиб, эрида бир ўзгариш рўй бергани
ни сезмадими... ҳар ҳолда, одатдаги муомаласини да-
вом эттиргандек бўлди. Бу етмагандек, болаларга ни-
мадир олишини мўлжаллаб, кундузи ишхонага пул ҳам
сўраб келди!

Рустам, кейинги куни ишхонада йигитлар хотини
тўғрисида орқаворотдан гапиришганини эшилди. Бу —
сўнгги томчи эди! У, аҳволни мендан бўлак ҳамма,
идорадагилар ҳам билишар экан, мен бўлса лаллайноб
юрган эканманда, деб ўйлади. Ўзини ҳақоратланган
ҳис этиб, нафрат-адоватга тўлди.

Унинг яна икки кеча уйда қолишга сабри етди. Хо-
тини билан бир оғиз ҳам гаплашмади. Хотини ҳам ун-
дан ҳеч нарса сўрамади. Бироқ Рустам ўз ёғида ўзи
қоврилиб, асабийлашгани сайин, Малоҳат энди ўзини
жўрттага беларво тутаётгандек қиёфага кирди. Рустамга
аҳамият бермай, ишдан кейин, уйда болаларга
қараб, бемалол телевизор кўриб, китоб ўқиб, идиш-то-
воқни ювиб юраверди!

Ниҳоят, Рустам бундай хўрликка ортиқ чидаёлмас-
лигини сезди.

У саҳарлаб туриб, ювиниб-книйнди. Болалар мак-
табга кетиб, эр-хотин нонуштага ўтирганча бир пиё-
ладан чой ичишгач, чўнтағида олиб юрган суратни
чиқариб, индамай Малоҳатнинг олдига ташлади.

Шу фурсатда Малоҳат мабодо бир дунё ёлғон-яшиқ
ишлатиб, ўзини оқласа майли эди! У йиғлаб-сиқтаб
Рустамнинг оёғига йиқилиб, ўзининг бир пайтлардаги
геноҳини тиласа ҳам майли эди! Рустам тушунарди.
Бутун гапни энди бир йўла тамоман кўмиб ташлашга
ҳаракат қиласди.

Иўқ, бу — ҳар қачонги, пинагини дарров бузавер-
майдиган, эҳтиросга берилавермайдиган Малоҳат эди!

У одатича шошмасдан суратга тикилиб, бир қатла
қизариб олгандек, бир нафас хаёлга берилиб, ёнида

Рустамнинг борлигини ҳам унутгандек бўлди. Сунг суратни шунчаки бир четга суреб қўйди.

— Ҳали шунгамиди? Мен нима экан, деб ҳайрон бўлиб ўтирибман! — пицирлади ниҳоят Малоҳат. — Қаёқдаги қолиб кетган гапларни кавлаштириб юрганингизни қаранг! Ёш катта бўлганда одамга бунақа ишлар ярашмайди!...

У, қандай йўсинда бўлмасин, ақл бовар қиладиган жавобни кутаётган Рустамга ланжлик билан, беписанд кўйда, ўзини дахлсиз тутиб, шундай деди.

Малоҳат учун гўёки уларнинг ҳаётида даҳшатли ҳеч нарса рўй бермаганди!

Малоҳатнинг сўзларидан, шу билан бирга, у эмас, ҳаммасига Рустам айбор, у эмас, Рустам уялиши керакка ўхшар эди!

Рустамга унинг сўзлари замирида, кўнглимга келганини қилганман, бундан кейин ҳам қиласман, сенга ҳисоб бериб ўтирмайман, сен галварс, бачканалик билан гап кавлаштириб, нимага ҳам эришардинг, деган маъно яшириниб ётгандек туюлди. Одамлар баъзан ҳазиллашиб: «Ўпган, қучган — шамол билан учган!» — дейишгани сингари, Малоҳат ҳаётни жўн тушуниши-ю, бунинг устига, писмиқ эканлигини ўйлаб, Рустамнинг қони қайнаб кетди! Хотини уни бурнидан ип ўтказиб ўйнатгани, шунча йил олдига похол солиб юргани кам, ҳозир яна пичоқсиз сўйгандек бўлди!

Бироқ Рустам ўзини йўқотмади. Аламини, кўзига қўйилиб келаётган ёшни ичига ютди. У Малоҳатга зулм-зуғумсиз, фақат, мен ортиқ бундай яшаёлмайман, деди.

Рустам кетдим, деб айтгани йўқ. Қўлига уйдан арзирлик бирон буюм олгани ҳам йўқ. Лекин унинг хайрлашгани шу эди!

Албатта, Малоҳатга ачинмаслик мумкин эмас. У суюкли хотин эди! Оғзидан чиққанини эри бажаарди! Мана, энди иккита бола билан эрсиз қолди!

Малоҳат ҳали кўп пушаймонлар қиласди! Рустамни қайтармикин, деб кутади! Рустам қўли остидаги — Мадинағами, бирон ёш, ундан чиройли қизга уйланганини эшишиб, тунлари совуқ тўшакда тўлғаниб чиқади. Кўзёш тўкиб, бошини деворларга уради! Аммо, натижажа бўлмайди! Малоҳат ўз гунохи учун жавоб беради!..

Кабинетдаги креслодан сапчиб туриб, Қўрғонов

узун түшалган гилам бўйлаб яна яланг оёқ нағи-бери юра бошлади.

Малоҳат бир нарсани тушуниши керак эди. Рустам хотинини шунчаки рашк қиласиган аҳмоқ эмас. У оиласинг поклиги, номуси тўғрисида ўйламаса, уйдан кетмасди. Бекордан-бекорга оила бузилиб, болалар чирқираб тирик етим қолишини ҳам Рустам истамайди. Ӯ яхши биладики, дунёда гуноҳсиз одам йўқ. Шу боисдан, олижаноб инсон ҳар қандай оғир шаронтда ҳам маълум даражада кечиримли бўлади. Бироқ буни сунистеъмол қилиш, гуноҳинг бўйнингда бўла туриб, мен шунақаман, қўлингдан келса осмондан ташла, деб безбетларча серрайиш ярамайди! Малоҳат худди шундай қилди! Ӯн йил бир ёстиққа бош қўйиб, Рустамнинг юрагини топтаб келгани етмагандек, сўнгига ҳам уни тушунмади. Рустамга қўшиб ўзини, бегуноҳ болаларини ҳам мушкул кўйга солиб қўйди!..

Ташқарида кун ғира-шира ёриша бошлади.

Қўрғонов креслога қайтиб келиб ўтирганича, яна бир оз мизғиган бўлди. Ниҳоят, графиндаги сувни тўкиб-сошиб, наридан-бери ювиниб олди. Шошмасдан кийиниб, қалин қизил чарм жилдин қўлтиғига қистирганича ташқарига йўналди.

Қоровул чол йўлакдаги диванда кўрпа-тўшак қилиб, худди уйидаги сингари бемалол пишиллаб ухларди.

Қўрғонов қариянинг ҳеч нарсани сезмаганига суюниб, унинг ёнидан эҳтиёткор қадам босиб ўтганча, эшик ҳалқасини тушириб, кўчага чиқди.

Кеча кечқурун ишхонани тарк этганида иккиланиб, жилла ўйланиб қолганди. Нима бўлганда ҳам уйга бориб, Малоҳат билан қизишмасдан яна бир гаплашиб кўрсаммикан, унинг ўзидан ҳақиқатни билишга ҳарақат қилсаммикан, деб кўнглидан кечирганди. Лекин бу фикридан тез қайтиб, ресторонга қараб кетган эди.

Ҳозир ҳам Рустам, уйга бир кирсаммикан, хотин нима қиляпти, болалар нима қиляпти — билиб, шунга қараб иш тутсаммикан, деб ўйлаб, кўчада сал иккиланиб турди. Лекин бу унга яна қўнимсизлик, йигит кишига ярашмайдиган бачканалик бўлиб туюлди.

Уч-тўрт бекат пойи-пиёда юриб, йўл устидаги чойхонага кирди. Бу ерда қуёш ёйилгунча чой ичиб ўтирди. Ниҳоят, шошмасдан ишхонага қайтиб келди.

ЙНА ҚҰРГОНОВ

Сирасини айтганда, у бұлымдаги йынгитларнинг бир ерда ўтиришиб Малоҳат түғрисида гапиришганига ахамият бермаса ҳам бұларди! Одамларнинг тилини пойлаб, ҳамманинг оғзига бирма-бир қулф солиб чи-қишининг иложи йўқлигини Қўрғонов албатта яхши биларди! Айниқса, шу кунлар Малоҳат ишхонага келиб-кетганидан, бұлымдагиларнинг у ҳақда гаплашиши табиий ҳол эди.

Бироқ Қўрғоновнинг хаёлига, булар бир нарсаны биладики, гапиради, деган бемаъни фикр бенхтиёр ўрнашганди. У қудуқдан сув тортганга үхшаб, құли ости-дагиларнинг ичидагини чиқариб олишга жазм этганди.

Қўрғонов Малоҳат түғрисида ўзича хунук бир ҳақиқатни — Малоҳатнинг қачон, қандай бўлмасин, ҳиёнатга юз тутганини англаған, унга энди шу ҳақиқатнинг иқрорими, исботими керак эди! У Малоҳатдан ҳеч нарса «кололмагани» учун, буни бошқалардан аниқ-лайман деб телба бир кўйга тушганди.

Хотинидан ажralиб кетган тақдирда ҳам, бирорлардан у ҳақда сўраб-суриштириш пасткашлик эканлигини Қўрғонов кўнглининг аллабурчидা ҳис этарди. Лекин шунга қарамай, обрў, номусни сақлаб қолишининг бирдан-бир йўли шу бўлиб туюлар, бундай хатти-ҳаракатни у ўз шаъни учун кураш деб тушунар эди.

Малоҳатдан ташқари, у билан қўл ушлашиб, кулишиб суратга тушган йигит Қўрғоновнинг бутун хаёлини эгаллаганди. Бу йигит ким? У ҳозир қаерда? Унинг Малоҳат билан муносабати нимадан иборат эди? Қўрғонов энди шу түғрида ўйлагани-ўйлаган, ўша йынгитни — қай йўсида бўлмасин, бир кўрмоқчи эди! Кўриб нима қиласди, нима дейди — буни Қўрғонов билмасди. Фақат юзма-юз келишни ўзи учун ниҳоятда муҳим деб ўйларди!

Ишхонада куннинг биринчи ярмида Қўрғонов бұлымдагиларни гоҳ эшилиб, гоҳ асабийлашган намойишда тергаш билан банд бўлди. Аммо унинг меҳрибонлик кўрсатгани ҳам, дағдаға қилгани ҳам наф бермади: қулоғига етиб келганидан бошқа ҳеч нарса билолмади. Тунни ўйқусиз ўтказганидан баттар толиқиш сезгани қолди, холос! Тушдан кейин, кечгача вақт идора бош-

ЛИФИННИГ кабинетида мажлис билан ўтди. У мажлис давомида уйқу босиб, бехос мункиб кетишдан қўрқиб ўтириди.

Қўёш уфққа ёнбошлаб, кеч кира боргани сайнин униғам-ташвиш чулғай бошлади. Тунни қаерда, қандай ўтказиш керак?! Ёшиңг бир ерга борганида бошпанасиз одам кўйинга тушиш кишиига малол келар экан! Бирдан унинг кўз ўнги ёришди.

Кун — жума эди. Қишлоққа бориб, чол-кампирни, қариндош-уруғни хурсанд қилиб, дам олиш кунларини ўша ерда ўтказиш, баҳонада ўзи нима бўлди-ю, нима бўлаётганини бафуржка ўйлаш мумкин-ку, ахир!

Қўрғонов хаёлига келган оддийгина шу фикрдан терисига сиғмай севиниб кетди...

5

БИРИНЧИ КИШИ

Хонада қофозга кўмилиб папирос тутатганича ўтиравериб, Мансур зерика бошлади.

Унинг ўртоқлари бугун ҳар бири ўзинча тушликка чиққани етмагандек, ишхонада ҳозир уларнинг борйўқлиги ҳам сезилмаяпти! Инига кириб кетган сичқонга ўхшаб, ҳаммаси ўз хонасиға беркиниб олган! Ҳеч ким, қалайсан, ўртоқ, деб мўралаб, афтидан, аҳвол ҳам сўрамоқчи эмас! Хўп, оғайниларни сотган бўлсанг, биттанг сотгандирсан! Ҳамманг хоин эмассан-ку! Бунча тиззаларинг қалтираб, бўйниларингни ичларингга тортиб қолдиларинг?!

Мансур беихтиёр бўғилиб-асабийлашди. Унга ўртоқлари ўзига нисбатан ҳам эҳтиёткор, журъатсиз бўлиб туюлишди. Бошлиқлар мажлис қилишаётган шу палла, ҳамкаслари билан гаплашиб, бир йўла уларнинг юрагига қўл солиб кўргиси келди.

Чекаётган папиросини ўчириб, эшикни ёлганича, Мансур тўғри рўпарадаги Набининг кабинетига кириб борди.

У олдиндан кутганидек, Наби хонада алланечук эзилиб, отаси қазо қилган одамдек, мотамсаро бир ҳолатда ўтиради.

— Иш кўпайиб кетдими, жўра?!—сўради Мансур, дўстининг қош-қовоғига эътибор бермасликка тиришиб.

Наби унга ғамгин, шу билан бирга, разм солгандек қаради:

— Нима, «разведка» қилиб юрибсизми?!

Мансур тахтадек қотиб қолди. Бу гап илк қарашда ҳазил-мутойибага үхшаса ҳамки, тагида, пойлоқчилик қиляпсанми, деган зил маъно бор эди. Мансур бошқа ўртоқларидан кўра Набига кўпроқ ишонар, уни ўзига яқин деб биларди. Юрагини ким, деган савол кемирганда ҳам, Набидан кам шубҳаланиб, азбаройи дардлашгиси келганидан, биринчи навбатда унинг хонасига кирган эди. Шу боисдан, дабдурустдан Набининг силтаб ташлаши Мансурга малол келди. Унинг нақ юрагига пичоқ санчилгандек бўлди!

— Осмон узилиб ерга тушган экан, жўра. Билмабиз, узр,—деди Мансур ва шаҳд-шиддат билан ташкарига отилди.

У Набининг ҳар қачонгига үхшамаган сөвуқ муомаласи мағзини чақолмай гангіб-эсанкираб, пўлакда бир оз айланиб юрди. Кейин, булар нега бунақа қиляпти, деб ўйлаб тоқатсизланганидан, ўзини тутолмай, бошлиқ қабулхонаси ёнидаги Рамазоннинг кабинетига «бостириб» кирди.

Рамазонни Мансурга Наби даражасида яқин деб бўлмайди. Лекин унинг феъл-авторидаги яхши бир жиҳат: қўрслиги, ҳар нарсага сапчийдиган одати йўқ. Хушмуомала. Маданиятли. Мана, ҳозир ҳам у Мансурни бағри кенг одамларга хос беозор жилмайиб қаршилади.

Мансур тўлиб турганидан, Рамазонга дардини ёрди.

— Бирон фожиа рўй бердими? Нима бўлди?! Овқатга чақирмадинглар?! Ҳамманг хонанишин бўлиб ўтирибсанлар! Энди бир-бири билан гаплашиш ҳам мумкин эмасми?! Салом-аликни ҳам йиғиштириб қўя қоламизми шу боришда?!

— Ўзингиз ҳаммасини кўриб турибсиз,—деди ўйчан, мулоҳаза юритган бир кўйда Рамазон.—Яхши иш бўлмади, ўртоқ...

— Яхши бўлмаса, бунга мен жавоб бераманми?

— Ҳа, энди... ким билади...—Рамазон юзини секкин четга бурди.

Мансур бу хонадан баттар бўғилиб-асабийлашиб чиқди.

У ўз кабинетига қайтиб, папирос тутатганича ўйга чўмди. Энди бир нарса дафъатан унга аён бўлиб қолганди: ўртоқлари ундан шубҳаланишяпти! Наби ҳам,

Рамазон ҳам бошқа бирор эмас, уни сотқин деб билиб, гаплашгилари келмаяпти!

Отахон...

Мансур унинг ҳузурига кириб ҳам ўтирмади. Наби билан Рамазонки Мансурга ишонишмаётган экан, Отахон ўлганда ҳам ишонмайди. Бу йигитнинг аввалдан бадгумонлиги бор.

«Мендан нега шубҳаланишади? Қизиқ! Менинг Қўрғоновга қандайдир яқинлигим бўлмаса, шу ишда қимирлаб туришдан бўлак нарсани ўйламасам... Наҳотки, одамни тушунишмайди?!—Мансур шундай оғир, аламли хаёлларга борди-ю, секин-аста гўёки кўзи мoshдек очила бошлади.—Сенинг бошингда шохинг борми? Сен бирорлардан шубҳаланиб турганда, улар ҳам сенда ў шубҳаланишади-да! Бунга ажабланиш ортиқча!..»

Шундан сўнг, унинг хаёlinни яна, ким, деган савол эгаллади...

6

ИККИНЧИ КИШИ

Қўрғонов бўлимдаги бошқа йигитларга қарагандა Наби билан жуда қисқа гаплашган эди. У сўз очгани заҳоти, Набичувак юзидағи ўткир кўзлари чақчайиб, нима, мен сизга шпионманми, деган ва Қўрғонов дарҳол, майли, жавоб сизга, дейишга мажбур бўлганди...

Эрталаб алла-паллада уйқудан турган Наби уйда хотини йўқлигини сезди. Бироқ дастурхонда нонушта тайёр эди. У чой ичаётib, кечаги суҳбатни эслаганича гижинди ва ҳозир ҳам, нима, мен Қўрғоновга шпионманми, деб ўйлаб, ўз-ўзидан хафа бўлиб кетди.

Бу, хотин қаерда экан, деган хәёлдан безовталаниб турганида, ташқаридан хотинининг овози эшитилди:

— Наби ака! Бу ёққа қаранг, Наби ака...

У тўртинчи қават ойнасидан пастга — кўчага қарди.

Раъононинг ғалати одатлари бор! У усти ёпиқ қандайдир юқ машинаси олдида турар, эри билан машварат қилиб ҳам ўтирмай нимадир харид қилган, ўшани уйга олиб келган эди.

Наби истар-истамас пастга тушди.

— Китоб жавони!—мағрурланиб деди Раъно.

— Ҳозир шу зарилмиди?! — тўнғиллади Наби.

— Сизга ҳеч қаочон зарил эмас! Қитобларингиз оёқ остида сочилиб ётибди...

Наби ҳайдовчи билан машинадан амаллаб жавонни ерга туширди. Машина кетгач, энди нима қилдик, дегандек хотинига эзгии тикилиб серрайди.

— Улфати чор, деб юрасиз... Ўртоқларингизга қўнғироқ қилинг,—унинг ҳолатини тушуниб, дарҳол фикр билдирид Раъно.—Шунаقا пайтда ёрдам беришмаса...

Одатда, ўзини хотини олдида осойишта тутадиган Наби, бирдан тутқаноғи тутган одамдек титраб кетди.

— Менинг ҳеч қанақа ўртоғим йўқ! Тушундингми? Тўртгйни эмас, қирқинчи қават бўлсаям, ўзим олиб чиқаман. Ўзим!

Жавон катта, оғир эди. Аммо Наби уни орқалаб, йўлак томон судрала бошлади. Эрининг нега бундай бехосдан феъли айниганига тушуммаган Раъно унинг ёнида пилдираб, ёрдам беришга уринди.

Ниҳоят, жавонни уйга олиб киришгач, хотинига юзланиб:

— Нима, мен Қўрғоновга шпионманми?—деди ҳамон асабийлашиб турган Наби.—Бунаقا ишда ишлагандан, ўлган яхши. Ариза ёзаман! Кетаман...

7

УЧИНЧИ ВА ТҮРТИНЧИ КИШИ

Наби билан кетма-кет Рамазон ҳам ариза ёзиб, ишдан бўшади.

Кейин, орадан кўп ўтмай, Отахон ҳам кетди.

Бу йигитлар ўрнида ишга янги хизматчилар келишиди...

8

ЯНА БИРИНЧИ КИШИ

Мансур, ким хиёнат қилгани маълум эмас, аммо ишдан кетмаса, бутун гуноҳ ўз бўйнига тушиб қолишини кундан-кунга чуқурроқ ҳис эта бошлади.

Ниҳоят, у ҳам ариза ёзди....

ҚҰРГОНОВ

Беш-үн кун ётиб-турадиган аниқ жой тополмай күчада қолганидан кейин, Рустам Құрғонов уйига қайтиб, хотини билан ярашди. «Турмушда ҳар нарса бұлар экан. Оилада бир-бириңгни кечириш керак!»—деб үз-үзига таскін берdi.

Аммо шу күнлари у котибаси Мадинани Мансур-нинг ўрнидаги ишга үтказdi.

— Сиз қайси ишда ишламанг, олдингидек дүст бўлиб қолаверамиз,—деди Мадинага.—Менга доим хизмат қилиб турасиз. Одамларни сездирмай кузатасиз. Мен барибир бир куни хотинимдан ажралиб, сизга уйланаман...

10

ТҮРТ ИИГІТ ВА ГУЛГУН

Мансур билан унинг уч оғайниси—тасодифан дуч келганды, бир-бирларидан қочиб, күришмаслик учун күчанинг нариги бетига ўтиб кетишар, афтидан, бу энди уларнинг ҳәётида қолган бир умрлик савдо эди... Мансур бундан айниқса қаттық изтироб чекарди.

Құрғонов ҳам күча-күйда Гулгунни учратганды, ҳамон аллақандай азобланарди. Аммо фарқи... у күнглида ҳар гал, қані, иложи бўлса, мен шу қизни албатта йўқ қилардим, деб ўйлар эди...

ВАЗИФА

Вазифанг оғир!..
«Алишер Навоий» драмасидан

— Умар Қосимович, телефон!..—деди эшикда күринген котиба.

Олдода бир даста қофоз бетартиб сочилиб ётган Умар Қосимович хаёли бўлинганидан инжиган алфозда унга қаради.

— Азизов...—Қўшимча қилди котиба илжайиб.

Умар Қосимович ҳушёр тортди... Азизов — идора бошлиғи; бирон ҳафта тоби бўлмаган, ундан сўнг яна бир ҳафта областга кетган эди. Бошлиқ доим шундай

кутилмаганда идорага келиб қолар (у бирорга ҳисоб бериб ўтирмасди), ходимлар қанчалик сергак туришмасин, бари бир уларни ҳар гал довдиратиб қўярди.

Умар Қосимович алланечук ҳаяжонланиб, муҳим бир ишни бажараётган одамдек эътиқод билан трубкани кўтарди.

— Ассалому алайкум, Акмал Турсунович!..

— Салом,— бир оз ҳорғин, бир оз ланж кайфиятда жавоб қайтарди Азизов.

— Яхши келдингизми? С приездом!

— Раҳмат,— деди Азизов қуруқроқ оҳангда.— Мен томонга бир келиб-кетсангиз...

Умар Қосимович, ҳозир ёки хўп бўлади, демоқчи эди, аммо иккисидан бирини танлашга улгуролмади — қисқа гудок эшитила бошлади. У, ҳамон бунинг аҳамияти бордек, трубкани эҳтиёткорлик билан ўрнига қўйди.

Эшикда бир илжайиб кўринганча, ҳануз котиба нари кетмаган эди.

Еши ўттизлар атрофидаги кўримсизгини бу жувоннинг эшикни тутиб, худди нимадандир суюниб турганга ўхшаб, ҳадеб илжаевериши Умар Қосимовичга ёқмасди. Аммо у аёлларни ўзича яхши кўрар, уларга бефарқ қарамайдиган феъли бор эди, шу боисдан, котибанинг бундай «эрка»лигидан кўз юмишга ҳаракат қиласди. Ҳозир ҳам, котиба кетсин, деб унга жавобан синиққина жилмайиб қўя қолди.

Азизов ишда бўлса бас, баъзан кунига бир, баъзан бир неча марта қўнғироқ қилиб, Умар Қосимовични ҳузурига чақирап (афтидан, котиба орқали чақиришина раҳбар ходим учун камситиш деб ўйлаб, шахсан, мен томонга бир келиб-кетсангиз, дер), Умар Қосимович кириб боргач, унинг қўлидаги идора қоғозларига узун, ингичка хат тортиб, имзо чекар, ҳар сафар янгидан ишнинг қандай кётаётганини обдан сўраб-суриштиради.

Бошқа кўпгина идораларда бўлганидек, бу ерда ҳам бошлиқнинг хурсанд ёки таъби хира эканлиги ходимлар учун муҳим эди. Бугун Азизовнинг шашти пастлигига шак-шубҳа йўқ, буни Умар Қосимович икки оғиз гап-сўздан дарҳол ҳис этган эди.

Шу тўғрида ўйлаганича, у шошмасдан, имзо чекиладиган қоғозларни тўплади. Кейин, уларни идора номи мухрланган жилд орасига солганча, эшик томон босди.

Калта кўйлак кийиб, сочини елкасига ёйиб ташла-

ган бир қиз йўлакда негадир у ёқдан-бу ёққа юриб турарди.

— Сиз мени кутаётганингиз йўқми? — деб сўради, бу қиз ўзини кутмаётганини билса ҳамки, Умар Қосимович тўхтаб.

— Йў-ўқ, — деди қиз чўзиб, унга бақрайиб қараганча.

Бошини эгиб ва чуқур хўрсиниб қўйиб, йўлида давом этди Умар Қосимович.

Маданият-маърифат ишлари бўйича бўлим беш қаватли бинонинг бешинчи қаватида, Азизовнинг кабинети эса биринчи қаватда эди.

Зинадан тушаётиб, Азизов шу палла кабинетда ташвишли, андак асабий қиёфада ўтиргани Умар Қосимовичнинг кўз олдига келди.

У, идора катта, бошлиқнинг иши қийин, ташвиши кўп, гоҳо беихтиёр асабийланмаслиги мумкин эмас, деб билар. Азизовга меҳр билан қараб, аксар кўнгли ачириди. Шу боисдан, Умар Қосимович, одатда бошлиқдан келган пасти-баланд муомалани ҳам ўзига оғир олмас, телефондаги боягидек расмий, кескин оҳангдан ҳам тезда инжийвермас эди. У ҳар қандай шароитда ўзини унутиб, бошлиқнинг ташвиши, дардини имкон етганча, ҳеч бўлмаганда ширинзабонлик қилиб, енгиллатишга ошиқарди.

Умуман, бошлиқнинг унга муносабати яхши эди.

Идорадаги бошқа ходимлар билан ишдан булак нарса устида деярли гаплашмайдиган, табнатан сўзга хасис — Азизов, Умар Қосимович билан иш санжоб бўлган пайтлар кабинетда яйраб ўтириб, турли мавзуларда, саломатлиги, уй-рўзгори, бола-чакасига тегишли «турбат»лар тўғрисида ҳам сухбатлашаверар эди. Бу илтифот, дўстлик нишонаси эди. Ҳар ҳолда. Азизов идорада ҳаммага бир кўз билан қарагандек бўлса ҳамки, хизматчилар орасида Умар Қосимовичга унинг муносабати бошқачароқ эканлиги ҳеч кимга сир эмасди.

* * *

Азизов уни хона ўртасида қаршилади.

Лоқайдроқ куришиб, индамай, тўрдаги курсига ўтиб ўтириди.

Умар Қосимович ҳам ён томондаги курсидан жой олди ва имзо чекиладиган қофозларни бошлиққа узатди.

Азизов асаби таранглашган пайтлардаги одати — бүйни, елкаларини қисиб, қандайдир қунишган күйда қоғозларни бирма-бир күздан кечира бошлади.

Умар Қосимович ёши қирқдан ўтиб, идоралардаги йигирма йиллик хизмати давомида ўзи учун шундай ҳикматни кашф этган эди: бошлиқнинг жаҳли бурни учида турган пайтда, уни елпишга уриниш телбаликдан бошқа нарса эмас, ўз шамолинг ўзингни учириб кетиши мумкин. Сабр-бардошли бўлиш керак. Бошлиқ сенга беихтиёр дардини «ёра» бошлаб, жилла енгил тортса, унда сен ҳам елпиб, бошлиқнинг кўнгли буткул ёришишига ҳисса қўша оласан.

У, айниқса, Азизов билан муносабатда шу ҳикматга риоя қиласарди. Азизовни қадрлагани, ўз бошлиғига сингиниб яшаганидан, бехос ғашига тегиб, озор етказишдан қўрқарди.

Мана, ҳозир ҳам Умар Қосимович бошлиқнинг қўйма, пишиқ гавдаси, буғдойранг юзига аҳён-аҳён кўз остидан итоаткорлик, мутелиқ билан беозор қараб қўйиб, профессор ҳузуридаги талаба, генерал олдидаги аскар сингари қимтиниб, одоб сақлаб ўтирганича, Азизов қоғозларни кўриб чиқиши, нима ҳақда, қайси йўсинда бўлмасин, гапга оғиз жуфтлашини кутди... Кейин, ҳаммаси, одатдагидек, ўрни-ўрнига тушади, деб умидланди.

Шу аснода у катта, ойнабанд деразадан тушаётган қуёш нурларига тикилиб, ўзича хаёлга толди... Уч йил бурун поездда Азизовни тасодифан учратганини эслади (институтни битиргач, курсдошларидан кимdir икки йил, кимdir беш йилда омади келиб, мансаб, мавқе эгаллаган, аммо Умар ўтган йигирма йилдан ўн етти или маданият уйлари, истироҳат боғи, иш топилган жойда оддий хизматчи бўлиб, «соя»да, «пана»да юрганди; у Азизовни билар, Азизов уни танимас эди). Ушанда улар ҳамроҳ сифатида шунчаки ундан-бундан суҳбатлашишганди... Орадан кўп ўтмай, бир куни қўққисдан Умарни Азизовнинг қабулига чақиришди. (У поезддаги учрашувга ортиқча аҳамият бермаганди, каттакон бирон иш буюрмоқчи бўлсалар керак, деган хаёлда кабулга бўйнига арқон солингандек ноилож борди.) Азизов уни очиқ чехра билан, кулимсираб қаршилади. Сўнг, эслаш ҳам нокулай, унга умрида биринчи марта, Умар Қосимович, деб мурожаат қилди. «Мен сизни ўша, поездда кўришган пайтимиэ кўз остимга

олгандим, яна кузатдим, Умар Қосимович,—деди Азизов.—Сиз тұғри, ҳалол одамсиз. Шундай одамлар керак менга! Азизов худди шу куни дабдурустдан уни маданият-маърифат ишлари бүйіча бўлимга бошлиқ қилиб тайинлади.. Умар Қосимовичга бу воқеалар ҳамон бир тушек туяларди. У хушомадгүйлик ёки «кatta»дан ҳайиққанни учун эмас, Азизовнинг олдида ўзини азбаройи бир умрга қарздор деб билгани учун ҳам, меъордан баъзан, ҳаттоқи жилла ошиқ даражада, фидойиларча муносабатда бўлишга одатланган эди..

Азизов олдидағи қоғозларни кўриб бўлиб, айримларига имзо чекди, айримлари тұғрисида, мен бир ўйлаб кўрай, деди. Бир қисмини Умар Қосимовичнинг қўлига қайтариб берди: яхши ўрганмасдан ёзаверманглар, қоғозбозликка бало борми!..

Умар Қосимович бугуноқ ҳаммасини қайтадан текшириб кўришни бўйнига олди. Ниҳоят, бошлиқ пружинали креслони ўйчан нари-бери суриб ўтирганча, савол ташлади:

— Ҳалиги... Муся ишдами? Юрибдими?!

Бу — Умар Қосимовичнинг ўринбосари, фамилияси Муслимов, ёши элликдан ўтган киши.. лекин сочици бўяб-пахмайтириб, олачалпоқ кўйлак кийганча ўсмирларга ўхшаб юрганидан, Азизов уни ёқтирмай, «Муся» дерди.

Бошлиқ шу асно Муслимовни нега сўраётган экан?

— Юрибди,—ғудраныб қўйди Умар Қосимович.

— Мен тұғримда шу одамингиз ҳам ёзадими, дейман!—Унга синчков тикилиб, суриштируди яна Азизов.

— Тұнғиллаб юради-ку, лекин у ёзмайди,—деди Умар Қосимович худди ўзини ҳимоя қилаётган айбдор киши оҳангиди. Биронни азбаройи ноҳақ ёмонлашдан қўрқанию, бўлимдагиларни бошлиқнинг олдида «ғажиши»ни жини сўймаганидан шундай деди.

— Бу ўзи қанақа идора, тушунмайман,—деди энди алам билан Азизов.—Ун йилдан буён аҳвол шу!.. Бирон йил йўқки, уч-тұртта шикоятнома тушмаган бўлса! Чапараста қилиб, имзосиз ёзаверишади. Ўқиб, ҳайрон қоласан, мендан тубан, мендан қабиҳ одам йўқ... Тавба!

Улар қанчалик суҳбатдош бўлишмасин, олдин ҳеч бу ҳақда гаплашишмаган эди. Умар Қосимович бошлиқнинг устидан баъзан «думалоқ хат»лар тушиб туриши, идорага йилида икки-уч марта комиссия келиб-кетишини биларди. Аммо аҳвол шу қадар оғирлиги, Азизов

бундан не чоғлиқ изтироб چекишидан бехабар эди. Шу дамда унинг бошлиққа нисбатан күнгли ҳар қачонгидан ҳам кўп ачишди, бошлиқнинг номаълум душманларини бирма-бир топиб тутиб, ўз қўллари билан нақ бўғиб ташлагиси келди.

— Соғлиқнинг мазаси йўқ. Юрагим ёмон.—Жазаваси тутиб, тутоқиб сўзида давом этди Азизов.—Шунга қарамай, жонимни жабборга бериб ишлайман. Қани, биронта одам билса!..

Умар Қосимович бундай пайтлардаги одатича, ширинзабонлик қилиб, имкон етганча, Азизовнинг кўнглини кўтаришга уринди.

— Бу ҳаммаси ўтиб кетади, Акмал Турсунович. Битта-иккита ифлос одам доим топилар экан дунёда. Буюк кишиларга қанча тош отишмаган. Сизнинг қадрингизга етадиган одам ҳам кўп. Ёса ёзверсин, шунга ҳам азобланиб, қайғуриб ўтирасизми? Катталар ҳақиқат қилишар, ахир!—деди у ҳар бир сўзга меҳрини қўшиб.

— Ха, майли,—деди деразага энди ўйчан, афтидан, ўз хаёли билан бўлиб, қараб қолган Азизов. Умар Қосимович бу гапни кетиш мумкинлигига ишора деб ўйлаб, ўрнидан қўзғалди. Аммо бошлиқ у томон ўтирилиб, дабдурустдан сўради:—Сиз, ҳалиги... Бухорога бориб турибсизми баъзан?

Бутун хаёлинини Азизов, Азизовнинг бошидаги ташвиш эгаллаган Умар Қосимович учун бу томдан тараша тушгандек бўлди. (Бошлиқнинг кайфият-ҳолати, бугунги сухбатга унинг ёки Бухоронинг нима алоқаси бор?) У саволга сал паришенланиб, шунинг баробарида, анча лоқайд жавоб қайтарди.

— Бориб турибман, албатта. Туғилиб-ўсанг жойим, — деди Умар Қосимович.—Лекин, тўғриси, кейинги пайтлар бир оз... Иш кўпайиб кетди. Ундан ташқари, чол-кампир қазо қилишиб... унча маъно йўқ...

— Нега?—ажабланди Азизов.—Жигарларингиз-чи? Синглингиз? Акангиз? Улардан хабар олмайсизми?

— Улар ўзлари доим келишади,—деди шошиб Умар Қосимович.

— Очиқ айтаверинг, қанча бўлди бормаганингизга? Бир йилми, икки йилми?—деб сўради Азизов бу гал яқин кишиларга хос меҳрибон жилмайиб ва шу билан бирга, қандайдир кескин, талабчан оҳангда.

— Бир-йкки йил, — деди Умар Қосимович баттар довдираб.

— Аниғи?

— Икки йилча бўлди, адашмасам,—қийналиб ғудранди Умар Қосимович.

— Яшанг!—деди Азизов. У пружинали креслони нари-бери сурин, негадир чуқур ўйга толгандек бўлди. Қайтиб бу орада бўшашибанча ўрнига ўтириб олган Умар Қосимович манглайини тер босиб, муаллимга юзлашган интизомсиз мактаб боладек, ўз тирноқлари остидан ўзи кир қидира бошлади. Бошлиқ анчадан сўнг унга қаради.—Мен кеча Бухородан келдим,—деди Азизов.—Бир даврада менга акангилини кўрсатишди...

— Акам? Сиз кўришдингизми акам билан?!—Қизиқишиш ва зўраки суюнч қоришган аянчроқ бир кўйда сўради Умар Қосимович. Унинг саволида, наҳотки акам сизга мендан шикоят қилган бўлса, деган қўрқинч, ҳадик ҳам бор эди.

— Кўришадиган аҳволда эмас эдилар акангили,—деди Азизов.—Кулгили.. Ичиб, яна муллачилик қиларкан у киши қишлоқларда...

Умар Қосимович бошлиқдан бепарвонлиги учун кошиш эшитаман, деб ўйлаган, холос, гапнинг бундай якунланиши хаёлига ҳам келмаган эди.

Унинг биринчи таассуроти: ўзини гўёки ҳозир ер ёрилса, кириб кетадигандек ҳолатда ҳис этди. У акаси учун хижолат чеккандек, шунинг баробарнда, аллақандай ҳақоратлангандек эди — вужудида бу туйғулардан қайси бири устунлик қилганини айтиш қийин эди. Кўп ўтмай, Умар Қосимович эгилган қоматини сал тиклади. Аммо у ўйланиб, бари бир, бошлиқнинг гапига жавобан ҳеч нарса деёлмади. Нафаси ичига тушганча, яна лол қотди.

Азизовнинг креслода тебраниб ўтириб, йўл-йўлакай айтган икки оғиз сўзи унга фавқулодда таъсир этгани бежиз эмас... Бир лаҳза бурун Азизовга Умар Қосимович, улар ўзлари доим келишади, деб шунчаки айтган ўйған эди. Аслида эса у кўпдан буён акасини кўрмаган эди. Синглиси сўнгги йилларда Умар Қосимович билан бирми, икки дийдорлашган, ёз, сафар пайти йўл устида уйга баш сукқанди. Бироқ, ҳамма бало шундаки, тўнғич акаси тўғрисида бу акасига у ҳам ортиқча оғиз очмаган, ўшанда «акам юрибдими», «юрибди»дан нарига ўтишмаган эди. Қисқаси, акасининг шу кунлар ҳол-

аҳволи қандайлиги Умар Қосимовичга буткул қоронғи әди. Бу ҳақда бошқа бирор эмас, Азизовдан әшигтаниң унга худди дард устига чипқон бўлиб туюлди.

— Ҳа, майли,—деди орага чўккан сукунатни бузиб Азизов.—Ҳалиги... қўлингиздаги қоғозларни қайтиб кўриб чиқинглар. Кейин имзо чекарман,—у ўйланиб туриб, қўшимча қилди:—Зубайдадан бир нарсани сўра-моқчи эдим. Шу ерда бўлса кирсии...

* * *

Умар Қосимович бошлиқнинг кабинетидан ўласи тепки еган кишидек эзилиб чиқди.

У зинадан юқорига тўхтаб-тўхтаб, шошмасдан кўта-риларкан, ўзини бугундан эътиборан Азизовнинг назарида қолгандек ҳис этди. Унга бошлиқ охирида Зубайдани эслагани ҳам шунга ишора бўлиб кўринди.

Бошлиқ Умар Қосимовичга унинг акаси тўғрисида қисқа гап қилди. Аммо у аҳмоқ эмас, яхши отга бир ҳамчи кифоя, ҳаммасини дарҳол тушунди. Азизов илк қарашда ундан-бундан, бетартиб сухбатлашишганига қарамай бундай фикрни илгари сурди: «Мен ўз ишимни сидқидилдан бажараман, ўртоқ Қамбаров, буни кўриб юрибсиз,—дегандек бўлди Азизов.—Лекин атрофдаги айрим одамлар бари бир менинг устимдан шикоятнома ёзишади. Йўқ, сиз менга таскин берманг. Ундан кўра, эсингиз борида ўз этагингизни ёпинг. Акангизни бирор әшигтса, буни ҳам хатга тиркайди. Сиз эмас, калтакнинг учи бизга ҳам тегади. Умуман, қўлим остидаги ишонган кишилар сизга ўхшаб ланжлик қилишмаса, мен бунчалик ноҳақ қийноқларга тўқнаш келиб, азобланиб ўтирамасдим!»

Маданият-маърифат ишлари бўйича бўлим узун, нимқоронғи йўлак тўридаги уч хонани эгаллаганди. Уртада қабулхона, бир томонда кабинет, иккинчи томонда хизматчиларга тегишли хона жойлашган эди.

Умар Қосимович ўзини ўрнидан туриб, ийиб қаршилаган котибадан ҳаммани чақиришини сўраб, кабинетига кирди.

«Хамма» дегани ўринбосар, иккита ходима ва котибанинг ўзи эди. Дам утмай, Муслимов, унинг изидан Зубайда ва Холида деган қизлар ва ниҳоят, илжайгац котиба эшикдан бирма-бир кириб, «т» ҳарфини эслатган, раҳбар столига тиркалган иккинчи стол ёнидаги курсилардан жой олишиди.

Умар Қосимович ўз аскарларини сафга тизган лашкарбошидек, бўлимдагиларни кўздан кечириб, Муслимовга қадалиб қолди У Азизов бу одамни «Муся» денишини эслаб, фақат соч бўяб, олачалпоқ кийгани учун эмас, юз тузилиши, афти-ангори билан ҳам чиндан қандайдир ўсмирга ўхшайди, қуйиб қўйган Муся, деб ўлади. Кейин ўзича, бу одам имзосиз хат ёзадими ёки буни эп кўрмайдими, деб чамалади. Аммо Муслимов бирорнинг устидан ёзишига ақли бовар қилмади ва бошлиқ олдида тўғри гапирганидан қаноатланди. Шу сонияда ишга янги келган пайтлари Муслимов билан бир гал жуда очиқ, самимий суҳбатлашишгани ҳам ёдига тушди. «Кимdir мансабга имкон етганча бенарво қараши, мансабпаст бўлмаслиги мумкин,—деганди ўшанда ўринбосари Умар Қосимовичга.—Лекин дунёда мансабдан кўнгли заррача ўсмайдиган, эгаллаган столи, ишини қадрламайдиган одамни топиш қийин. Қайси бир киши, мен мансабни ёқтирмайман, ўлганни кунидан шу столга ўтириб қолдим, деса, биллингки, ёлғон. Ҳаммамиз ҳам тирик жонмиз! Мана, масалан, мен ўзим... Бўлим ташкил қилинганида бошлиқ қилиб қўйишиди. Ҳали бўлимда машина йўқ, трамвайда қатнаш керак. Мен, обрў кетмасин, деб пиёда қатнайман. Ўзимни худди ўн мингта аскари бор саркардадек сезаман. Ҳолбуки, бор-йўғи икки киши ишлаймиз, менинг қўл остиндаги одам ориқ, маймоқ бир йигитча, холос... Сиз ҳам ўзингизни қанча камтар тутманг, бунга озми, кўпми ўрганиб кетасиз. Юзингизга айтдим, хафа бўлмайсиз!» Муслимов ҳақ эди.

Умар Қосимович ҳозир ростдан ҳам энди мансабга ўргана бошлаганини ҳис этди. Унга шу хона, стол, тўртта қорақўзниң оғзига қараб ўтириши ёқади. У ўз ишининг одам ёнишса арзигулик катта лавозим эмаслигига ақли етади. Бунинг устига, олдинги — оддий ишда, ўзи истаганча, эркин юргани минг чандон яхши бўлганига ҳам тушунади. Бироқ, отини бирорга бериб, пиёда кетган суворидек йўл тутиш... У бундай қилолмайди. Шу стол — шу от уники, эгарга маҳкамроқ ўрнашиши керак, холос. Ният шу бўлмаса эди, акаси тўғрисидаги Азизовнинг нордон галини Умар Қосимович ҳалол луқмадек, қулт этиб ичига ютмас эди!

— Кейинги пайтда интизом бир оз бўшашди,—деди у ниҳоят бўлимдагиларга.—Мен сизларга ишониб, индамайман, кўпинча кеч келасизлар, ўз жойларингизда

ұтирмайсизлар. Шұнақа бұлғач, ҳар хил гап чиқади. Энг мұхими, бу ишимизга таъсир қыляпты. Мана, Акмал Турсунович анча-мунча хатларимизга имзо чекмадилар. Чunksи, ишни яхши үрганмасдан ёзғансизлар, мен ҳам ишонганимдан, текширмаганман... — Умар Қосимович имзо чекілмаган хатларни шахсан шуғулланиш учун чет-та олиб қўйди. У бошлиқ қўл қўйган бошқа бир қисм хатни дафтардан үтказиб, тегишли ташкилотларга жүннатишларини сўраганча, бўлимдагиларга топширди. Шундан сўнг ташвишланган бир кўйда Зубайдага қаради.

Зубайдада хонаға кирганидан буён, Муслимовнинг рӯпарасида бирордан аччиқлангандек, беписанд лаб буриб үтиради.

— Сиз ҳозир Акмал Турсуновичга учрайсиз,—деди Умар Қосимович, оғрингандек буришиб.—Қайтиб чиқиб, ўртокларингизга ёрдам берарсиз...

Зубайдада Азизовнинг исми шарифини эшитниши билан жонланиб, юз-қўзлари порлади.

Бу — ниҳоятда ақлли жувон. Кино дейсизми, театрми, бутун маданиятнинг шу кунги ахволиу қайси соҳада қандай янгиликлар, дунёning қайси бурчида нима воқеалар бўлаётганини беш қўлдай билади, хуснда ҳам тенги йўқ. Айниқса, қўзлари... қўзларига тикилиб, оҳу, дейсиз. Умар Қосимович уни баъзан ҳузурига чақиргани Азизовдан қўрқиб, унинг ўзидан ҳам сал ҳайиқмаса — бу жувоннинг олдида қандайдир ожизлик ҳис этмаса, унга биринчи кунлардаёқ муҳаббат изҳор қилган бўларди! Қисқаси, бу жувонга ҳар жиҳатдан тан бериш лозим. Бу сизга ҳадеб илжайдиган котиба ёки, дейлик, куни буйи олдига китоб очиб қўйиб мудраб үтирадиган, тур, десангиз, ўрнидан туриб, юр, десангиз, қаёққа, негалигини ўйлашга ҳам эриниб, лоқайд судраладиган Холида эмас.

Аммо Зубайданинг бутун кўрки, фазилати билан ёнма-ён Умар Қосимовични нохушлантириб, асабийлаштирадиган, сергак бўлишга ундейдиган бир томони бор. У обрули, ўз қадри қимматини билган, ҳаттоқи иззатталаб онлада ўсган. Ёшлигидан ҳурмат-эътиборга одатланган машҳур ва мағрур одамлар даврасида улар билан тенг муомала қилиб келган. Шу бойсдан, Зубайдада Умар Қосимовичга ўхшаб ҳар бир бўйинбое тақсан ёки шляпа қўндирган одам олдида қимтинавермайди. Буниси майли. У бўлимдагилар орасида ҳаммадан кўп Азизовнинг ҳузурига киришни ёқтиради. Бундай пайт-

ларда ҳозиргидек яйраб кетади. Гап шундаки, Зубайдада Муслимовни ҳам четлаб, ўзини тўппа-түгри Умар Қосимовичнинг ўрнини эгаллашга муносиб киши, деб билади.

У хонадан тез чиқиб кетди.

— Сиз ўтираверинг,—деди ўрнида қимиirlаб қўйган Муслимовга Умар Қосимович.—Бошқаларга жавоб!..

У қизларни чиқариб, ўринбосари билан нима ҳақда гаплашмоқчи эканини ўзи ҳам билмасди. Фақат унда дардлашиш иштиёқи борлиги муқаррар эди.

* * *

Орадан кунлар ўтиб, ҳаёт олдингидек бир маромда давом этаётгандек бўлди. Лекин Умар Қосимовичнинг кўнглида қандайdir хижиллик сақланиб қолган эди.

У айрим кунлар котибага, мен бандман, деб кабинетни ичкаридан қулфлаб, соатлаб ёлғиз ўтирганча, ўй сурар, унинг хаёлида, нимадир қилиш керак, деган фикр айлангани-айланган эди.

Умар Қосимович оддий бир ҳақиқатни ҳис этарди: Азизов Бухородан қайтиб сўз очмаганига қарамай, бу гап кўмилиб кетди, деб тинчиб юравериш ўз-ўзини алдашдан бошқа нарса эмас. Бошлиқларнинг одати шунаقا: гапиради-қўяди, кейин индамай натижасини кутади. Ҳар қандай муносабат қизларнинг соч ўримига ўхшайди. Гап яна қўзғалиши аниқ. Жавобинг тайёр бўлмаса, ўзингга қийин. Гугурт чақилгач, уни учирмай туриб, ёнғин чиқмаслигига ҳеч ким кафолат бера олмайди!

Умар Қосимовичнинг юрагида бундан бўлак бир хавф ҳам туғилганди: Азизов иши, ташвиши кўплигидан, аризимаган бу кўнгилсизликни эслаб юрмайди, дейлик, аммо (ҳаётда нималар бўлмайди!) бу гапни чиндан бўлимдагилар, идорадаги бошқа ходимлар эшитиб қолишса-чи? Хунук хабар, бемаъни гапнинг саккизта оёғи, тўртта қаноти бўлади, қулоқдан қулоққа ўтиб учиб юраверади! Унга Азизовнинг заҳарханда билан, ҳақорат қилгандек гапиргани камми? Атрофдагилар уни баттар лойга қормайди, деб ким айта олади? Ахир, Зубайдада биринчилардан бўлиб енг шимариб, маломат тоши ёғдирмайдими?

Булардан ташқари, умуман, район марказида дуппадуруст муаллимлик қилиб юрган акаси нега умрида

урганмаган күчага уриб кетди? Нима сабабдан Азизов айтган ахволга тушди акаси? Умар Қосимовични шундай саволлар қийнар, баъзан ўйлаб ўтириб, юрагига бехос ғулғула тушар эди.

У ҳафтанинг сўнгги кунларидан бирида, қаёққа, қандай ташвиш билан кетаётганини ҳеч кимга билдирамай, Бухорога жўнади.

* * *

Умар Қосимовичнинг акаси Усмон Бухоро районининг маркази жойлашган Галаосиёда, сýнглиси Сабоҳат эса шаҳарда яшарди.

У аэропортдан машина тутиб, тўғри Регистонга борди ва арк дарвозаси қаршисидаги кўчага бурилгач, машинани тўхтатди.

Бухоро...

Умар Қосимович бундан олдинги сафар келганида ҳам машинадан худди шу ерда тушган, орқага ўгирилиб, Регистон майдони, қадим дарвоза, улуғвор қалъа деворларига тикилган эди. Ўшанда ҳам айни ёз эканлигидан, унга гўёки майдон ва қалъадан қандайдир буғ кўтарилаётгандек туюлган эди. Шу сонияда беихтиёр эслади: бунга икки йил эмас, роппа-роса тўрт йил бўлибди. Шунча вақт сени тавоф этмапман, гуноҳим бўйнимда, мени кечир, Бухоро, деган шоирона бир гап Умар Қосимовичнинг кўнглидан кечди. У лаҳза ичидан мана шу қаршисидаги майдон, қалъа атрофларида энди олис туманлар орасида қолиб кетган болалик йиллари ўтганини эслади. Нечундир, бояги шоироналик таъсиридами, кутилмаганда кўзларига ёш қалқди.

Тез кўча бошига қараб кетди. Бу ердаги ҳовлилар ҳаммаси бир пайтда қурилган, бир-бирига ўхшаш. Қайси ҳовли эди Сабоҳатники? Мановими ёки буниси?! Иккиси ҳам эмас, сал нарироқда бўлиши керак. Эшигida эгри тут бор эди...

Топди. Кўнғироқни босди.

Беш-олти ёшлардаги сариқдан келган қизча дарвазани очди. Сабоҳатнинг қизчаси. Лекин исми нима эди?!

— Ки-им, Гулнор?—деган овоз эшитилди уйлар томондан. Қизча Умар Қосимовичга тикилиб, худди ойиси орқада эмас, ёнида туриб, уни кўраётгандек, бўйнини секин қисиб қўйди.

Үй томонда Сабоҳатнинг ўзи кўринди, ниҳоят.

— Бо! Ақа! — Құзларига ишонмағаныдан, анча нарида тек қотиб, құлларини ёзи Сабоҳат. Кейин, қизиқ устидә қимир этмай турған спортчи түппонча отилиши билан олдинга юрганига үшшаб, бирдан дарвоза томон елди. — Қиравермайсизми, ақа, үз уйнгиз, — деди у алла-нечук севиниб, ҳаяжонланган күйда. Беҳосдан жаҳли чиқиб, киприклари учди. — Тоғангни танимайсанми, жувонмарг, кириңг, демайсанми, дарров?!

Умар Қосимович үзини ҳам, Гулнорани ҳам оқлаш учун құлидаги портфель, тугунни Сабоҳатта беріб, қизчанинг құлидан тутди.

Айвонда уларни Сабоҳаттинг эри Абдусамад қаршилади. У хотинидан ҳам күпроқ мамнун, худди үз пирини учратған муриддек, оғзи қулоғида әди.

* * *

Умар Қосимович бир пиёла чой ичиб, күчада ишим бор, деганча үрнидан турди. Чойга уннаб, ҳали у билан бундай сұрашишга ҳам улгурмаган синглиси, лекин кечгача юрманг, овқат интизор бүлмасин, деб чирқиллаганча қолди.

Күн қайтанинша қарамай, ҳаво нафас олиб бүлмас даражада иссиқ, дим әди. Езда Тошкентда ҳам, яқин-атрофдаги бошқа ерларда ҳам куннинг ёниши табиий. Бироқ «саратон» деган сүзни теграси даштдан иборат Бухорода рүйирост ҳис этади киши. Шұр босған ер ошланган териге үшшаб, оқарыб ётади. Ҳавони оқиши бир чанг тутғандек туюлади. Бу офтоб зарраларими, нурға құшилиб сочилаётган құмми, тушуниб бүлмайди. Чүнтақдан гугурт чиқарыб тутса, ёнади, деб үйлаш мүмкін. (Еқилғи бу ерда үз-үзидан ёниб кетған пайтлар бүлған.) Одамлар эса (фақат бухороликлар әмас, ҳар ёқдан келған минг-минглаб мәхмонлар ҳам), бары бир, күчаларда терлаб-пишиб юраверишади.

Умар Қосимович Шоҳруд ёқалаб, Лабиҳовузга қараб йўл олди. Уннинг тайинли иши йўқ. Үзича, шаҳарни айланиб, сұнғги кунларда муштдек тугилған юрагини сал ёзмоқчи әди. Шу билан бирга, Бухорога келгач, энди нималар қилишини үйлаб олиши керак әди.

У Лабиҳовузга етмай, Гавкушон минораси остидаги мадраса пинжига тиқилған эскигини ҳовли қаршиисида, оёқлари ерга михланғандек, беҳос тўхтаб қолди.

Хаётнинг қандай қизиқ үйнларин йўқ, дейсиз. Умар,

үнинг акасию синглисі — ҳаммаси мана шу ҳовлида туғилған. Урушдан кейинги йилларда, Дарвозан Самарқанд томонга күчгүнга қадар, улар шу ерда туришган. Ҳозир эса, гүёки бутун болалигини Умарга бир йұла әслатмоқчидек, ҳовли олдидаги супачага шолча ташлаб, уннинг синфдоши Марзия ўтирибди:

— Ака Умар! Ака Умар-э! — деб үрнидан вазмин құзғалғанча, үрдакюриш қилиб, унга яқынлашды Марзия.

Наҳотки, бу үша — бир пайтлар Умарнинг юрагини қўксидан юлқиб олган шаддод қиз бўлса!

Улар мактабни тугатишганига ўттиз йилча бўляпти. Орада янги анъана — битирганимиз ўн беш йиллиги, деб бир гал, йигирма йиллиги, деб яна бир гал учрашишди. Аммо мактабда ўқиб юрган пайтлар Марзияга синфидан иккى йигит баб-баравар ошиқ бўлиб қолганди. Марзия эса, Умарга ҳам, нариги йигитга ҳам қарамай, мактаб остонасидан кечар-кечмас, бошқа бирорга тегиб кетди. Шу боисдан, кейинчалик кўришишган бўлса-да, Умар синфдошининг уй-жойидан ҳам, туриш-турмушидан ҳам бехабар эди.

— Сиз бу ерда нима қилиб юрибсанз? — деб сўради у беихтиёр.

Марзия шарақлаб кулди.

— Мени-ку, уйим шу! — деди у, — лекин сиз бизнинг кўчамизга кирадиган кун ҳам бор экан...

— Биз қочиб юрганимиз йўқ эди, қочган бошқалар! — Ҳазилга ҳазил билан жавоб қайтарди Умар Қосимович.

— Бузоқнинг қочгани сомонхонагача. Үзингиз вақтида билмагансиз, — деди яна кулиб Марзия. — Ҳай, ўтганга саловат. Уйга юринг, меҳмон бўлинг, — деди у энди жиддий тортиб.

— Йўқ, уйнингизга кирмайман. Лекин остоңангизга бош қўйиш мумкин, — деди Умар Қосимович ҳамон ҳазиллашганча, супага имо қилиб. Марзия яна кулди. Ҳовли олдидаги супачага келиб ўтиришгач, Умар Қосимович қўшиб қўйди. — Меҳмон қилмоқчи бўлсангиз, бир коса сув...

Марзия ўтирган кўйи бошини буриб, дарвозанинг очиқ тавақасидан ичкарига овоз берди:

— Сотимжон! Бир коса сув келтиринг, бачам... — үқизлик пайтларидағидек қизариб, шу билан бирга, шўхлигини қўймай, Умар Қосимовичга яна илмоқли сўз отди. — Ҳалиям юрагим куйиб юрибман, денг!

— Сураманғ!—деди Үмар Қосимович. Ү секин пінчирлади.—Иссиқ...

— Яңгамиз, бунніг устига, сизни Сибирь қилибділар!—деди Марзия кулганча, Үмар Қосимовичнінг әгнига имо қилиб.

Үмар Қосимович сафарга ҳам ишдагидек қора көстюм кийиб чиққанини әнді пайқади. Жұнроқ кийинса бұларди, албатта. Лекин идорада шундай юришга үрганиб қолганидан, бу ҳақда үйлаб ҳам күрмаган эди.

У очиқ тавақадан ҳовлига — оқарған кафтдек ер, чанг босған гүлларға қаради. Унинг күз олдига ўзи — шу ҳовлида умбалоқ ошиб үйнаб юрган бола келди. Бу бола шу ҳовлидан ҳам, ота-онасининг пинжидан ҳам ҳеч қачон, ҳеч қаёққа кетмайман, деб үйларди. Аммо ҳаёт буюк ҳаракатдан иборат экан. Инсон — чумоли. Саф чекиб, ҳалқа бұлиб, суринаверар экан. Бу суринишинден маъно нима?! Дарвоза оғзіда пайдо бўлган ориқ, соядеккина йигитча Үмар Қосимовичнінг хаёлинин тўзитиб юборди. У бир ойиси, бир Үмар Қосимовичга ўқра-йиб қараб қўйиб, хўмрайганча, қўлида коса тутиб турарди.

— Дард кўрманг, бачам. Баракалло!—деди Марзия. У ўғлининг қўлидан косани олиб, Үмар Қосимовичга узатди.

Бу — ичиға муз солинган яхоб эди. Үмар Қосимович йигитчанинг,—ойисини рашқ қилибми,—дарвоза оғзіда хўмрайганча яна бир нафас серрайиб турганини кузатиб, ичиди кулимсираганча, сувни роҳатланиб симирди.

— Тошкентда обрўйингиз яхши экан. Катта ишга ўтибсиз, эшиздик,—деди унга боядан бери разм солаётган Марзия ниҳоят.—Хозир Бухорода текширувчи кўп. Сизниям бирон ишни текширишга юборишғандир, командировка қилиб...

— Иўқ, мей бошқа вазифа...—ғудранди Үмар Қосимович. Унинг шу сонияда Марзияга кўнглини очгиси келди.—Акам бор... Еши элликка бориб қўлди. Мендан бир олти ёш катта... Шу киши ичишга үрганибди...— Үмар Қосимович аслида акасининг муллачилик қилаётганини ҳам айтмоқчи эди, бироқ буни айтишга уялди. Марзиянинг олдида үзининг ҳам кулги бўлишидан кўрқди.

— Э, шу ичиш қурсин. Шунча зарапидан гапирамиз, яна ичган ичади,—деди Марзия.—Бола-чақасини үйласа бўлмайдими... Мана, Сотимни дадаси... Алафга оғзи-

ни өссиб, нафас ололмай, улиб кетди. Қимга қийин — бизга! Қуйиб қолавердик...—Бу энди бошқа Марзия эди. Умар Қосимовичга у изтироб чекканидан қорайиб, ҳамон қандайдир тутаётгандек туюлди.

— Қачон ундай бўлди? Узр. Мен билмаган эканман..,—деди Умар Қосимович, гўёки билса, дарҳол чора кўрадиган одамдек кўйда.

— Тўрт-беш йил ўтди... Ҳай, энди фойдаси иўқ,— деди Марзия.—Хуш, энди нима қилмоқчисиз?—деб сўради у бирдан.

— Нимани?—деди гангиб қолган Умар Қосимович.

— Акангизни-да... Мени эмас, албатта!..—яна олдингидек шарақлаб кулди Марзия.

— Ҳа, акам... Билмадим,— деди Умар Қосимович.— Нима қилганда ҳам, ўзи билан ҳушёр пайтида бир гаплашишим керак. Кейин, бирон дарди бўлса, енгиллатиш... Бусиз мумкин эмас!

— Ҳай, ишсиз, вазифасиз бир келинг, меҳмон бўлиш учун. Минг тошкентлик бўлиб кетгандаям, Бухорони эсдан чиқариш... унда, қулоғингизни ўзим кесаман, янгамизга билдирамай,—деди кулганча Марзия.

Умар Қосимович беозор жилмайиб, Марзияга бу гал фаромуш тикилди. У Марзиядан вақтида узоқлашиб кетганию, ҳозир Бухорога ташвиш билан келганига ўқинди. Афсус, сұҳбат тугаган эди. Умар Қосимович ўрнидан турди.

— Ўзингиз ҳам биз томонларга ўтинг...—деди у шунчаки мулоzамат юзасидан.

— Ҳа, албатта... — деди Марзия.

Лабиҳовузга етиб, асрий тутларнинг осмонга чўзилган қўллардек яланғоч шохлари, сийрак баргларига тикилганча, ҳовузни ёқалаб кетаётуб, Умар Қосимович бу ердан бир неча қадам юқорида ўрнашган Насриддин Афанди ҳайкалига кўзи тушди.

У ҳайкал тўғрисида газеталарда, журналларда ўқинган, лекин ҳали кўрмаган эди. Тикилиб туриб, завқи тошди. Дунёда афанди ўтган бўлса, худди мана шунаقا одам эканлигига ишонади киши. Ҳайкалнинг ўрнашган жойи ҳам афандига мос, кулги уйғотади: «Оёқ остида зина, ундан нарёғи ҳовуз, сиз эса зўр бериб, эшакни ниқтаб боряпсиз, афанди бўлмасангиз, шундай қиласмидингиз, хўжам!»

Шу аснода унга афанди ўз устидан ҳам кулаётгандек туюлди. У негадир ҳайкал олдида ўз-ўзидан хижолат чекди.

Сабоҳатнинг уйига бутун узоқ-яқин қариндошлар ёпирилган — бир ҳовли одам тўпланган эди.

Бир-бирини қучиб-ўпиш, меҳр изҳор қилиш, гинахонлик бошланди.

Ўртада катта дастурхон ёзиғлиқ эди. Абдусамад икки қўлида иккитадан тўртта шиша кўтариб кирди.

— Э, қўйинглар шу сабилни, ҳукумат қатағон қиласаям, булар ичади, бачам,—бир даврага, бир Умар Қосимовичга юзланиб, зорланди уларнинг авлодидаги энг кекса киши — аммабуви, ёши юзга яқинлашиб, иягини мўй қоплаган кампир.

У ўзини Умар кўришга бормаслигини билиб, бир кўрай бачамини, деб анча ердан судралиб келган. Аслида, Умар бир пайтлар отаси учун ҳам волидаликка яраган бу кампирнинг оёғига йиқилиб, оёқларини ўпса, арзиди... Болаликда нуқул ундан куларди. Масалан, аммабуви уйга келганида, муллаойимнига бордим, бир оғизгина ош қилган эканлар, икки оғизгина едим, қабилида гапиради. Умар, сиз бир оғиз ошдан қанақасига икки оғиз едингиз, деб кампирни мазах қиларди. Кейин, аммабувининг бор-йўқлигини унуди. Ота, онасиға тегишли маросимларда уймалашиб юрган кампирга бир-икки тўқнаш келди, лекин бари бир унга ортиқча иши бўлмади.. Бошқаларнинг муносабати ҳам шунаقا. Аммабувига Умар Қосимович тўғрисида одоб юзасидан хабар етказишган, ўзлари эса, келмаса яхши бўларди, деб туришган. Чунки кўпчилик, камнир гапдонлик қилиб, даврани бузади, деб қўрқишини. Бу кампир—тирик тарих. Лекин атрофдагилардан ҳеч кимниңг қайрилиб қарагиси йўқ. У — китоб. Лекин ён-верида ўқийдиган киши топилмаганидан унудилиб, чанг босиб ётибди.

— Акамулло бир келибдилар, бибижон, ҳурматлари...—Ғудранди Абдусамад шишадарни дастурхонга қўйганча.—Қатағонни ҳисобга олиб, фақат оз-оздан, бибижон... кўпайтирмаймиз...

— Ўзларинг ичсанглар, майли. Олдиндан айтишим керак, мен ичмаяпман,—деди Умар Қосимович, Абдусамад ўз номини ўртага қўшганча шиша очишга киришганини кўриб. (У ҳаётida қаттиқ ичган пайтлар ҳам, оз-оздан олиб юрган кунлари ҳам бўлган, яқин-яқиннагача буни оддий, табиий ҳол, деб билар эди. Бироқ акаси тўғрисида гап чиққан фурсатдан бошлаб, оғзига олмаган ва энди оғзига олмасликка ўзи-ўзига сўз берган-

ли.) — Лекин сизларга айтадиган гапларим йүқ эмас... Шу сафар Бухорога келганимдан, мана, сизларни күриб турганимдан хурсандман. Айбим бүйнімда. Анча йил келмадим. Ҳолбуки, Тошкент билан Бухоро Мағриб билан Машрик эмас, иккі қадамлик йўл... Отам бўлмасалар, акам бор, онам бўлмасалар, синглим... Мана, бибим катта бошларини кичик қилиб, мени кўргани келибдилар. Мен бу кишини зиёрат қилишим керак эди. Бунинг устига, Бухоро ўзи мана шу бибимга ўхшаган... Мен келмасам, Бухорога эмас, ўзимга жабр... Бугун шу нарсаларни тушунганимдан ҳам хурсандман...

— Э, раҳмат-э, акамулло, минг раҳмат, шунча яхши гап айтдингиз,—деди бу орада қадаҳ тўлдиришга ултурган Абдусамад.—Энди ичмасангиз ҳам, шу яхши гапларга ўзингиз муҳр босиб...

— Йўқ, муҳр босмаймиз, — деди Умар Қосимович.

— Нега? Нега?—чуғурлашди Абдусамадга қўшилишиб, Умар Қосимовичнинг даврани тўлдириган холавачча, тоғаваччалари, бошқа қариндошлари.

— Ичиб юрганимдаям, бугун ичмасдим,—деди Умар Қосимович.—Эртага ишим кўп. Индин кетяпман, улгуриш керак. Ундан ташқари, наҳорда қабристонга бормоқчиман. Кечқурун ичиб, эрталаб ста-онанг ёнига бориш... яхши эмас...—У рўпарасидаги кампирга имо қилди.—Мен бибим билан гаплашсам, ҳозир кўпроқ кайф қиласидиганга ўхшаб турибман...—Бошқалар, аёл-эркак ҳаммалари ичишли. Умар Қосимович эса, кампирдан сўради:—Қизиқ бир гап... Сиз эски замонларни ўтириб кўргансиз. Масалан, ўшандаям одамлар шундай ўтириб ичишармиди, бибижон?

— Йўқ, бачам,—деди кампир.—Ким бекитиб ичганини бирор эшиктасам, дарров овоза бўлиб кетайди. Амирлик ичганин тутуб, зинданга ташлаган, бачам. Мабодо, обручи одам ўртага тушиб, шафқат қилса, сарбозликка олади, қариб ўлгунча аскар бўлиб юра берайди, бачам. Қўймасди... Яна, бир одамни биламан, кўчага яланғоч чиқориб, сазойн қилган. Ямон эди, бачам... Хотунлар ичгани бирон китобгаям йўқ. Ман фақат эркакни айтаяпман...

— Беклар, амирлар ўзи ичган. Кинода кўрганмиз,—деб ғудранди Абдусамад.

— Амирни билмадим, бачам,—деди аммабуви.—Халқ ичмаган. Уят деб билган. Шариат ҳам кўтарма-

ган... Бошқаларни айтмайман, сизлар катта бүлгүнча бизнинг авлодга ичган одам йўқ...

— У замонлар билан бу замон ер билан осмонча фарқ қиласди, бибижон,—деди давра совишидан қўрқибми, эри томон ўтиб олган Сабоҳат, гапга аралашиб.

— Масалан, дадам бошларига қийиқча ўраб, чопон кийиб юрганлар. Акам бугун шундай кийиб келсалар ўзингиз ёқа ушлаб, бу Умарбойга бир бало бўлибди, дердингиз. Тўйми, маросимми, ҳар куни ичмаслик керак, албатта. Биз ҳам ичмасак бўларди. Лекин акам нима дейишларини билмадик. Бунинг устига, озиб-ёзиб бир калибдилар акам, ахир!—Сабоҳатнинг бехосдан кўзларига жиққа ёш тўлди.

«Мен бемеҳрлик қилганим кам, бошқаларнинг меҳрини ҳам ҳисобга олмапман. Яна бир карра айб менда! — деб ўйлади Умар Қосимович. Шунинг баробарида, у бундай хаёлга борди.—Иzzат-нафс нозик бўлиб қолган, ичма, десанг, ўзларига оғир олишяпти. Мен ҳали, акам билан қандай гаплашаман?!

Абдусамад хотини қўллаганига суюниб, қадаҳларга яна бир сидра қўйди.

Умар Қосимович ўтган узоқ замонлар эмас, ўзи билган болалик йиллари — урушдан кейинги йилларни эслади. Ўшанда тўй кўп, лекин ичилмас эди. Ундан ташқари, қизиқ жойи: эркакларга наҳордами, кечқурун ош тортилар, уларнинг дастурхон бошида базми жамшид қилиб ўтириши расм эмас эди. Тўй, асосан, аёллар, болалар учун, деб тушуниларди шекилли. Куй-қўшиқ, кулги, рақс, «ёғоч оёқ»да ўйинлар, тўй сабабчилари бошидан қанд-қурс, танга сочишлар... Аллақандай файзли эди. Ўйга кимдир келса ҳам бир чойнак чой ўрнига шиша кўтариб чиқиш у пайтлар тасаввурга сиф масди. Бу анча сўнг одатга айланди...

Кексалар нақадар зийрак бўлишади!

Афтидан, аммабуви Сабоҳат билан Абдусамад сал инжишиб, бу ҳамманинг кайфиятига таъсир қилганини ҳис этган эди. У ҳеч қачон даврани бузган эмас, бузмоқчи ҳам эмас. Буни амалда исбот қилишин мумкин...

— Саники тўғри, бачам. Замон бошқа! — деди кампир Сабоҳатга дам ўтмай, меҳрибонлик билан тикилганча.— Одамлар етти ўлчаб, бир кесади. Ўз ишини билади. Эс-хушли... Хозир кундузи чирок ёқиб қидирсанг, мулло Садирга ўхшаган одамни топмайсан...

— Мулло Садир деганингиз ким экан? — Қизиқсиниб сўради Умар Қосимович.

— Шундай бир одам ўтган,—деди кампир.—Эшитмаган бўлсанг, айтаман... Мулло Садир кечаси шамни ёнига ўтириб, китоб ўқийкан. Қайси бир кеча: «Соқоли бир тутамдан ошган одам аҳмоқ бўлади!»—деган гапни ўқибди китобдан. Бундай соқолини тутамлаб кўрса, кўп... Қайчи қидириб ўтирмасдан, соқолининг ошиқча бўлиб кўринганини шамга тутибди. Қўлига олов тегиб, қўлини тортган экан, бутун соқол пах этиб ёнгани майли, юзбетигача куйиб кетибди...

Даврада ҳамма беихтиёр кулиб юборди.

— Кўп қизиқ гапларингиз бор-да, бибижон! — деди завқланиб Абдусамад.—Ўзи дафтар олиб, сизнинг гапларингизни ёзиб бориш керак...

Ниҳоят, меҳмонлар ўрниларидан қўзғалишди.

— Сиз қолинг, бибижон. Кеч бўлди,—деди кампирга Сабоҳат.

— Йўқ, манам уйимга борай. Манга ўз жойим яхши,—деди аммабуви. У эшик оғзида тўхтаб, Умар Қосимовичга қаради.—Бу келишингга ман бўлмайман, бачам. Янги уйимни сўраб боргин, хўпми?..

Умар Қосимович юраги ғижимланиб, алланечук эзилди. У ҳис этди: кампирнинг гапи тўғри — худди шундай бўлади. Яна бир фикр унинг хаёлидан кечди: ҳеч ким дафтар олиб, кампирнинг бир асрга яқин умрида кўрган-кечирганлари, эшитган-билганларини ёзмайди. Кампир ҳаммасини ўзи билан тупроққа олиб кетади!

Аммо Умар Қосимович аммабувига дарҳол далда беришга ошиқди:

— Сиз ҳали тетиксиз, бибижон. Ундаи деманг. Ундаи деманг-да...

— Бир айтдим-да, бачам,—деди кампир.—Йўқлаб борсанг, ман хурсанд бўламан... Тириклардан икки оғиз фотиҳа...

Умар Қосимович ўзи кутмаганди: томоғи қуруқшаб, киприклари намланди...

Дарвозахонадан уйга қайтиб киришгач, Сабоҳат чойни янгилаб акаси билан энди астойдил ҳол-аҳвол сўрашга чоғланди. У негадир секин, эҳтиёткор оҳангда сўради:

— Янгам қалай? Яхши юрибдиларми, ака?!

— Юрибди янганг,—деди Умар Қосимович.—Ўтирадиган жойи кичик бир дўкон, лекин шуям ўзидан орт-

майды. Баъзан дүхтирга боришга вақти йўқ. Бўлмаса, шу сафар униям олиб келармидим.

— Олиб келсангиз, яхши бўларди. Киши соғинади,—деди Сабоҳат.

— Сизлар борганда, доим яхши кутавермайди. Хижолат чекасан киши, — кўнглидан кечганини тўғри айтаверди Умар Қосимович.

— Тошкентда шароит бошқача. Биз ҳам тушуна миз-ку, ака,—деди Сабоҳат. У гапни болаларга кўчирди.—Донишбой тузукми? Мужримчик?

Донишбой, бу — Аҳмад Дониш, Мужримчик, бу — Мужрим Обид шарафиға қўйилган исм. Умар Қосимович бунга, одатда бефарқ қаради, ҳозир қандайдир уялди: болаларга ҳадеб буюк кишилар исмини қўявермаслик керак экан.

— Болалар ҳозир тинч. Қаникул,—деди у.—Сен менга қара,—деди шундан сўнг бирдан,—акамни аҳволидан гапир...

— Сиз, бу эртага ишингиз кўп бўлса, акамни ҳам кўролмассиз?—деди уни бирон топшириқ билан келган, деб ўйлаган Сабоҳат.

— Акамни аҳволи қанақа, деяпман?—бир оз асабий-лашди Умар Қосимович.

— Юрибдилар...—деди Сабоҳат.

— Доим шунақа, юрибдилар, дейсан. Қандай юрибди — айтмайсанми?!

— Ишдан кетган. Бекорчилик...

— Ичиб, муллалик ҳам қиляптими?!

— Унисини билмадим,—деди Сабоҳат. Кейин қўшиб кўйди:—Бухорога кам келадилар. Сўраб борсак, уйларидан топиш қийин...

Буни у тўғри айтди... Усмон Қосим Умар Қосимович-нинг тескариси: аёлларни ёмон кўради. Бир марта уйланиб, ўн беш йилча турган, ўртада тирноқ бўлавермагач, хотини билан ажрашган. Бошқа уйланмагац.

Ўшанда Умар унга: «Ака, уйланинг қайтиб, бола-чақа яхши нарса, орзу-ҳавас!..» деб ўзича насиҳат қилган. Аммо Усмон: «Э, йўқ, бўлди, хотин бадимга тегди!» деган.

Қисқаси, Усмон Қосим Галаосиё марказидаги катта йўлдан анча ичкарида, бир тавақали дарвозаси бор кичик бир уйда туради.

У ўзига тахаллус олган шоир ҳам, санъаткор ҳам эмас, лекин уни районда ҳамма негадир шундай — Ус-

мон Қосим, деб аташга ўрганиб қолган. Олдинлари ҳам күпинча шу: дарвозасига қулф осиғлиқ эди; қаерлар дадир юради. Лекин олдинги пайтлар уни, ҳар қалай, мактабдан топиш мумкин эди. Энди мактабдан кетган, унинг устига ичиб, муллачилик қилаётган бўлса, қидирган билан ҳам топиш даргумон!

Буни Умар Қосимович йўлга чиққанидаёқ ўйлаган эди. Бу чигалликни инобатга олмаса, Галаосиё Бухоронинг пинжида, у Сабоҳатнинг уйнга киришни ҳам кейинга қолдириб, тўғри ўша ёққа кетаверарди. Сабоҳат билан гаплашиб, ишга имкон етганича аниқлик киритмоқчи эди, бўлмади.

Боядан бери ўзича гоҳ уйга кириб, гоҳ уйдан чиқиб турган Абдусамад кутилмаганда уларнинг ёнига келди.

— Сизга ака Усмон керак, мен эшиздим,—деди у илжайиб Умар Қосимовичга.—Ака Усмон юқори Кобдун ёки қуйин Кобдунда бўладилар. Бу икки қишлоқдан томасангиз, Ғурбунда бўлишлари аниқ...

— Сиз бу гапни қаёқдан олдингиз?—деб, эрига аччиқланиб қаради Сабоҳат.

— Одамлардан... Бир борганимда, шунаقا деб айтишди...

— Ичдингиз-да, алжираяпсиз.—Эрини койиб берди Сабоҳат.—Акамни ҳозир биз ўзимиз ҳам унча билмаймиз, ака...

* * *

Кун ёришмасдан ўрнидан турган Умар Қосимович бошқаларни безовта қилмаслик учун оёқ учида юрганча ташқарига чиқди-ю, айвон этагида туйқусдан Абдусамад билан Сабоҳатга тўқнаш келди.

— Яхши ухломадингизми, ака?—деб сўради салхижолатланиб, меҳрибонлик билан Сабоҳат.

— Йўқ, калла пишди,—деди Умар Қосимович.

— Бўлмаса, ошга кетдик, акамулло,—деди Абдусамад.

— Қанақа ош? Йўқ, мен...

— Дарвозаи Самарқандда Рустам деган жўрангиз бор. Сиз билан кўча чангитган... Тошкентда уйнгизгаям борган...

— Биламан Рустамни. Нима бўлибди Рустамга?—деди Умар Қосимович куёви узоқ тушунтириш бераётганидан, сабри чидамай.

— Шу ака Рустам бугун ош беряптилар оналари учун... Мен кеча кечқурун күчада күрдим у кишини, келганингизни биладилар...

Умар Қосимович қизиқ ҳолатга тушди. Гавкушондаги сингари дарвозаи Самарқанддаги ҳовли ҳам энди бегона бўлиб кетди. Лекин чол-кампир умрлари сўнгигача шу ерда яшаб, шу ҳовлидан чиқарилган эди. Умарнинг онаси вафот этганида, Рустам дарвоза оғзида бир ҳафта бел боғлаб турган. Умуман, Умар Қосимович эсласин-эсламасин, ҳеч қаҷон унутмаган фидойи дўсти — Рустам. Ҳозир бориб, уни табриклаб қўймаслик, етмишми, саксон йиллигими (анигини Умар Қосимович билмайди, билишга ҳам кўп қизиқмайди) нишонланаётган кампирга бир қур салом бериб чиқмаслик одамгарчиликдан бўлмайди... Э, Бухорога келганда, доим нима етишмайди — вақт. Тошкентдаги кундалик югр-югурдан ҳам баттар аҳволга тушади киши бу ерда!

«Шунинг учун келмай қўя қолиш менга бегалва туёлса керак!» деб ўйлади Умар Қосимович.

У ичкаридан портфелини кўтариб чиқди.

— Мен шу ёқдан кетавердим, Сабо, — деди синглисига кеча мақсадини очиқ айтмаган Умар Қосимович ҳозир ҳам дардини ёриб ўтирмай. — Эргага бўш қолсам, яна бир киарман. Бўлмаса, ўзларинг боринглар биз томонга...

— Акам мабодо келсалар, нима дей? — деб сўради Сабоҳат.

— Ҳеч нима, — деди Умар Қосимович ўйланиб. — Узим қўрсам керак... Кўришга ҳаракат қиласман.

Бу ердан икки-уч гузар наридаги дарвозаи Самарқандга етганда ўз ҳовлилари олдида бир нафас тўхтади. Унга шу дамда онаси бехос дарвозани очадигандек, огаси ҳам ҳовлида айланиб юргандек туюлди.

Рустамлар ҳовлиси кўчанинг охирида. Эшик ёнида одамлар тўпланиб туришибди.

Умар Қосимовични дарҳол пайқашди. Рустам унга пешвоз ҳаллослаб кела бошлади.-

— Яша, жўра! — деди Умар Қосимовични қаттиқ қучоқлаб Рустам. — Лекин шу бугун келмасанг, сўяман, деб тургандим..

— Қўй, бир оз яшайлик, жўра, — деди Рустамнинг ўзига ўҳшаган дағал-қўпол лутфига жавобан қулиб Умар Қосимович.

— Келдинг, энди минг йил дардисар бўлиб яшай-

верасан! —деди Рустам.—Қани, юр... Олдин бибиға бундай қуюқ бир салом бер, боши осмонга етсін, кейин үзимиз гаплашиб үтираверамиз...

Эшик ёнида турғанлардан бұлак, кимдир ҳовлиға кирган, кимдир чиққан. Ичкарида дастурхон олдида үтирган ҳам күп.

Умар Қосимович билан бирөвлар бош силкишиб күришган бўлишди, бирөвлар ўзаро нимадир деб, пичирлашиб қўйишиди.

Рустам уни ҳовли тўридаги тўққиз болорли хонага олиб кирди.

Хонада Рустамнинг ойиси уч-тўртта хотинлар ичиди, худди ҳали ўтиришга яхши ўрганмаган ёш болага ўхшаб, юмшоқ болишлар орасига чўккан эди.

Умар Қосимович кампир, сўнг бошқа аёллар билан саломлашди.

У, кўришмаган тўрт-беш йилда, Рустамнинг ойиси анча қариб қолганини дарҳол пайқади. Ойи унинг аммабувисига нисбатан ёши кичик, лекин бир қарашда, кексароқ, деб ўлаш мумкин. Аммабуви қоронғида ҳам бамисоли мушукдек ҳамма балони кўради. Ойининг эса кўзлари хира тортган. Мана, хонага ким кирганини билмай, анграйиб турибди.

Умар Қосимович эслади: ойи бир умр зардўзлик қилиган, машхур зардўз, деб талай китобларда суратлари ҳам босилган. Кашта, зардўзлик,—қўлдан ташқари, кўз меҳнати,—ойи шундан ожизланган бўлса, ажаб эмас.

— Сизни эшишиб, Умаржон жўрам Тошкентдан келибди, она,—деб тушунтириш берди ойисига Рустам.

— Умаржон... Яхшимисиз, ўғлум?!—деди овози титраб ойи.—Умрингиз узоқ бўлсин, бизни йўқлабсиз, сизни худо йўқласин!—Кейин сўради:—Ишларингиз яхшими, ўғлум?

Умар Қосимович Бухорода, акаси қолиб, асосан, Марзия, аммабуви билан мулоқотда бўлганию яна бу ёққа бosh суқишига тўғри келганини ўйлаб, кулимсирағанча, ишлар пачава, Бухорога келиб, нуқул кампирлар билан «свидания» қилиб юрибмиз, деган хаёлга борди. Аммо ойига:

— Шукр, ҳаммаси жойида,—деди ў.—Ўзингиз бардаммисиз? Табаррук ёшингиз қутлуғ бўлсин! (Аниғини билмаганидан, фалон ёшингиз, демади.)

Кейин кампир Умарнинг ота-оиласини эслаб, улар билан аҳил қўшниччилик қилишганидан бир оз гапириб

үтириди. Умар Қосимович ҳам аёллар қуйиб узатган бир пиёла чойни ҳўплаб, ойининг ўзи яхши аёл эканини, Рустамдек ўғил ўтиргани, меҳнаткашлигидан — у тиккан зардўппи, заррин кавушлар қанча қизларни суюнтирганингача, узуқ-юлуқ ҳолда, сўз қўшиб турди.

Ниҳоят, Рустам икковлари рухсат сўрашиб, ташқариға чиқишиди.

Бошқалардан четроқдаги дастурхон ёнида ўтирган Абдусамаднинг олдига ўтишди. Бирнаса бу дастурхон атрофида беш-олти киши йиғилди. Хизмат қилаётган ўсмир болалар ҳаш-паш дегунча бир хумчойнакда чой, бир хумчойнакда арақ келтиришди.

— Сиз ўзимиз учун ҳам икки оғиз бундай ўқимайсизми, тақсир?! — деди Рустам чустдўппини қулоғигача бостириб кийган қорамағиз бир кишига.

Давра қуйисида ўтирган ҳалиги киши Рустамга ломмим демади. Қоматини бир ростлаб, қайтиб бўйни, елкаларини қисди ва кўзларини юмганча Куръондан қисқа оятлар ўқий бошлади.

Умар Қосимович ҳовлига қадам қўйганида бирор қироат қилаётганига эътибор берган, хонада ўтирган пайтида ҳам қулоғига элас-элас овоз чалинган эди. У тушунди: қори шу одам экан.

Қироат тугаши билан Рустам пиёлага арақ қуйиб, бир четдан узата бошлади.

«Ота-оналар ёшини нишонлаш яхши удум. Фақат бу ерда... қироатининг араққа, арақнинг қироатга нима алօқаси бор?!» деб ўйлади ўзича Умар Қосимович. Лекин шу дамда унинг диққатини бошқа бир нарса жалб этиди.

Қори Рустамнинг яқинида ўтирганидан тунга ҳам бирничилардан пиёла узатилди. У лом-мим демай, қироат қилишни «ўрнига қўйгани»дек, яна лом-мим демай, арақни симириб, қўлининг орқаси билан лаб-лужини артди. Шу пайт дарвоза томондан «ака қори» деган нидо эшитилди. У ўрнидан туриб, келган бир гурӯҳ янги меҳмонлар ёнига борди ва улар ёнида ўтириб, ҳеч нарса бўлмагандек, яна қироат қилишга тушди.

Умар Қосимович акасини эслаб, шу дамда у ҳам қайсиadir қишлоқда шунаقا «хунар» кўрсатаётган бўлиши мумкинлигини тасаввур қилди ва бекорга вақт ўтаётганини ўйлаб, бирдан нотинчланди.

— Мен наҳорда ичолмайман, жўра. Соғлиқ кўтармайди, — деди Умар Қосимович пиёла узатган Рустамга. — Бугун бир оз ташвишларим ҳам бор...

— Бўлмаса, кечқурун келасан. Ҳозир келганинг ҳи-
соб эмас. Бу қанақа ўтириш бўлди! — деди Рустам.

— Келаман. Яхши... — Фудранди ўрнидан қўзғалиб
Умар Қосимович.

— Йўқ, кечқурун келмаган ҳар нима, деб қасам
иch! — Қайсарланди Рустам. У, афтидан, олдин ҳам бир
оз ичган эди.

— Кечқурун келмаган ҳар нима! — деди Умар Қо-
симович қасам ичмасликнинг иложи йўқлигини ҳис
этиб.

У Абдусамаднинг қўлидаги портфелини олиб, кўча-
га чиқди...

* * *

Умар Қосимовичнинг отаси тўқсон йиллик умрининг ярмини амирлик, ярмини кейинги даврда ўтказган, кўпни кўрган-билгани сингари ўзида ҳам кўп нарсаларни музжассамлаштирган бир киши эди. Бақтида Бухоро аҳолиси, асосан, ҳунармандлар, деҳқонлар ҳамда зиёлилардан иборат бўлган, дейишади. У ўз ҳаётида мана шу уч табақани оралаб ўтган ва қандайдир буларнинг барчасига мансуб эди. Гап шундаки, Қосим бобонинг ота авлоди деҳқон, она авлоди ҳунарманд сулола бўлиб, қуювчилик—рехтагарлик қилишганию бу хонадонлардаги аёллар билимли, «отинбуви» деб ном олишганидан ташқари, унинг ўзи шахсан шундай тақдирни бошдан кечирган: болаликдан бобоси, тоғалари олдидаги рехтагарлик билан шуғулланган, иши бароридан келмаганида қишлоққа кетиб, деҳқончилик ҳам қилган, буларнинг устига-устак, отинбувилар қўлида савод чиқариб, мактабда, сўнг мадрасада таҳсил кўрган эди. Давр ўзгаргандан кейин ҳам у деҳқончилик ва ҳунармандчиликдан узоқлашмаган, шунинг баробарида, ўзича нималарни дир ўқиб-ўрганишни ҳеч қачон тарқ этмаган эди... Умар Қосимович эслайди: отаси ҳовли бурчагидаги киичик бир уйда худди қадимги уламоларга ўхшаб, олдида уч-тўрт китоб, уларни варақлаб ўтиргани-ўтирган эди. Қосим бобо барча туркий тилларни яхши ўзлаштирган, озар билан ҳам, туркман билан ҳам эркин гаплашиб кетаверар, рус тилини билар, араб ва форс тилларини сув қилиб ичган эди. Буниси майли. Қария умрининг сўнгги кунларигача бояги уйчада мунтазам радио қулоғини бураб ўтирас, дунёда бўлаётган бутун воқеалар уни қизиқтиради. У мана шундай билимдон

Эканлиги туфайли күтилмаган саволлар бериб, Умар Қосимовични эсанкиратиб қўйган пайтлар кўп бўлган эди. Қария Тошкентда юрган ўғлини ўзига нисбатан зукко одам деб билгиси келар, Умар Қосимович баъзан оддий саволларга жавоб қайтаролмаганида, аллаиечуқ ишонмай, ажабланиб қаради... Унинг ўлими ҳам ўзига хос бир тарзда рўй берган эди. Кўрпа-тўшак қилмаган, ўзи бемалол кириб-чиқиб юрган Қосим бобо; одатдаги кун наҳорда, чой дамлаб келган кампирига бундай мурожаат қилганди: «Менга қара, онаси... Болалар ҳунар ўрганиб, авлодимиизда рехтагар қоладими, десам, бўлмади. Үқиб ҳам, кўп нарса олганга ўхшамайди болала-ринг... Локин булар ёмон фарзанд эмас, мен булардан рози... Кейин, сенга яна айтмоқчи эдим... Бирорвнинг олдида айбим йўқ, қарзимам йўқ... Шу...» Кампир довдираб қолиб, сўраганди: «Нега унақа деяпсиз?»—«Ўзим. Эсимдан чиқмасин, деб айтдим. Энди боравер ишингга...» Кампир ўша куни юрагига ваҳм тушиб, бир айланниб, қайтиб уйга кирган, шу қисқа фурсат ичидаги қария тўшакка беозор чўзилганча, омонатини топширган эди...

Умар Қосимовичнинг онаси Муслима биби етим ўсган, у Қосим бободан анча ёш, бунинг устига, етмиш йил атрофида умр кўрган эди. Унинг шу умри ҳам бир хил, бир «ранг»да — бола-чақа, уй-рўзгор, деб деярли кўча кўрмай ўтган эди. У Қосим бобонинг гўёки гоҳ кўзга ташланиб, гоҳ ташланмаган бир сояси бўлиб яшаган, шу унинг ҳаёти мазмунинг айланганди. Аниқ касби кори бўлмаганидек, Муслима бибининг саводи ҳам ча-ла, хат таниш даражасида эди. У қаттиқ хасталаниб, ўлим билан олишган, яшайман, деб умидлана туриб, бехосдан узилган эди. Умуман, кампирнинг ўлими ҳам унинг бутун ҳаёти сингари қандайdir мискин ва маҳзун эди. Эҳтимол, шу боисдаи, Умар Қосимович энди отасини ифтихор, онасини ачиниш билан хотирларди...

Умар Қосимовичнинг юрагида ота-онасига тегишли армон бор эди. У отаси билан видолашолмаган, отанинг фақат жасадини кўрганди. Аммо Қосим бобони, ҳар қалай, қабрга ўзи қўйганди. Муслима бибини эса, қабрга қўйиб, тупроқ тортишганида у етиб келган, нам тупроқка чўкиб, ўкраб йиғлаганди, холос...

Умар Қосимович Чашмаи Аюб пойндаги қабристонга қадам қўяётиб, шуларнинг барини эслади.

У икки ёндан дарахтлар соя ташлаган йўлка бўйлаб олдинга одимлади ва узун йўлканинг охирига етмай,

тұхтади. Сұнг, хұдди әмана шу йулкада, кетаётган иү-лининг қоқ үртасида, тиз чүкди. Унинг бундай қылғани бежиз әмас әди. Бир томонда отасининг, бир томонда онасининг қабри—үңг құлда ота, чап құл тарафда она!

«Отажон, мени маъзур тутинг! Мени маъзур тутинг, онажон! — Тиз чүкіб турғанча үйлади **Умар Қосимов**ич. — Мен қандай одам бұлдым, ахир!... Тиригингизда, уйдан узоқ юриб, сизга яхши хизмат қылолмадым, энді яна узоқда юриб, сизни бундай йўқлашни ҳам эплол-маяпман. Бу ишларнинг ҳеч бири фарзандликка муно-сиб әмас. Мени кечириш қийин, лекин маъзур тутинг мени, болалик кунларимдагидек, шафқат қилинг мен-га!»

Шу аснода у беихтиёр кеча аммабуви хайрлашаётіб айтган сўзларни эслади: «Тириклардан икки оғиз фотиҳа...»

Умар Қосимович бошини кўксига солинтириб, қабристон сукунатида юраги қаъридаги яширии садоларни аниқ эшигиси келгандек, кўзларини чирт юмди. «Мен ўзимча янги одаммац, эскилар тутган йўлни тутолмайман, — хаёлидан кечирди яна у.—Некин янги бўлиб нима қилишим кераклигини ҳам билмайман... Умрим икки ўртада ўтятпи... Сизнинг қабрингизга гул қўйиш мени қаноатлантирмайди... Айтинг, нималар қилишим керак, отажон, онажон?!»

Умар Қосимович гўёки ернинг пинжига суқилаёт-гандек бир кўйда ўтирганча, болаликда ўзи кузатган бир воқеа ҳам унинг ёдига тушди.

Бухорода мулло Сабур деган одам бўларди. У, атро-фидаги муллалар билан гапи қочғаними, ҳар ҳолда, қўқ-қисдан қайсицир журналда «Мен худодан қайтдим» деган мақола эълон қилди. Буниси гўрга, фикри қатъий эканини билдириш учунми, мулло Сабур, ўша кунлар дабдурустдан соқолини қириб; кўчага салла ўрнига шапка, яктак ўрнига костюм кийиб чиқди. Ҳар ким нима дейишию, қандай юриши ўз ихтиёри, эътиқод мажбурий әмас... Мулло Сабурга ҳам ҳеч ким ҳеч нарса дегани йўқ, янги одамларга ухшагиси келибдими, баракалла! Аммо кейин... қизиқ бўлди. Эскилар билан ҳисоб-китобни тўғрилаган мулло Сабур исён кўтариб, мақола ёзганию усти бошини янгилагани билан, янги замонавий одамлар даврасига ҳам қўшилолмади. У кўчадан кетаётіб икки томонда дарвозаларни кўриб турғану аммо на у томондаги, на бу томондаги ҳовлига кира олган одам ҳолига тушди. Шундай яккаланган алфозда юриб, хоро

Зорликда дунёдан ўтиб кетди шурлик мулло Сабур.. Бунинг ҳаммасига сабаб: у янги одам бўлишга урингани билан унинг бу йўлда ТАРЖИМАИ ҲОЛИ йўқ эди. У эски таржимаи ҳолдан кечган, янгисини қўлга киритиш унга насиб этмаганди.

«Мен мулло Сабур эмасман, албатта, мен ўзимча янги одамман, — ўйлади яна, бу воқеани эслаб, икки қабр ўртасида тиз чўкиб турган Умар Қосимович. — Локин мен қандай яшадиму, умрими қандай ўтказяпман? Ҳаётимни кимга, нимага баҳш этдим?! Беш-ўн йил яrim-ёрти билим эгаллаш... яашаш учун кураш... ниҳоят, хизмат... шу хона менини, деб кун бўйи қозоғ қоралаб ўтириш, қўнғироқвозлиқ, қаватдан-қаватга капалақдай учиб юриш ва умуман, одамларнинг дунёда баҳтли бўлишига, бугунгидан пок ва гўзалроқ яшашига бирон-бир нафи тегмайдиган, ҳеч кимга аслида кераги йўқ югур-югурлар... Наҳотки, шу, мен учун муҳим, катта бир иш — инсон эришишга интиладиган шараф бўлса?! Умринг кўпи кетиб, ози қолди! Бир марта берилган ҳаётни буюк бир мақсаддан йироқ телба югуришларга бериб, бунчалик бемаъни яашаш жабр эмасми кишининг ўзига?! Мен бундай яшаб, акам — Рустамнинг уйидаги қоридек,—тасқара ҳолда юрган бўлса, бизнинг мулло Сабурдан фарқимиз нима, отажон, онажон?! Бизни маъзур тутинг бунинг учун...»

* * *

Галаосиёга Бухородан енгил машинада узоги билан яrim соатда бориш мумкин.

У ҳам ана-мана дегунча, туман марказига етди.

Вақт пешинга яқинлашган, қуёш аямай олов селини ёғдиради.

Умар Қосимович шаҳардаёқ иссиқдан лоҳасланганди. Бу ерда у худди тандирга бошини суққандек бўлди.

Ақасининг аввалдан саёқлигини билса ҳамки, Умар Қосимович кечадан бўён унинг уйда бўлишини умид қиласади. Ҳозир ҳам: «Кечқурун ёки эрталаб маросимга борган тақдирда бари бир, кундузи, айниқса, бу иссиқда уйда бўлиши керак акам!.. Бунаقا ҳавода фақат одам эмас, бутун тирик жон ўзини сояга уради-ку, ахир!» деб ўйлаганча, катта йўлдан тупроқ кўчага ўтди. Шу аснода, акамни топсам, бир оз ҳордиқ чиқарармидим, деган гап ҳам унинг хаёлидан кечди.

Аммо, йўқ, у бекорга умидланиб ҳовлиқкан, Усмон

Қосымнинг эшигида, одатдагидек, турзидай қулф осиғлиқ эди.

Қулоғи остида Абдусамаднинг овози янгради: «Ака Усмон юкори Кобдун ёки қуйи Кобдунда бўладилар. Бу икки қишлоқдан топмасангиз, Фурбунида бўлнишлари аниқ...»

«Саратон офтобида, тўрвасини йўқотган дарвишга ўхшаб, қишлоқма-қишлоқ сандироқлаш бемаънилик, албатта, — деб ўйлади Умар Қосимович. — Учта қишлоқни айланиб чиқиши осон ҳам эмас. Тошкентдагидек остимда машинам бўлса, бошқа гап эди. Иккинчи томондан, шунча оворагарчиликдан кейин, уни кўрмай кетавериш ҳам кишига алам қиласди... Хўш, уни қаердан, қандай топиб, у билан қайси йўснида гаплашиш керак?!»

Умар Қосимович боши қотиб, бир тавақали дарвоза қаршисидаги, букри тол остидаги тошга келиб ўтириди. Ўзи ҳам, кайфияти ҳам ланж бўлиб, қанча ўтирганини билмайди, бехосдан қўшини дарвоза ғижирлаб очилиб, остоңада атлас кийган миқти бир жувон кўринди.

Умар Қосимович ўзидан-ўзи ноқулайлик сезиб, ўрнидан турди ва жувон билан бош иргаб саломлашгандек бўлди.

— Сиз ака Усмонни кутяпсизми? — деб сўради жувон. У анча гапдон экан, саволига жавоб олиб-олмай, ўзи яна гапира кетди: — Эрталаб уйда радио эшишиб ўтиргандилар. Қачон, қаёққа кетдилар, билмай қолдим. Иссиқда ўтирманг, юринг уйга. Хабар олиб турдимиз, келсалар, чиқаверасиз...

— А, йўқ, мен... — фудранди Умар Қосимович, жувоннинг бунчалик очиқлигини қандай тушунишини билломай.

— Юринг. Унақа уялманг. Узоқдан келганга ўхшайсиз. Куча ёняпти. Бизнинг уйимиз салқин... — Негадир кизаруб, кўзлари порлаб, бунинг устига шоён илжайгандек бўлди жувон.

Умар Қосимовичга жувон ўзини рўйирост уйга қистаётгандек туюлди. Назарида, жувоннинг ўзини тутиши, муомаласида аллақандай истиғноли маъно бордек эди.

«Афтидан, ёлғиз турса керак, нима қилганда ҳам, у ҳозир уйда бир ўзи шекилли, — ўйлади Умар Қосимович. — Ёш, чиройли жувон...»

У кириб-кирмасликка иккиланиш сеза бошлади.

Шу пайт, ердан чиқишдими, осмондан тушишдими,

үнинг этакларыга үралашып иккита жүжүқ — бир бола
ва бир қизалоқ пайдо бўлишди-қолишиди.

— Вой, унақа ёпишманглар, уят, уят-ку, жоним!..—
Болаларни Умар Қосимовичдан юлқиб, бағрига босди
жуон.—Шаҳардан, ана, амакибобо келибдилар, чоп,
жоним, дадангга айт, меҳмон, де...

«Падарига лаънат!—Йишнинг бунақа тус олғанини-
ми, умуман ўзининг бадният феълиними, ичида беихтиёр
сўқди Умар Қосимович.—Аёлларнинг ортиқча эркинли-
ги баъзан хаёлни қочиради. Падарига лаънат!..»

Аммо буларнинг ҳаммасидан ҳам «амакибобо» дёган
еўз ўнда ғалати таассурот уйғотди. «Қарибсиз, Умар-
бой, оғайни, ёшингизга муносиб иш қилишингизга тўғ-
ри келади.—Хаёлидан кечирди у.—Дунёда ҳар кимнинг
ўзига яраша ожизлиги, бемаънилиги бўлар экан баъ-
зан. Акангиз ичиб, муллачилик қиласи. Сиз эса аёллар-
га ишқибоз. Хўш, ўзингиз бачканаликда бундай қу-
тулмай туриб, сизга акангизни тергашига бало борми?!
Аввал ўзингизга боқ, сўнг ногора қоқ, шундай эмасми,
амакибобо?!»

— Мен, яхиси, бир айланаб кела қоламан, қи-
зим,—деди мўминланиб Умар Қосимович жувонига.—
Узр, раҳмат...

* * *

У қаерга бориши, нима қилишини ўзи ҳам билмас
эди.

Терга ботганча кетаётниб, дабдурустдан мактаб би-
носига кўзи тушди. Мактабда бирор бўлса, акам тўғ-
рисида, ҳар қалай, гаплашиш мумкин-ку, деган хаёлда
шу томонга йўл олди.

— Келниг, отам, хизмат? — Умар Қосимович мактаб
ҳовлисига кириши билан бинодан чиқиб уни қаршила-
ди қоровул чол.

— Мен Усмон Қосимнинг укалари бўламан.—Очиғи-
ни айтди Умар Қосимович.—Меҳмонга келгандим.

— Яхши қилибсиз, отам,—деди қоровул кўришга
ни қўлинин чўзиб.—Марҳамат...

Улар нимқоронги йўлакка киришиб, дераза олдида-
ги стол ёнидан жой олишиди.

— Акам уйда йўқ эканлар... — Яна очиқ гапирди
Умар Қосимович, чолдан бирон нарса эшишишга умид-
ланиб.

— Бир ерда бекор ўтиrolмайди. Юришга ўрганган.
Юргандир-да! — деди қоровул.

— Каердан топсам буларкин?

— Мен унисини билмадим,—деди чол.—Бекорчи одам, қаерда хоҳласа, ўша ерда юраберади... Бизга индамайди, зероки биз уни хафа қилганимиз...

— Биз, деганингиз ким?—Қизиқсинди Умар Қосимович.

— Мактаб-да, отам... Шу өрни қуриб, очиб, ўттиз йилдан кўп югуриб юрган одамни орқасига тепгандай иш қилдик.

— Ким? Нега, ахир?!—Асабийлашди Умар Қосимович. У, акам ўзи аҳмоқчилик қилиб, ишдан кетган, деб ўйлаган, акасига қандайдир жабр таъсир қилганини бўйлмас эди. То шу дамгача кўнглидә акасидан фақат норозилик ҳис этаётгандӣ, энди унга нисбатан бирдан кўнгли ачишди.

— Бу катта достон, отам... Мен айтишга ҳаққим йўқ. Акангиз ўзи сизга айтар, лозим топса... Қани, чойга қаранг. Қанд билан олинг, отам...

* * *

Умар Қосимович өлдингидан баттар лоҳасланиб боши қотган эди.

Энди нима қилишини билмаганидек, бирон нарса тўғрисида ўйлагиси ҳам келмас, шуурсиз бир ҳолатуни домига тортган эди.

Шу ҳолатда у мактаб ёнламасидаги кўчадан тўғрига қараб кетди ва кенг дала-даштга, сўнг қандайдир чуқур зовур бўйинга бориб қолди.

Зовур ёқалаб яна илдам юра бошлади. Атроф деярли бўм-бўш, бу чексиз осмон остидаги чексиз ер эди.

Сукунат. Фақат офтоб ўз қўшигини барадла куйламоқда.

Шу боисдан Умар Қосимович бошига тўр шляпа кўндириган новча бир одам негадир гоҳ қаддини ростлаб, гоҳ эгилиб, кўпроқ диконглаб юрганини узоқдан қуриб, ажабланди. «Бу ё жинни ва ёки шу паллада балиқ овинга чиқсан-бирон овсар! Бошқа одамнинг менга уҳшаб бу ерда саргардон юриши ақлга сифмайди!»— деб ўйлади у ўзича ва энди ҳалиги кишига терс томонга қараб одимлади. Аммо кўп ўтмай, ўгирилиб ҳалиги киши узоқлашиш ўрнига қандайдир яқинида пайдо бўлганини пайқаб, юраги ўз-ўзидан орқага тортди.

— Нима қилиб юрибсиз бу ерда, биродар? — ҳайиқ қаниданми, беихтиёр овоз берди Умар Қосимович.— Балиқ тутяпсизми?

— Бу ерларга балиқ йўқ,—деб тўнғиллади ҳалиги киши. Кейин, Умар Қосимовичга қадалганча, унга яқинлаша бошлади.

— Кўйинг, биродар... ишингизни.. . яхши эмас.—Ғудранди Умар Қосимович орқага тисариғанича.—Ака, э...

Ҳа, бу Усмон Қосим эди.

— Умар, ўзингми, жигар?!

Умар Қосимович ўзинг келиб, нафасини ростлашга ўлгурмай, унинг қучоғига ташланди акаси.

У акасини ҳар қандай шароитда учратишни кутган, буни кутмаган эди.

— Бу ерлар нам.—Дарҳол укасига тушунтириш берса бошлади Усмон Қосим.—Дашт тарафдан иссиқда тошбақа, ҳар хил ҳашаротлар судралиб келишади. Мен уларни тутишим керак... Юр, юр! Ўйга борамиз... Фақат мана бу ёқда қоп билан чөлак бор, ташишга ёрдам берсанг, ёмон бўлмайди...

— Нима бор ўзи бунинг ичида?—Улар қопқоғи беркитилган чөлак билан оғзи боғланган қопга яқинлашгач, ноҳушланиб сўради Умар Қосимович қопни кўтаришга чоғланганча.

— Қўрқма, булар одамдан заҳарли эмас,—кулди Усмон Қосим.—Кўтарган пайтинг битта-яримтаси елкангни уқалashi мумкин, холос, бошқа зиёни йўқ!

* * *

/

Бир тавақали дарвозадан кириладиган ҳовли ҳам тор, йўлакни эслатар эди. Бир-биригэ туташ икки хона мана шу йўлак деворига худди елимлаб қўйилғандек таассурот қолдиради.

Усмон Қосимнинг сўнгги кунлардаги иши: хоналардан бирига китоб, бошқасига ҳар хил ҳайвон, ҳашаротлар йиғаётган экан.

— Келганинг яхши бўлди, жигар, зерикиб юргандим ўзим,—деди укасига у, икки бўлак қотган гўшт топиб, дарҳол ош қилишга уринаркан.—Бир кеча меҳмон бўлмай, кетаман, демайсан лекин. Шу китобли хона сеники, мен нариги уйда ётавераман..

— Сиз ҳам шу ерда ётганингиз маъқул. Нима қиласиз ҳашаротлар ичида?—деди Умар Қосимович.—Майли, бир кеча қолсам, қолдим, ака. Аммо менинг сиздан ўпкам бор, очиги... Мен яна келдим, сиз Тошкентга ҳеч бормайсиз...

— Бир бордим. Идорама-идора айландим,—деди Усмон Қосим ўйчан. Бир идора бор экан. Катта хона. Бу четдаги одам у томондаги билан телефонда гаплашади... Сенинг ҳам идоранг шу, деб қайтиб келавердим...

— Мен... алоҳида хона... бизда иш тинч... Хўп, яна қачон борасиз? — Қайсарланди Умар Қосимович.

— Билмадим, жигар... Мен ёшлиқда ўқишии битириб, қишлоққа келган одаммац, биласан. Мендан бир ёдгорлик қолиши керак бу ерда. Шу кўриб турган ҳовлинг музей бўлади... Бир томон адабиёт, бир томон табиат... Ҳозир боришим қийин-ов!.. Иш кўп...

* * *

Умар Қосимович Тошкентта қайтиши билан эртанги иш кунини кутишга сабри чидамай, бунинг ноқулайлигини билса ҳамки, Азизовнинг уйига қўнғироқ қиласди.

Азизов уйда экан. Трубкани ўзи олди.

Улар ўртасида бундай суҳбат ўтди:

— Сизни қаттиқ безовта қилмадимми, Акмал Турсунович?

— Йўқ. Умар Қосимович, ўзингизми?

— Мен... Сизга бир одам тўғрисида гапирмоқчи эдим...

— Ким?.. Нима иш экан?!

— Райондаги бир мактаб директори... муаллимдан чиқсан, охирги уч-турт йил директорлик қилган... Шу одам...

— Хўп, кейин?

— Маориф соҳасидаги раҳбарлардан бирининг унга муносабати яхши экан. Лекин ўша раҳбар ишдан бўшатилибди... Директорнинг муовини пайт пойлаб юрган экан, бу фалончининг думи эди, деб директорга ҳужум бошлабди. Уни ишдан бўшатиб, ўрнини эгаллабди...

— Умар Қосимович! Мен унга ёрдам қилишимни сўрайпсизми?

— Йўқ. Гап бошқа... Баъзи бир қабиҳ кишилар бирорни ўлдириш билан кифояланмай, уни иложи борича чуқурроққа кўмиб, устидан тупроқ тортавериш пайдан бўлишади. Биз олижаноблик тўғрисида кўп гапирамиз, лекин аксар олижаноб одамларни қўллаш ўрнига, ҳалигидек кимсаларга эринмай қулоқ соламиз, ноғорасига беихтиёр ўйнагандай иш тутамиз...

— Мен ҳеч нарсага тушунмаяпман...

— Айтаверайми?

— Албатта!...

— Ўзингиздан мисол келтирсам, хафа бўлмайсизми, Акмал Турсунович? Майлими?

— Гапираверинг. Биласиз, мен очиқ гапни яхши кўраман...

— Сизни ишониб катта лавозимга қўйишган. Лекин бирор сизнинг устингиздан ёзади... Эсингиздами, шу тўғрида гаплашгандик?

— Эсимда...

— Кўпчилик сизнинг кимлигингиэни, нима ишлар билан машғуллигингизни унуби, имзолими, имзосизми. Хатни текширишга тушади. Бу билан сизни ҳам, ўзини ҳам таҳқирлайди... Ифвони ёзган киши ўзи ким— буни ўйлаш негадир хаёлга ҳам келмайди...

— Мен барибир тушунмаяпман, Умар Қосимович... Бунинг директорга нима алоқаси бор?

— Директор қайтиб бош кўтармасин, деб душманлари, хат ёзишмаса ҳамки, шунга ўхшаш «эҳтиёт» чораларни кўришади. Ҳар хил миш-мишлар тарқатишади, бошқа бирорларнинг мағзувасини унинг устига ағдаришдан ҳам тойишмайди... Унинг ўзини шахсан билмаган ҳолда—анча мунча оддий одамлардан тортиб, дуппа-дуруст обрўли кишиларгача, мана шу уйдирмага пақъос ишонишади...

— Хўп, қисқаси, директорингиз ким? Қаерда? Мақсад?

— Директор Бухорода, Акмал Турсунович...

— Ҳалиги... Сиз Бухорога бориб келдингизми, дейман?

— Худди шундай!..

Азизов ўйланганми, нафасини ичга ютганми кўйда, бир оз жим бўлиб қолди. Қейин, ўзи-ўзидан қотиб кула бошлади.

— Мени бир мот қилдингиз, Умар Қосимович... Ичиб, муллачилик қилган одам! Эсладим,—деди у ниҳоят.— Менга қаранг, сиз-чи? Сиз ишонмаганмидингиз шу гапга? Тўғрисини айтинг!..

Умар Қосимович ҳам бехосдан кулди.

— Мен ҳам ишонгандим, Акмал Турсунович... Акамга эмас, эшитганимга...—у ўйланиб туриб, қўшиб қўйди:—Лекин бари бир сизга раҳмат!..

— Қўйсангиз-чи... Нега?

— Буни тушунтириб бўлмайди, Акмал Турсунович...

ХИКОЯЛАР

КЕЧАГИ БОЛАЛАР

Буларни ким айтади,
кечаги болалар, деб —
Бугун құниб қолибди
чекка соchlарига оқ...

(Эски құшик)

1

Отасининг дўсти ҳар гал ундан сўрайди:

- Отинг шимайди?!
- Насим...
- Неччиға кирдинг?!
- Саккиз...
- Уйланганимсан?!

Насим қўлларини қаерга қўйишини билмай, қорнига босади; хижолат чекиб, кифтини қисади, бошини бир ёнга қийшайтиради. Уйланиш нега керак?! Қандай уйланади?!—яхши билмаса ҳамки, отасининг шаҳарлик дўсти берган саволдан ноқулайлик сезади; уялади. Шу билан бирга, бундай пайтларда у негадир аллақачон уйланиш вақти етган-у, уйланмай юргандек ҳолатга тушади. Яна қизиқ жойи, шундай пайтларда унинг шу кунлардаёқ, тез уйлангиси келиб кетади! Үзи таниган қишлоқдаги қизчалар афти-ангори бирма-бир кўзлари олдидан ўтади. «Робияга уйлансаммикан?! Мискинагами?! Мен билан ҳаммадан ҳам, Қундуз яхшироқ гаплашади! Лекин Қундуз менинг дўстим... Дўстга уйланиш мумкинми?!» Насимга ҳозирча у фақат, кимга уйланишни билмаётган ва шундан қийналаётгандек бўлиб туюлади...

2

Атрофни қоронғи қоплаган. Уйда, сандал устида бешталик лампа милтиллайди.

Беш-олти киши сандал атрофига, сандалга оёқ сүқиб ўтиришибди. Улар нималардир ҳақида қизғин сўзлашишаяпти. Уй сарғиши нурга чўмган. Бу ердагилар-

нинг узун-калта соялари — қишлоқ чеккасидаги майдонда кино кўрсатилган пайтлар бўлганидек!—оппоқ деворга тушиб, хаёлий бир тусга кирган. Тебранади. Энгашади. Шифтгача кўтарилади.

Дераза ортида туриб, бир тўп қишлоқ болалари уйга муралашади. Ичкаридагилар уларга эътибор беришмайди. Болалар кеч куз аёзида дийдираб, олмахонлардек секин, товушсиз иргиб, сакраб-сакраб турниши. Бир-бирлари билан сурилишиб, бир-бирларининг пинжига кириб, исинишади. Улар бари ўз чопончасига ўранган. Лекин кимнинг бошида бужур телпак, кимнинг бошида қорами-қизил баҳмал каллапўш—дўппи, кимдир эса бошяланг. Қоронғида уларнинг кўзлари йилтирайди. Бир-бирига гал бермай, бидирлашади, чуфурлашишади. Ичкарига тез-тез кўз ташлашади. Каталар эмас, сандалда исиниб, дадаси ёнида тиқилиб ўтирган бола уларни қизиқтиради.

— Отаси билан шаҳардан келган!

— Нима қилас экан?

— Шу ерда юрмоқчи!

— Бир одам, бир бола билан катта йўлда машинадан тушиб келаётган эди. Шулар экан-да!

— Отаси муаллим! Мен Саксон тоғадан сўрадим...

Ичкарида дастурхон ёзилиб, ош дамлаб келингунича, болалар деразадан нари кетишмайди.

...Кейин, дарё ёқалаб, қирга чиқиб кетишади.

Осмон тўла юлдуз. Учади. Сўнади.

Янги ой узоқ денгизда кўринган қайиқдек, енгил, беозор юзади.

Бедазордан чириллаган товушлар эшитилади...

Майсазорда қушлар питирлайди.

Қўл томонда қурвақалар қуриллайди.

Болалар кул уюлиб ётган ерга келиб тўхтайдилар.

Улар хас-чўп йиғишади. Ўзлари дарё бўйидан олиб келиб, териб қўйган тошлар устига ўтиришади. Гулхан ёнали. Олов узун тилини чиқариб, лабларини ялайди.

Энди уларнинг афти-ангори яхшироқ кўринади. Улар саккиз-ўн ёшларда. Юзлари офтобда пишган, соchlари, қош-кўзлари қора—қиёфаларидан ҳам, ўзларини сипотутишлари билан ҳам, кап-катта одам! Лекин гап-сўзлари — бола: уларнинг болалиги ҳали ўтмаган.

— Бугун Насим биз билан бўлмади-да!

— Курдинг-ку, ош еб ўтирибди!

— Узи, у, бизга кам қўшиладиган бўлиб қолди!

— Бундан буёғи қўшилмайди ҳам! Ўйда иши кўп!

— Эй болалар, эшитдингларми, Насим уйланаман, деб юрибди! Менга ўзи айтди!

— Хозирданми?! Жинни! Хотинни нима қилади?! Бурнини артсин!

— Бирор ҳазиллашса, ишонган бўлса керак-да! У жуда содда!

— Олдинги пайтлар саккиз эмас-ку, ўн тўрт-ўн беш ёшда болалар уйланган! Менга Саксон тоға айтдилар!

— Насим биздан анча олдинга кетиб қолган! Айби шу! Сенлар бекорга ундан куляпсизлар...

3

Насим эрталаб ҳовли ёнидан ўтган сувда юз-қўлини ювади. Уйга кириб, нонушта қилади; ҳар кунгидек бир коса ширчой ичади.

Нихоят, ҳовли орқасидаги илонизи сўқмоқдан сигирини кўл томон етаклаб бора бошлайди. Сигирнинг бўйинидаги арқоннинг бир учини қўлларига ўраб, қўлларини чоллардек белида тугун қилиб олган! Унга бош эгиб, хомуш эргашган сигирга—уйда иши кўп бўлса ҳамки—қисталанг қilmайди; сигир тўхтаб-тўхтаб, йўл четларидан ўт чимдib, юрсамми-юрмасамми,—қабилида эринчиқ судралади.

Қамишзор—кўл бўйига етиб келгач, Насим қозик қоқиб, арқоннинг учини боғлайди. Энди жонивор кечгача шу ерда ўтлаб ётиши керак!

У кўлнинг иккинчи бетидан айланиб, уйга қайта бошлайди. Шу пайт қамишзор этагида ўтирган кимнингдир қизил рўмолига кўзи тушади.

Насим шошганича яқинлашади. Тўхтайди.

Шамолда рўмол ҳилпирав, рўмол остидаги ингичка елкалар силкиниб-титрар эди!

Насим лаҳза ичиди, бу — Робия эканлигини сезади. Робиянинг ёлғиз йиғлаб ўтирганини ҳам сезади. Ва лаҳза ичиди, тунов куни Робиянинг онаси ўлгани-ю, катталар қирнинг бир этагидаги қабристонга қўйиб келишганини эслайди.

У япаски бир тош устида чўнқайиб ўтирган қизчанинг ёнига боргиси, оёқлари остида тиз чўкиб. Яқиндан, пастдан юз-кўзларига қарагиси келади. У яна, йиғлама, биз кўпчилик—бутун қишлоқ, мен сенинг дўстингман, деб қизчага ўзича таскин бергиси келади! Лекин шу сонияда унга, Қундуз кўпроқ дўсти эканлигидан, Робия-

га нисбатан ўзи қачондир хиёнат қылгандек бўлиб туюлади. У беихтиёр ўқинади ва худди шу сонияда, олдинги ҳолатга зид, унга ўзи дунёда Робияни ҳаммадан кўп қадрлаган, яхши кўргандек ҳам бўлиб туюлади!

Насим қўксини тўлдириб келаётган силсилаға чидаёлмай, югура бошлайди. Қамишзор — кўлдан анча нарига боргач, бирлан хўнграб юборади...

4

Ўрта ёшлардаги бир жувон беш-олти ёшдаги икки оёғи мажруҳ қизчани автобусга, митти қўлтиқтаёқлари билан бирга, кўтариб чиқади. Ўрнига жойлаштириб, ёнинг ўтирганича, секин, аммо чуқур хўрсинади.

Қизча афтидан, бепарво, ҳатто қандайдир баҳтиёр! Завқланиб, ойнадан кўчага қарайди. Ойисининг қўлларига аста тегиб қўйиб, нималарни дир шипшийди. Ойиси вазмин бош силкитади.

Йўловчилардан бирор уларга ачиниб қарайди. Бирор юзини четга буради; уларни кўрмаганга олади.

Автобуснинг олд-орқа қопқаларидан бир тўп болалип этиб киришади. Улар назоратчи йўқмикин, деб уён-буён аланглашади.

Қизчаси билан ўтирган жувон уларга ғамгин тикилади. Қизча ҳам тикилади. Болаларнинг шўхлиги, шумлигими, негадир унинг кулгисини қистатади. Ойнага юзини босиб, беозор кулади...

Автобусда кетаётган Насим жувонга, қизчага разм солади.

Болаларга қўшилиб, улардан ўтказиб, нақ масхаравозга айланиб, унинг ҳам турфа ҳунарлар кўрсатганича, қизчани суюнтиргиси келади! Бироқ у, биринчи навбатда, ўзининг усти-боши қишлоқча-қўполпроқ эканлиги-ю, бу намойишда ундей қилолмаслигини ҳис этади. Кейини, умрида аввалдан сипо юришга одатлангани-ю, унга ўйин ярашмаслигини ҳис этади! «Сенинг ўйининг ҳам, ҳаётинг ҳам—меҳнат!» деган бир гап хаёлидан кечади.

Жувон қайтиб автобусдан кўтариб тушган қизчанинг ортидан ҳамон разм солиб, Насимнинг беихтиёр киприклари памланади. Унга ўзи бу дунёда—ҳеч ким эмас! — мана, шу қизча учун яшаб юргандек бўлиб туюлади...

УИ ПАРРАНДАСИ

(Эски воқеалар)

Кишлоқда кечган болалик кунлари ёддан мангу үчмайды...

Күлга тушганимда оёғим устидаи сап-сариқ илон үрмалаб беозор үтиб кетгани эсімда. Башанғ арава-каш қамчини бошига күтариб, ҳай-ҳайлаб, аравасини ғилдиратиб елганды—үзімни аравага уриб, бир үлімдан қолғанім ҳам эсімда. Опам Қаромат билан ҳовуз бўйидаги букри дараҳт атрофида қувлашмачоқ үйна-ғанларимиз, ўрикнинг уч-учига маймундай тирмашиб, пастда турған опамнинг дўпписини ялтироқ довуҷчага тўлдириб берганларим ҳам эсімда! Қаромат—соchlари чиройли, майин, эгнида гуллари катта-катта кўйлак, нима десам, ишониб анграйиб қарайдиган қизалоқ эди ӯшанда. У менга ӯхшаб шўхлик қилмоқчи бўлар, ле-кин дараҳтдан йиқилар, усти йиртилар ва ӯзидан эмас, доимо мендан норози бўлиб, аразларди. Тўғриси, биз ӯна кунлар кўм-кўк ўт-уланлар орасида, қалин дараҳтлар шоҳида учиб-учиб ӯйнаган қушчалар эдик!

Кишлоқ мактабида мен биринчи синфни, опам учинчи синфни битирған пайтда шаҳарга кўчиб келдик. Минораи Қалон яқинидаги мактабга жойлашдик. Мен биринчи кундан ӯқишимнинг мазаси йўқлигини пайқаб, китобга шўнғидим, аччиқма-аччиқ ӯқишини маҳкам тутдим. Аммо опамнинг иши, шаҳарга келганимиздан бошлаб, тескарисига кетди.

Қароматни ҳам мактабда синовдан ўтказиб, мен сингари, яхши ӯқиёлмайдиганга чиқаришди. Лекин, уни тўртинчи синфга эмас, тағин учинчи синфга қўйишиди. Қишлоқда муаллимнинг аълочи қизи бўлган опамга бу қаттиқ таъсир қилди. Устига устак, муаллима билан гапи чиқишимади. Урушдан кейинги оғир, ма-шаққатли давр эди. Шунга қарамай, болаларга меҳрибон, куюнчак муаллимлар кўп эди! Лекин бу муаллима бошқача; унга юқори синф ӯқувчилари «Азоил» деб ном қўйишган эди. Уни «Ажойиб» дейдиган, мақтайдиганлар ҳам йўқ эмасди. Бирорга муносабатда ҳар ким ӯзидан келиб чиқар экан-да! Қандай бўлмасин, ма-на шу Ажойиб-Азоил опамни қийнай бошлади. Уни кунда тергар, уришар эди.

Бизда ӯқиши соати гоҳо озроқ бўлар, мен дарсдан кейин опамлар синfiga мўралардим. Муаллима исми-ни чақиргани заҳоти опам бошида ӯзини эшитмаганга

олар, кейин сапчиб турар, қўллари, елкалари титрар, бегуноҳ, ҳимоясиз кўзлари жавдиарди. У саволга жавоб бермасди, муаллима эса болаларга қараб:

— Бу қиз ўқиёлмайди! Қалласига гап кирмаса, мен нима қила оламан? — дерди.

Мактабда ҳали «янги» бўлганимиз учун, Каромат бошқа болалардан ёрдам ҳам ололмас, ийманар, эркатороқ аълочиларнинг мазах қилиб устидан кулишлари уни янада улардан узоқлаштирас эди.

Опам кўпинча мактабдан йиглаб қайтар, алам билан, онам латтадан тикиб берган, сиёҳ доғлари остида рангини йўқотган жилдни бир чеккага улоқтирас эди.

Мен уни айблагим келмасди. Кўзимга рўй бераётган воқеалар бари табиий ва оддий бўлиб кўринис-да, қишлоқдан келган қизалоққа муаллимнинг кескин муоммаси ва аълочиларнинг мақтаанчоқ кулгиси менга ёқмас эди! Кўнглимда бу нарсалардан норози эдим. Лекин ақлим етиб, бу норозиликни бирорвга тушунтириб беромас эдим.

Муаллима бир куни Кароматдан одатдагидай, дарсни сўраган, Каромат бўрни олиб у айтган рақамларни тахтага ёзган, бироқ ҳеч ҳисоблай олмаган. Муаллима дағдаға қилиб, унинг қўлидан бўрни тортиб олгац, уни жеркиган. Опам қўрқув ва аламидан йиглаб юборган.

— Эҳ, жонимдан тўйдим... безор бўлдим шундан! — деган муаллима эркатой ўқувчиларига юзланиб.

Каромат бунга чидай олмай, жилдни кўтарган-да, синфдан чиқиб кетган.

Уйга кириб келгац, бу гал оёқ тираб:

— Энди мактабга бормайман, ҳеч бормайман! — деб туриб олди.

Эртаси куни мактабга иккимиз эмас, ёлғиз ўзим йўл олдим. Кўнглим ҳамма нарсадан совигандай, мен учун ҳам ўқишнинг маъноси қолмагандай эди.

Мен болаларга кам аралашадиган, нуқул хаёл суродиган бўлиб қолдим. Мактаб ҳовлисидағи қий-чув, тўс-тўполон, болаларнинг шўх-шўх ўйинлари менга аллақандай бегона, мендан узоқ бўлиб туюла бошлади!

Иўқ, бу ҳол кўпга бормади. Менин синфдошларим ўз давраларига тортишди. Энди ҳар куни — мактаб олдидан ўтаётганида — қулоқларини муқом билан қимирлатадиган чолдан «таълим олган», артистликка қизиқкан Шариф деган боланинг қулоқларини тинмай қимирлатишини кўриб, мен ҳам болаларга қўшилиб куладиган бўлдим. Дарспайтлари партанинг тахтасини

оёғи остига қўйиб тиқирлатиб ўтирадиган, тиниб-тин-чимас Ҳамдам билан ҳовлимиз орқасидаги яланг майдонда тўп тенишга ҳам иштиёқ туғилди менда.

Биз кун сайн шўхликдан жиддийликка ўтмоқда эдик. Мактаб саҳнасида пъесалар қўя бошладик, мен уйдан отамнинг чопонларини ўғринча келтирадим. Шариф театрдан ясама соқол, ҳар хил бўёқлар келтирди. Ҳамдам эса, пъесани қандай қўйишни ўйлар, уни ўзича нари-бери кўриб чиқар, гўё «режиссеримиз» эди.

Мен энди ўзимни қушдек сезардим. Гоҳо куни бўйн мактабдан оёғим узилмас, уйда ҳам хаёлимда фақат шу — катта ва азиз хонадон айланар эди. Аммо... Ка-ромат чиндан қайтиб мактабга бормади. Бир-икки кун отам билан онам: «Бор энди, қани тўр, чойингни ичиб жўна», — деб айтиб юришди. Мактабга бормаётгани эсларига тушса, росту ёлғон пўписа ҳам қилишди. Лекин фойдаси бўлмади!

Шундан кейинги воқеалар, назаримда, жуда тез рўй бергандек! Қаромат мактабдан гап очилмаслигини истар эди. Эсларига тушмасин, индашмасин, деб ўзини уй юмушларига урди, мўмин ва итоаткор бўлиб қолди. Кундан-кунга уй ташвишлари совуқ бағрига тортди уни. Деярли ҳамма юмушлар онамнинг қўлидан унинг қўлига ўтди. Бўйинни қисиб, уй юмушларига уринар экан, уй паррандасининг ўзгинаси эди у!

Бир куни ҳовлимизга оёғига ёғоч бойлаб ўйнайдиган қизиқчи, доирачи, сурнайчи келди. Доира даранглар экан, бу менга опамнинг гуп-гуп ураётган юраги бўлиб туюлди. Сурнай чийиллар экан, бу менга алла-қандай нола бўлиб туюлди. Умримда биринчи марта доира ва сурнай садоси кўнглимга ғашлик солди. Шу куни опам биздан узоқлашиб кетаётганини ҳис этдим! Унинг болалиги ўтгани, энди у катта бўлиб қолгани, тўйдан сўнг — гапдан ва уй пшларидан бўлак нарсани билмаган аёллар даврасига қўшилиб кетишини ўйлаб, изтиробга чўмдим. Унинг синфдошлари энди ҳар ерда яна ўқиб, ҳар ерда ишлашаётгани, кўзга кўриниб, «фасон қизчалар» бўлиб қолишганини ҳам ўйладим. Булар ичida опамнинг бутун болалиги хароб ва ачинарли эди.

Мен ўз уйимдаи узоқлашдим. Тақдир мени бу ердан йироқларга олиб кетди! Келганимда, опамнинг уйнга бордим ва у бола-чақалари билан ўралашиб, бўйнини қисганча уй юмушларига уринаётганини кўрар эканман, кўз ўнгимда яна уй паррандаси жонланди.

Икки кундан кейин опам уйимиэга келди. Китобларни титкилаётганимни кўрди. Ажн-бужи суратлар солинган бир китобни қўлига олиб, боғча боладек, содда қизиқсиниш билан тикилди. Хаёлим қочди. Буни пайқаб, титраб-қақшаб кетди опам:

— Ҳаммадан орқада қолдим! Нега бундай бўлди-а?!
Нафаси ичига чўкди. Кейин тезда нариги хонага йўналди. Ярим соатлар ўтиб, мен ҳам чиққанимда. Қаромат эски ҳолатига қайтган эди! У онамга бозордан нималар олгани-ю, уйига бориб нималар қилиши кераклигини, шунга ўхшаш майдачуйда юмушлар ҳақида ўз гапларини гапириб ўтиради.

Мен Қароматдан олдин кўчага йўл олдим. Осмон қоп-қора булат; ёмғир эзиб ёғар эди. Кўча муюлишига етганимда, тасодифан, ерда патиллаётган мусича палапони оёғим остидан чиққандек бўлди. Инига олиб кўйишини ўйлаб, аланглар эканман, қўнқайган уйнинг бўғотига кўзим тушди. Инда она мусича кўзларини чирт юмиб, бўйинни қисганича, жунжикаб ўтиради. Полопонни кўтариб инга қўяр эканман, полопони ий-қилганидан бехабар қолган она мусича сесканиб кўзларини очди ва боласини олиб қўйишимдан қўрқандек, ҳурпайиб, нотинч типирлади...

Кетдим. Йўлда ўзимча, бу дунёда издан чиққан нарсалар кўплигини, уларни енгилгина изга солиб бўлмаслигини ўйлар эдим! Бу хаёл мени қийнар; ёмғир ҳамон эзиб ёғар эди...

ХУМ ИЧИДАГИ ОДАМ

Бу воқеани айтаман-ку, ишонмайсиз.

Ақлимини таниб-танимаган пайтим. Тахминан тўрт ёшлардаман. Укам Ҳабибжон икки ёшларда.

Ошхонамиизда ерга бўғизигача кўмилган каттакон хум бор. Ёзда сувга тўлдирилади. Сув зарур бўлмаганида бўм-бўш ҳам тураверади.

Бир куни уйда катталар йўқ, ҳовлида укам билан ўйнаётуб, негадир ошхонага кирдим. Хумга кўзим тушди-ю, қотиб қолдим. Бирор хум ичида, бошини хумдан чиқариб ўтиради.

Үруши энди тугаган. Шаҳарда ўғри, қочоқ, ҳар хил шубҳали одам учрайди! Лекин мен бунга кейинроқ тушинаман. Ӯшанда эса ажабландим, холос.. Бояги одам бошини тортди. Мен бироз яқинлашиб, хумнинг ичига

қарагим келди. Шу палла назарымда, укам мени ҹ-
кирди! Ва шу палла, мени ҹандайдир құрқув босди!

Орқамга қайтиб, Ҳабибжонни құлидан тутдым-да,
күчага етакладим. Биз тор күчадан катта йұлға қараб
кета бошладик. Катта йұлға етганимизда, қаёқдандир
халлослаб дадам келиб қолди.

Хум ичидағи одам эсімдан чиққан әди. Үйда отам;
онам, үқувчи, ишчи опаларим — ҳамма тұпланғач, ан-
чадан сұнг, у лоп әтиб күз олдымда жонланди. Бу кун-
ги күрган-кечирғанларимни катталарға тушунтирган
бұлдым.

Кеч кира бошлаган әди. Лампа-чирок ёқиб, ҳамма
ошхонага ёпирілди. Бирма-бир хум ичига қараши.

Хум ичидағи одам йұқолған әди!

Қатталар менға, шүңчаки күзиніңга күрингаңдир, деб
күяқолиши...

Мана, орадан узоқ йиллар үтди.

Баъзан бу воқеани әслаб, мен укам билан үша кү-
ни нега тор күчадан катта йұлға қараб кетганимиз түр-
рисида күпроқ үйлайман. Бунға менинг құрққаным са-
бабмиди?! Балки, шундайдир. Балки, бошқача. Биз
үша куни илк бора торгина ҳовлиға сиғмагандырмиз?!

Буюк бир шоир: «Менға ушбу жағон сиғади, мен бу
жағонға сиғмасман!»—деган экан. Қенгликларға ин-
тилиш, қенгликларни құмсаш—инсонға хос. Айниқса,
әзувчи. Жағонға сиғмаслик түйғуси бұлмаса, асар ёзиш
қийин.

Сизни хум ичидағи одам бўлишдан Худо асрасин!

125c
Мұндарижа

Афлотун

Болаликка саёдат
Осмон узок, ер қаттық
Вазифа

Роман

3

Қиссалар

Көчаги болалар
Үй паррандаси
Хум ичидаги одам

Хикоялар

97
122
148
183
187
190

Адабий-бадий нашр

ОМОН МУХТОР

АФЛОТУН

Роман, қиссалар, ҳикоялар

Тошкент «Маънавият» 1998

Мұхаррир М. Исекова
Гехи, мұхаррир Т. Золотилова
Мусақхыс С. Абдусаматова

Геришга берилди 16.07.98. Босишига ружсат этилди. 04.09.98. Бичими 84×108⁷⁸².
Литературнағарнтурасы Юқори босма усулида босилди. Шартлы б.т. 10,08.
Шартлы кр.-отт. 10,5. Нашр т. 10,52. 7000 нұсха. Буюртма № 99. Нархи
шартнома асосында.

«Маънавият» нашриети, Тошкент, Шодлик күчаси, 6. Шартнома 15—98.

Узбекистон Республикасын Давлат матбуот құмитасы Тошкент китоб-жур-
нал фабрикасында чоп этилди. Тошкент, Юнусабад дахаси, Муродов кү-
ласи, 1-үй. 1998.